

KRONIKA
ČASOPIS ZA
SLOVENSKO
KRAJEVNO
ZGODOVINO

LETO IX. **3**

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

IX. letnik Ljubljana 1961 3. zvezek

Vsebina tretjega zvezka:

- P. Blaznik: Enote kmetskih gospodarstev na Slovenskem — Stran 129
- VI. Valenčič: Gradbeni razvoj Ljubljane od dograditve Južne železnice do potresa l. 1895 — Stran 135
- J. Curk: Razvoj mariborske mestne vedute — Stran 145
- I. Slokar: Zgodovina ljubljanskih opekarn od XVI. stoletja do leta 1731 — Stran 157
- I. Zelko: Soboški jobagioni — Stran 160
- K. Kobè: Iz zgodovine Bistre — Stran 165
- I. Pirkovič: K topologiji freisinških posesti na Dolenjskem — Stran 174
- P. Petru: Zametki ljubljanskega gradu — Stran 182
- M. Pivec-Stelè: Vodnik leta 1834 o Sloveniji — Stran 188
- J. Šedivý: Prispevek o revolucionarnih dogodkih na vzhodnem Slovenskem leta 1848 — Stran 190

ZGODOVINSKO BRANJE:

- S. Kranjec: Zgodovinske marginalije — Stran 191
- B. Marušič: Bukovica—Volčja draga v boju za svobodo — Stran 192
- J. Šorn: Branko Marušič, Pregled delovanja organizacije Rdečega križa Slovenije v goriškem okraju (1944—1960) — Stran 192

Na ovitku:

Maribor (Foto M. Vidmar)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino. Predstavnik Jože Šorn. Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg št. 27/II (Mestni arhiv). Tekoči račun pri Mestni branilnici ljubljanski št. 600-12/606-1-3-75. Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 dinarjev

K R O N I K A

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

IX

1961

IZDAJA IN ZALAGA ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO

LJUBLJANA

Uredil uredniški odbor:

DR. PAVLE BLAZNIK, PROF. FRANCE DOBROVOLJC, TONE FERENC,
DR. FERDO GESTRIN, PROF. ZVONE MIKLAVIČ, BOŽO OTOREPEC,
DR. SERGIJ VILFAN

Odgovorni urednik:

PROF. ZVONE MIKLAVIČ

Za upravo odgovarja:

JOŽE SORN

Oprema: inž. arh. Boris Kobè

Tisk: Tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani

Klišeji: Klišarna »Ljudske pravice« v Ljubljani

K A Z A L O

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN CLANKI

- Blaznik Pavle*, Enote kmetiskih gospodarstev na Slovenskem — 129
- Brumen Nikica*, Tiskarne v Pomurju — 82
- Curk Jože*, Razvoj mariborske mestne vedute — 145
- Goršič France*, Mejaštvo in organizacija vinskih gora — 31
- Jenko Jože*, 90-letni jubilej gorenjske proge — 20, 113
- Jeršek Davorin*, Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v Ljubljani v letih 1941—1942 — 65
- Kobè Katica*, Iz zgodovine Bistre — 165
- Mušič Marjan*, Erbergova parkovna kompozicija v Dolu pri Ljubljani — 93
- Mušič Marjan*, Ferdo Seidl o svojem življenju in delu — 36
- Ogrin Rafael*, Iz vrhniške preteklosti — 1
- Petru Peter*, Zametki ljubljanskega gradu — 182
- Pirkovič Ivo*, K topologiji freisinških posesti na Dolenjskem — 174
- Pivec-Stele Melitta*, Vodnik leta 1834 o Sloveniji — 188
- Seidl Ferdo* — glej Mušič Marjan
- Slokar Ivan*, Začetki tobačne industrije v Ljubljani — 16
- Slokar Ivan*, Zgodovina ljubljanskih opekarn od XVI. stoletja do leta 1731 — 157
- Slokar Ivan*, Zgodovina solitrarn in smodnišnic v Ljubljani in njeni okolici — 110
- Šašel Jaro*, K zgodovini Ptujkega gradu v arheoloških obdobjih in nekaj novih najdb na zahodnem vznožju — 120
- Šašel Jaro*, 1707 let star napis iz Emone — 55
- Šedivý Jan*, Prispevek o revolucionarnih dogodkih na vzhodnem Slovenskem leta 1848 — 190
- Valenčič Vlado*, Gradbeni razvoj Ljubljane od dograditve Južne železnice do potresa leta 1895 — 135
- Vrišer Sergej*, Posvetna baročna plastika v severovzhodni Sloveniji — 5
- Zelinka Darinka*, Slikano usnje v Sloveniji — 58
- Zelko Ivan*, Soboški jobagioni — 160

ZGODOVINSKO BRANJE

- Kranjec Silvo*, Zgodovinske marginalije — 191
- Marušič Branko*, Bukovica-Volčja draga v boju za svobodo — 192

Marušič Branko, Studi Goriziani, 1959 — 64

Šorn Jože, Branko Marušič: Pregled delovanja organizacije Rdečega križa Slovenije v goriškem okraju (1944—1960) — 192

KAZALO SLIK

GRADOVI, NASELJA IN PODOBNO

- Bistra leta 1658 — 169
- Bistra, zač. XVIII. stol. — 171
- Bistra leta 1961 — 172
- Celje — naslovna stran 2. številke
- Dol pri Lj., v XVIII. stol. — 96
- Dol pri Lj., pogled iz zraka — 94
- Gorica pred letom 1914 — 44, 45
- Goriški grad — 46
- Gracarjev turn — 47
- Krško leta 1928 — 44
- Lendava — 89
- Ljubljana, Prešernov trg leta 1941 — 77
- Maribor, panorama ok. 1670 — 146
- Maribor, panorama 1680 — 147
- Maribor, panorama 1681—85 — 148
- Maribor, panorama 1712 — 149
- Maribor, panorama 1832 — 150
- Maribor, panorama 1840 — 151
- Maribor, panorama 1861 — 152
- Maribor, panorama 1904 — 153, 154
- Maribor — naslovna stran 3. številke
- Novo mesto, trg 1898 — 42
- Novo mesto 1899 — 42
- Novo mesto 1920 — 43
- Ptuj — naslovna stran 1. številke
- Zalog pri Novem mestu — 48

TLORISI, NAČRTI, ZEMLJEVIDI

- Balkan v rimskem obdobju — 55
- Dol pri Ljubljani, aksonometrični prikaz — 98
- Dol pri Ljubljani, načrt iz 1816 — 97
- Dol pri Ljubljani, načrt iz 1825 — 96
- Dol pri Ljubljani, rekonstrukcija parka — 95
- Dol pri Ljubljani, načrt paviljona — 107
- Ljubljana, regulacijski načrt 1876 — 137

OSEBE

Balkányi Ernest — 89
 Erberg Volbenk Daniel — 93
 Seidl Alojzija roj. Kalčič — 37
 Seidl Ferdinand — 37
 Seidl Ferdo — 36, 39, 41
 Seidl Pavlina roj. Golč — 38

UMETNOST

Bistra, rokopis št. 3, sirena — 167
 Bistra, rokopis iz 1347, veliki S — 166
 Dol pri Ljubljani, perorisba oranževcev — 109
 Dol pri Ljubljani, kapela — 108
 Dol pri Ljubljani, alegorija slikarstva — 106
 Dol pri Ljubljani, vhod v umet. kabinet — 105
 Dol pri Ljubljani, stebrišče umet. kabineta — 104
 Dol pri Ljubljani, muzejska paviljona — 103
 Dol pri Ljubljani, spomin. steber — 101, 102, 103
 Dol pri Ljubljani, balustrada — 101
 Dol pri Ljubljani, grajsko pročelje — 100
 Dol pri Ljubljani, fragment fontane — 100
 Dol pri Ljubljani, vaze — 99
 Dol pri Ljubljani, nimfej — 99
 Dol pri Ljubljani, vhod — 97
 Dornava, figura antične osebnosti — 8
 Dornava, figuri pritlikavcev — 7, 9
 Dornava, kip deklice — 10
 Dornava, vrtni portal — 6
 Gallenbergov grb iz 1540 — 96
 Maribor, kip Diane — 11
 Maribor, kip kmeta — 12
 Maribor, Poletje, figuralna skupina — 11
 Murska Sobota, figura atlanta — 14
 Novo Celje, stopniščna plastika — 13
 Oriental. motivi na usnju — 58, 59, 60, 61, 62, 63

Preserje, oltar sv. Jožefa iz 1659 — 168
 Slov. Bistrica, kip Herakleja — 5

ARHEOLOGIJA

Ljublj. grad, profil izkopavanj 1960 — 182, 183, 184, 185
 Ljublj. grad, shema svzh. grajskega vogala — 186
 Napis iz Emone — 57
 Ptuj, diagram najdb novcev — 127
 Ptujski grad, jadišča — 120—125

RAZNO

Bistra, urbar iz 1729 — 170
 Blesteči petprstnik — 52
 Gorjanci — 46—49
 Krünitzova enciklopedija, naslov. stran — 102
 Lendava, »Ljudska pravica«, 1934 — 91
 Lendava, spominska plošča na tiskarni — 90
 Murska Sobota, »Frühjahrs-Verzeichniss«, 1890 — 84
 Murska Sobota, »Mali katekizmus« 1888 — 83
 Murska Sobota, »Mali katekizmus«, 1891 — 84
 Murska Sobota, »Mladi Prekmurec«, 1936—1940 — 86
 Murska Sobota, »Novi čas«, 1932 — 86
 Murska Sobota, »Novi čas«, 1945 — 87
 Murska Sobota, okupacijski tisk, 1945 — 87
 Pomurska tiskarna — 88
 Prekmurska tiskarna, 1925 — 85
 Poziv IO OF — 69, 73
 Savinjske Alpe — 49
 Seidlova delovna hiša — 41
 Seidlova rojstna hiša — 40
 Tisa pri Solčavi — 51
 Triglav — 50

ENOTE KMETSKIH GOSPODARSTEV NA SLOVENSKEM

PAVLE BLAZNIK

Slovenska podeželska naselja so v teku dolgih stoletij doživljala preobrazbe, ki so bile na zunaj marsikje manj zaznavne, druge pa tako močno razgibane, da so mnoge vasi povsem spremenile svojo staro podobo. Medtem ko se je v nekaterih odmaknjenih naselbinah obdržalo staro lice skoraj v povsem prvotni obliki, se je drugje zunanji izraz tako temeljito predrugačil, da se je treba krepko potruditi, če hočemo brez pritegnitve ustreznih pripomočkov ločiti prvotno naselbinsko jedro od kasnejših prirastkov in staro vaško polje od kasnejših kultiviranj. V nekaterih primerih je taka rekonstrukcija mogoča edino na podlagi ustreznih virov, med katerimi so najvažnejši urbarji in katastrske mape, ki so temeljnega pomena za študij o razvoju socialne strukture v našem kmetiskem podeželju.

Rekonstrukcija naselivitvene slike iz davnih dni je omogočena zlasti v tistih predelih, za katere so ohranjeni urbarji iz najrazličnejših dob. Medtem ko podajajo starejši urbarji, ki segajo posamezni celo v XII. stoletje, le sumarne podatke za posamezna naselja, omogočajo nazoren vpogled v raznovrstne enote kmetiskih gospodarstev zlasti reformirani urbarji, ki potekajo od konca XV. stoletja dalje in se bavijo v vsaki posamezni naselbini podrobno s slehernim podložnikom. Ohranjeni reformirani urbarji zajemajo velik del slovenskega ozemlja. Ker segajo v čas, ko so se začela kmetška gospodarstva marsikje po slovenskem ozemlju že precej močno diferencirati, si je mogoče že samo na podlagi le-teh ustvariti precej jasno sliko o razvoju kmetiskih enot v starejšem razdobju.

Poleg urbarjev je najvažnejši vir za preučevanje družbenih razmer na slovenskem podeželju najstarejša tako imenovana franciscejska katastrska mapa, ki zajema pretežni del slovenskega ozemlja in kaže stanje iz dvajsetih let XIX. stoletja; le za Prekmurje smo navezani na mape iz dobe po 1860. Sicer je treba upoštevati, da iz katastrskih map reducirana osnovna oblika poljske razdelitve in talnega načrta naselij ne predstavlja vedno najstarejšega prvotnega stanja

ob ustanovitvi selišča, marveč da je prišlo iz raznih vzrokov postopno v posameznih fazah ali naenkrat ob popolni preureditvi naselja do bistvenih, večjih sprememb. Toda rezultati do sedaj opravljenih rekonstrukcij jasno pričajo, da se parcelacija po končani načrtni srednjeveški kolonizaciji v svoji osnovi ni več bistveno spreminjala. Ob pritegnitvi razpoložljivih urbarjev omogoča katastrska mapa pri slehernem naselju ugotoviti prvotno vaško jedro tako glede talnih načrtov kot glede poljske razdelitve, ki sta navadno močno povezana med seboj.

Naši predniki so se ob *preselitvi v novo domovino* gotovo v znatni meri ukvarjali z živinorejo, saj je bilo živino ob preseljevanju še najlažje premeščati iz kraja v kraj. Kljub temu je bila že ob preselitvi najvažnejša gospodarska panoga poljedelstvo, ki so mu bile na razpolago obsežne obdelovalne površine. Posestno strukturo naših prednikov je ob času naselitve v novi domovini spričo pomanjkanja ustreznih virov mogoče z večjo ali manjšo verjetnostjo seveda le predpostavljati. Z gotovostjo je mogoče sklepati, da njive spočetka še niso bile ustaljene. Določene komplekse so obdelovali le nekaj let, nato so jih uporabljali za travnik ali pašnik, njive pa so na novo urejali v bližnjem dotlej zarastlem sosedstvu. V teku časa so se njive polagoma ustalile, spričo česar je bil omogočen razvoj obdelovalnih enot, ki so jih obdelovale zadruge. Te površine so bile že podobne kmetijam. Njihov obseg je bil različen, ustrezajoč sorazmerni velikosti zadrug.¹

Do izrazitejšega gospodarskega prevrata je prišlo z nastopom *frankovske oblasti*, s katero je povezan nastanek zemljiških gospodstev. Slovenska zemlja je postajala vse bolj last najrazličnejših velikašev, ki so želeli napraviti našo zemljo čim bolj donosno. Slovenske zadružne kmetije so začele propadati. Namesto njih so rastle deloma gosposki dvorci, kamor je zemljiški gospod pritegnil k obdelovanju nesvobodne podložnike. Preostali del zemljišč so pa zemljiški gospodje že zgodaj začeli razdeljevati

med druge podložnike, ki so jim nalagali posebne obveznosti tako v dajatvah kot v tlaki. Spričo takega naseljevanja je bilo treba odmeriti zemljiške enote, ki naj bi služile zemljiškemu gospodu kot osnova za urejevanje razmerja med gospostvom in podložniki. Te zemljiške enote so imenovali *hube*, katerih *nasledniki so današnji grunti*. Pod tem pojmom je treba razumeti ustrezna stanovanjska in gospodarska poslopja, obdelovalno zemljo in pravice do skupne zemlje. V individualno obdelavo so bile namreč hubam največkrat dodeljene le poljske površine, drugi kompleksi so pa v splošnem pripadali v skupno uživanje srenji, ki je bila v marsičem dedič nekdanjih rodovnih in zadružnih enot in je bila kot celota seveda tudi podrejena zemljiškemu gospodu. Medtem ko so si zemljiška gospostva del gozdov povsem pridržala zase, so na drugih površinah podložnikom odmerjala določene pravice, ki jih označujemo s *servituti*.

V hubno ureditev torej niso bila pritegnjena samo zemljišča, ki jih je dalo zemljiško gospostvo na novo kultivirati, marveč tudi stara kmetška naselja, ki so se vse bolj preurejala iz zadružnih vasi v hubne. To preurejevanje seveda ni bilo opravljeno preko noči. Hube se na našem ozemlju prvič omenjajo v IX. stoletju, zemljiška gospostva so pa še v naslednjih stoletjih dobivala ozemlja, ki dotlej še niso pripadala nobenemu gospostvu in je torej tam prebivalstvo še vedno živelo v starih razmerah. Toda v teku stoletij je bil pretežen del vključen v gospostva, ki so hubni sistem do kraja izdelala. V času načrtne kolonizacije so v XIII. in XIV. stoletju rastla številna nova naselja na ozemlju, kjer so se prej razprostirali obsežni gozdovi. Hubni sistem je tedaj zajel tudi vse take predele. Izven hubne ureditve je ostalo predvsem le polje, ki so ga zemljiška gospostva obdelovala v lastni režiji in ki je vse bolj kopnelo, ter ozemlja, kjer je bil razvit kolonat. V Istri, v okolici Gorice in v Goriških brdih ter v Beneški Sloveniji so se hube v tem razdobju le redko pojavljale. Tod je gospodar oddajal zemljo kolonu in sicer ne v obliki trdne enote, marveč v gibljivem obsegu, katerega velikost se je ravnala po delovni sili, spričo česar kmetška gospodarstva v sistemu kolonata niso predstavljala ustaljene celote, marveč so se združevala in razdruževala.

Obseg hub je možno približno rekonstruirati zlasti v področjih, ki so bila kompaktno v posesti istega zemljiškega gospoda in v katerih se je obdržalo prvotno število hub do nastanka katastrskih map. Pri rekon-

strukciji je treba seveda odbiti vse površine, ki so bile v skupni lasti, obenem je pa pri polju treba dognati, kaj je prvotnega, kaj je bilo pa kultiviranega naknadno šele v kasnejših stoletjih. Doslej opravljene rekonstrukcije kažejo, da so starejše hube v glavnem manjše kot mlajše, kar gre na račun boljše zemlje, ki so jo prvi kolonisti lažje izbirali. Vendar je ponekde razlika v izmeri tako očitna, da je ni mogoče tolmačiti drugače kot z različnim postopanjem zemljiškega gospostva do posameznikov.

Zemljo so delili na zelo različne načine, kar je očitno predvsem iz časa načrtne kolonizacije v XII. do XIV. stoletju. Spričo cele vrste različnih oblik² je mogoče v osnovo ločiti dva različna tipa poljske razdelitve. Kolikor ima kmetija polje v enem kompleksu, govorimo o celku, kjer gre za parcele nepravilnih oblik, ali o sklenjenih progah, kjer pripada kmetiji enotna, dolga proga, kakršne najdemo na slovenskem ozemlju najbolj izrazito v dolgi vasi Žabnica-Bitnje na Sorškem polju. Drug tip predstavlja v parcele razkosano polje, ki je razdrobljeno preko vaškega kompleksa. Največjo razdrobljenost izkazuje razdelitev na delce, kjer je celotno vaško polje razdeljeno na vrsto kompleksov, v katerih je imel vsak star gruntar prvotno svoj delež. Nastanek različnih tipov poljske razdelitve ni vezan na določen čas, saj so razne oblike nastajale tudi istočasno na ozemlju s podobnim geografskim položajem; vendar je treba naglasiti, da so v dobi od XVI. stoletja dalje v splošnem na novo kolonizirali ozemlja le še v obliki celkov, ki jih pa sicer srečamo na slovenskih tleh že v XII. stoletju.

Tesno povezani s poljsko razdelitvijo so različni tipi naselij. V območju celkov so se razvijale samotne kmetije in razložena naselja. Razdelitev na sklenjene proge je večkrat narekovala nastanek obcestnih in vrstnih vasi. S sistemom razkosanih poljskih parcel so pogosto povezana naselja, kjer so domačije postavljene brez pravega reda.

Ob uvajanju hubnega sistema je imel praviloma vsak na hubi naseljen podložnik po eno hubo. Kolikor srečamo že tedaj *kopičenje hub* v enih rokah, gre v največ primerih za posamezne gosposčinske uslužbence, predvsem župane. Ti so namreč zlasti v starejši dobi imeli dvohubno župo, s katero je gosposčina hotela po vsej verjetnosti poplačati starešino, ki je imel nalogo, da preuredi zadružno vas v hubno in nadzoruje novo gospodarstvo.³ Sicer pa naletimo izjemoma že v srednjem veku tudi na podložnike, ki so obdelovali po tri ali celo po štiri hube. Ko-

pičenje so deloma pospeševale pustote, kakor imenujemo neobdelane hube in kakršne srečujemo v urbarjih v XIII., v še večji meri pa v XIV. in XV. stoletju. Ponekje so opustele cele vasi, kar je pač posledica raznih naravnih nesreč, kužnih bolezni in vojnih nadlog, v nemajhni meri pa tudi prenatrpanost kolonizacija, ki je premalo upoštevala naravne pogoje. Medtem ko so nekatere pustote postale trajno nenaseljene, so bile mnoge druge le prehodnega značaja; po nekaj letih jih je gospostvo spet gospodarsko dvignilo z novimi naselniki. Mestoma so se pa z njimi okoriščali sosednji podložniki ter si tako večali svojo zemljo.

V dosti večji meri je šlo že v srednjem veku za *drobljenje hub*. Tako srečamo pri freisinskem loškem gospostvu v koroškem uradu, ki je obsegal ozemlje v vzhodnem delu Poljanske doline, kmetije, ki so jih podložniki smeli brez nadaljnjega deliti na polovice, oziroma celo četrtine. V splošnem so pa gospostva delitve zavirala, ker so se bala, da ne bi podložniki ob drobnih posestvih zmogli obveznosti do njih.

Ko je bila končana načrtna kolonizacija slovenskega ozemlja v XIV. stoletju, je bila Slovenija za takratne pojme že toliko nasičena s kmetskim prebivalstvom, da ni bilo tod več prostora za obsežnejša naseljevanja podložnikov na hubah. Sicer je število hub mestoma rastle tudi še po tem času. Marsikje so gosposki pristave hirale in so na njihovem mestu zrastle nove hube. Ožilo se je tudi področje kolonata, kjer so se mestoma ustvarjale hube. Tudi rovtarska kolonizacija XVI. in XVII. stoletja je še tu pa tam urejala na novo izkrčeno zemljišče v obsegu hub. Toda v splošnem velja, da čas od XV. stoletja dalje ne priteguje več podeželskih površin v hubni sistem. Odslej se je začela še v večji meri pojavljati v podeželju *diferenciacija*, ki se je vse bolj nadaljevala do najnovejših dni.

Do izrazitejše diferenciacije je prišlo predvsem v naseljih, kjer je v gospodarstvu prevladovala neagrarna funkcija, kot n. pr. v neposredni okolici meščanskih naselij, pri starih župnih cerkvah, na prometnih križiščih, ob glavnih prometnih poteh in pod. V takih področjih je bila še izraziteje razvita kmetska trgovina, ki je bila tudi sicer krepko razmahnjena v ostalem podeželju, čeprav so se meščani skozi stoletja zagrizeno borili proti njej. V takih središčih se je predvsem začenjale oblikovati številčno sicer nepomembna plast prebivalstva, ki je s prihranjenim denarjem kupovala predvsem zemljo in to deloma od drugih kmetijskih podložni-

kov, kolikor so le-ti uspeli dobiti ustrežna dovoljenja od nadrejenega zemljiškega gospostva, mestoma pa tudi od nekaterih manjših zemljiških gospostev samih, ki so bila gospodarsko oslabiljena in so v zadregi odprodajala zemljišča. Mnogi med temi bogatimi kmeti niso obdelovali zemlje samo s pomočjo priložnostnih mezdnih delavcev, marveč so že od XVI. stoletja dalje vzdrževali hlapce kot stalne pomočnike.

V dosti večji meri je pa šlo zlasti od XVI. stoletja dalje za *drobljenje* starih hub. Zemljiška gospostva so sicer načelno še vedno zavirala ta proces, ki ga je pa bilo vedno težje zaustavljati. Drobljenje so pospeševali razni splošni vzroki, ki so bili na dnevnem redu skozi stoletja; marsikje so z zemljo urejali dodeljevanje dote, podobno so denarne zadrege vodile do delitev kmetij ob dedovanju, ali vsaj do odprodaje posameznih parcel. Promet s parcelami je bil živahniji v vinogradniških območjih, posebno pa v sosedstvu pomembnejših gospodarskih središč, kjer drobljenje kmetij ni bilo tako usodno; tod se je bilo mogoče preživljati s skromnejše odmerjeno, a intenzivnejše obdelano zemljo, ki pa spričo možnosti zaslužkov v neagrarnih panogah gospodarstva pogosto sploh ni predstavljala temeljne osnove za preživljanje. Drobljenje hub je bilo bolj razvito tudi v izrazitejših živinorejskih predelih, ki so jim bile gospodarske osnove predvsem gmajne. Delitve so mestoma tako popolnoma razkrojile stare kmetije, da opozarjajo viri na staro kmetsko enoto le še z določenim ulomkom (n. pr. šestnajstina, dvaintridesetina hube itd.). Z drobljenjem hub so se torej marsikje stvarjale tako majhne kmetske gospodarske enote, da je bilo na njih zgolj kmetsko gospodarsko udejstvovanje že precej problematičnega značaja.

Vrste podeželskega majhnega človeka so se pa še neprimerno bolj krepile z nastajanjem *kajžarstva*, ki ga na slovenskem ozemlju sicer srečamo že v času do XV. stoletja, a je bilo tedaj številčno še dokaj slabotno spričo neznatnega naravnega prirastka podeželskega prebivalstva. Izhodišče kajžarstva je bila kajža, ki je bila spočetka brez zemlje. V starejšem času so bili najštevilnejši kajžarji v območjih fužin, kjer se jim je nudilo mnogo prilike za preživljanje. Mnogi med njimi so bili zaposleni kot fužinski delavci, drugi so se ukvarjali predvsem z ogljarstvom in so oskrbovali fužine z ogljem, ki so ga le-te v velikih količinah porabljale skozi stoletja. Številni kajžarji so se ukvarjali s prevažanjem surovin, pa tudi fabrikatov iz teh gospodarskih središč. Mimo

teh kajzarjev so polagoma rastli kajzarji tudi v raznih pomembnejših podeželskih središčih. V takih območjih so se že zgodaj pojavljali posamezni *domci* (ofštati), ki so bili po svojem bistvu dokaj sorodni kajžam. Zgodaj se je začelo kajžarstvo razvijati tudi na dolenskem in štajerskem vinogradniškem ozemlju, kjer so se širili odmaknjeno od naselij deželnoknežji in deželanski vinogradi. V težnji, da si izboljšajo pravni položaj, so te vinograde kupovali podložniki in se tod stalno naseljevali v XV. (Štajerska) ali vsaj v XVI. (Dolenjska) stoletju. Novi naselniki so se na tak način sicer rešili podložniškega razmerja do zemljiškega gospoda, vendar je njihovo lastno gorskopravno zemljišče obsegalo kvečjemu do četrta gruntarske velikosti.⁴

Kajzarji so se v znatni meri preživljali z neagrarnimi gospodarskimi panogami kot obrtjo, podeželsko trgovino, tovarništvom. hkrati so pa obdelovali tudi skromno odmerjeno zemljo. Vendar so se vzporedno s temi kajzarji ob rovtarski kolonizaciji v XVI. in XVII. stoletju marsikje razvijali kajzarji, ki jim je bila glavna gospodarska osnova predvsem zemlja.

V glavnem so kajzarji postavljali svoja poslopja brez pravega reda na srenjskem svetu tako na robovih gruntarskega polja ob obstoječih naselbinah kot tudi na dotlej nenaseljenih tleh in sicer z dovoljenjem ustreznega zemljiškega gospostva oziroma ondotne srenje; kasneje si je začel prilagajati pravice dovoljevanja deželni knez, ki si je od XVI. stoletja dalje lastil gozdni regal. Marsikje so zrastle na srenjskih tleh cele samostojne kajžarske naselbine, na kar kažejo še danes razna krajevna imena, kot Gmajna, Gmajšna, Skupno, Občina. Le v manjši meri so se razvijale kajže znotraj starih naselij in to le tam, kjer jim je naselitev omogočala propadanje starih hub. Medtem ko so ti kajzarji segali po nekdanji gruntarski zemlji, so drugi kajzarji imeli le skromne vrtiče in njivice, ki so jih kultivirali povsem na novo in to spočetka samo v neposredni bližini kajže, sčasoma pa tudi v bližnjih in oddaljenejših gmajnah. Razmerje med kajžarskim in gruntarskim življenjem v začetni fazi v splošnem ni bilo najslabše. Sicer je naleteti spričo strahu gruntarjev, da bi jim kajžarski živelj utegnil ogroziti gospodarski obstoj, na posamezne primere trenja in je prišlo ponekje celo do takih nasprotstev, da so se kajzarji mogli pojaviti le prehodno. Vendar na splošno spočetka stari naselniki niso osporavali novincem pravic na skupni zemlji; tako so se mogli kajzarji vključevati med

prvotne koristnike srenjske zemlje. Toda sčasoma je začela širokosrčnost popuščati. Postopoma je pridobivalo na veljavi načelo, da so se pravice do gmajne vezale na obseg gospodarskih enot. Kljub takim razlikam je bilo kajžarjem omogočeno, da so podobno kot gruntarji širili obdelovalno zemljo z novinami oziroma lazi.

Mimo kajž so se v tem času razvijale tudi *bajte* kot poseben tip gospodarske enote. Za bajto je značilno, da ji pogosto ni pripadala niti krpa zemlje. Bajte so postavljali predvsem močni gruntarji v bližini svojih domačij z željo, da tod namestijo *gostače* kot mezdne delavce. Ti so uživali brezplačno stanovanje, a so bili vezani na grunt z vrsto delovnih obveznosti. Nekateri večji grunti so premogli celo po več takih bajt. Zgodaj se je gostaštvo razvilo tudi na vinogradniškem ozemlju, kjer so gostači kot viničarji stanovali v zidanicah; le-ti so mestoma obdelovali za svoj račun kako parcelo, kolikor jim je lastnik zidanice to dovoljeval.⁵

Kljub vsem tem socialnim razlikam, ki jih srečavamo na slovenskem podeželju, so v tem času še vedno prevladovala naselja, kjer je bil star gruntarski element številčno vsaj v premoči, če že ni ostal edini naselnik v celotnem naselju. Toda razvoj je šel nevzdržno v smeri vse izrazitejše diferenciacije na kmetih, k čemer je pripomogla tudi terezijansko-jožefinska zakonodaja. Razkosavanje zemljišč, ki je bilo tolerirano, kolikor ni ogrožalo možnosti za preživljanje in poravnavanje obveznosti, je pospeševalo že samo pojevanje osebne nesvobode, spričo česar so se od kmetij začeli vse bolj cepiti deli, ki so se skušali gospodarsko osamosvojiti.

Sicer so v času terezijansko-jožefinskih reform *obstoječe kmetske enote v precejšnji meri pridobivale na gospodarski moči*. Velik del teh enot vseh vrst je bistveno povečal svoje poljske površine. Do povečanja polja so prišli le deloma z nakupom; v mnogo večji meri so polja množili z delitvijo srenjskih zemljišč. Ponekje so delili srenjsko zemljo že tudi pred terezijansko dobo. Marsikje so n. pr. senožeti dokončno razdelili že v teku XVI. in XVII. stoletja. Podobno je delitev tudi že tedaj mestoma zajela gozdove. Pač pa se posestne razmere pri pašniških površinah v bistvu niso mnogo predrugačile vse do terezijansko-jožefinske zakonodaje. Toda pod vplivom fiziokrat-skih načel, v smislu katerih naj bi se poljedelstvo med drugim dvignilo tudi z večanjem obdelovalnih površin, se je odnos do srenjskih zemljišč bistveno spremenil. Tako

se je zakonodaja od 1767 dalje trudila, da bi se razdelile predvsem pašniške gmajne brez upoštevanja planinskih pašnikov med srenjske upravičence, ki naj bi jih le-ti kultivirali v njive in travnike. Ključ pri delitvah ni bil povsod isti. V glavnem je bil odločilen obseg gospodarskih enot oziroma stopnja upravičenosti na izrabo kolektivne posesti. Ponekje so delili zemljo po številu živine, ki jo je posamezna kmetška enota premogla, drugje spet po hišah itd.

Ker je bila delitev gmajn povezana z mnogimi težavami, je zakonodajalec spčetka le deloma uspel. Že samo uvajanje hlevske živinoreje je n. pr. narekovalo hude stroške; kajti treba je bilo misliti ne samo na ustrežnejša poslopja, marveč tudi na povečano delovno silo. Tudi sicer si celo mnogi gruntarji v svoji konservativnosti niso obetali posebnih koristi, saj jim povečanje obdelovalne zemlje po mnenju mnogih ni odtehtalo nastalih nevšečnosti. Še manj so mogli biti upravičeno navdušeni tisti kajžarji, ki so dotlej gonili na pašo večje število živine, kot jim je šlo, a jim je sedaj z delitvijo ta ugodnost odpadla. Zlasti so bili pa prizadeti prebivalci brez zemlje, ki jim je bilo marsikje dovoljeno goniti na pašo svojo borno živino; ker je le-tem izraba skupne zemlje često predstavljala eksistenčno vprašanje, jim je bilo seveda težko najti primerno odškodnino. Spričo težav je delitev le počasi potekala in mestoma niti danes ni povsem zaključena.

Navzlic tem zaprekam je kljub temu delitev gmajn zlasti po zemljiški odvezi temeljito razmahnila novo sistematično kultiviranje pašniških in gozdnih površin, s čimer so se gospodarsko dvignili predvsem grunti, ki so jim pripadali največji deleži. Z urbanizacijo so si pa krepko opomogli tudi marsikateri kajžarji v razliko s tistim kajžarskim življenjem, ki je bil ob delitvah oškodovan ali celo povsem prezrt. Ker se je s povečanjem obsega zemlje, zlasti polja, marsikje temeljito zabrisala stara delitev na cele in različno drobljene hube ter kajžje. Je terezijanska doba skušala ločiti posamezne kmetске enote glede na višino davka in se je pri tem naslanjala na kategorizacijo iz 1542. Med gruntarje so bili šteti kmetški podložniki, ki so plačevali nad 21 1/2 gld. davka, medtem ko je veljal za kajžarja tisti, ki je bil obremenjen z davkom od 2 gld. 41 1/4 krc. do 5 gld. 22 1/2 krc. Četr-, pol- in tričetrtgruntarji so bili vezani na ustrezne vsote med tema skrajnostima. Pri tej lestvici je bil upoštevan samo davek od

temeljnega posestva; parcele, ki niso spadale k osnovnemu jedru, ampak so bile naknadno pridobljene, niso bile vzete v obzir.

Kmetije so se gospodarsko dvigale tudi brez ozira na novo pridobivanje zemlje. Doba fiziokratizma je namreč uvajala tudi nov obdelovalni način. Namesto kolobarjenja s prašo, katerega cikel je dotlej trajal 3 do 8 let, se je postopoma uveljavljalo pravo kolobarjenje brez prahe. Razen tega se je z uvajanjem gojenja krmilnih rastlin vse bolj razvijala hlevska živinoreja, s tem je bilo pa omogočeno umnejše gojenje polja. Mimo tega je izpopolnjeno poljsko orodje pomagalo dvigati obseg kmetijskih pridelkov.

Istočasno z gospodarskim dviganjem kmetij je bilo pa *neprimerno bolj aktualno gospodarsko propadanje*. Na vse večje drobljenje kmetijskih gospodarskih enot oziroma njihovo popolno propadanje je predvsem vplivala huda gospodarska kriza, ki je zajela slovenskega kmeta v letih po zemljiški odvezi. Spričo hudih davkov in visoke odškodnine, ki jo je bilo treba v letnih obrokih odplačevati, je zašel kmet v velike denarne stiske. Reševanje iz zadreg je bilo le prepogosto naravnost usodno za nadaljnji obstoj kmetij, k čemer je v veliki meri pripomogla takratna zakonodaja. Medtem ko so zemljiška gospostva zavirala delitev kmetij, ki jo je pa brez pridržkov dovoljevala v ilirskih deželah francoska okupacija 1809–1813, je bilo v skladu z zakonom iz 1868 po vsem slovenskem ozemlju dovoljeno kmetije svobodno deliti. Posledice niso izostale. Kolikor kmet ni zmozel poravnati denarne obveznosti, je le prerad odprodal parcelo za parcelo. Neredkokrat se je kmetija zdrobila ob gospodarjevi smrti, ko ni nihče od dedičev zmozel izplačati ostale upravičence. Usodna za obstoj kmetij je bila zakonska določba, spričo katere se je mogel kmet svobodno zadolževati na kmetijo; naravnost katastrofalne posledice je pa rodila odprava zakona o oderuštvu, s čimer so nastopili zlati časi za domače in tuje oderuhe, ki so posojali denar tudi na 50 % obresti. S pojavom zadružništva v sedemdesetih letih se je kmet sicer reševal oderuhovih klesč, vendar je gospodarska kriza pognala tako globoke korenine, da so bile tudi odslej prisilne prodaje kmetij na dnevnem redu. Hudo gospodarsko stanje kmetov je temeljito izrabljala buržoazija, ki je našla v propadanju kmetov glavni vir prvotne akumulacije.⁶ Na račun propadlih kmetij je rastla na vasi tanka plast vaških mogot-

cev, kakršne navadno predstavlja trden gruntar, ki je bil hkrati gostilničar, mesar, trgovec ali manjši industrialec. Ta proces je le trenutno zaustavila prva vojna, ko se je kmet spričo inflacije mogel rešiti dolgov. Toda v prvih povojnih letih so javne dražbe spet iz leta v leto naraščale. Agrarna reforma ni dosegla pravega namena, prav tako pa tudi uredba o likvidaciji kmetijskih dolgov iz 1936 ni dala pričakovanega učinka. Kmetije so nevzdržno propadale dalje.

Na diferenciacijo prebivalstva v podeželju so pa vplivali tudi drugi vzroki. V zadnjih sto letih sta se gospodarstvo in promet bistveno spremenila. Odpirali so se novi rudniki, razvijala se je industrija, železniški promet je vse bolj približeval tudi dotlej odmaknjene izrazite agrarne predele neagrarnim središčem. Novo gospodarsko življenje je kaj kmalu marsikje bistveno spremenilo zunanje lice ondotnih naselij, kjer niso bili izpodrezani samo temelji posameznih kmetij, ki so ob tem utripu propadle, marveč je bilo v ta proces zajeto obsežno ozemlje. Na trboveljskem področju je n. pr. rudarstvo povsem uničilo naselja Lakonco, Dobrno in Limbarje, popolnoma preobrazilo Vode in načelo Retje, Plesko in Loke ter južni del Trbovelj in Klek.⁷ Obenem so pa v takih območjih rastle drobne domačije, ki jim je bila gospodarska osnova v neagrarnem udejstvovanju.

Podoben proces je zajel v ojačeni obliki kmetijske naselbine v območju večjih mest, v katerih so se sosednje stare izrazito kmetiske vasi povsem utopile. Poučen primer vidimo v Ljubljani. Mnogi njeni danes do kraja zazidani deli izkazujejo še v času nastanka franciscejskih katastrskih map 1825 izrazito kmetisko lice. Prvotno jedro Spodnje in Zgornje Šiške je bilo n. pr. omejeno na vrstno vas, ki ji je pripadalo v proge razdeljeno polje. Današnja razvrstitev ulic v severnem delu Spodnje Šiške temelji n. pr. na poljskih poteh, ki so sledile tem progam. Podobno je osnovana Komenskega ulica sredi Ljubljane na stari poljski poti; v tem območju izkazuje še katastrska mapa iz 1825 progasto razdelitev polja,⁸ medtem ko je iz Valvasorjeve slike razvidno, da je

stala v njegovem času od Prečne ulice navzdol na severni strani ceste vrsta hiš, za katerimi so bili postavljeni kozolci.⁹

Drobljenje kmetij je pa zajelo močno tudi predele, kjer je prometna povezava z neagrarnim središčem zelo ugodna in se morejo v urbanskih poklicih zaposleni delavci dnevno vračati na svoje domove. Tod je naraščalo število ljudi, ki so potrebovali nove domove, za katere so dajale stavbišča predvsem kmetije. Drobljenje se je bolj uveljavljalo pri kmetijah, ki so imele polje zelo razdrobljeno. Pač pa so se obdržala čista agrarna naselja zlasti v območjih, ki so odmaknjena od neagrarnih pomembnejših središč v taki meri, da se delovna sila ne more dnevno vračati domov. Sem je šteti predvsem ozemlje subpanonskih področij ter hribovite in gorate predele Slovenije.¹⁰ Pokrajinsko je vodilen v tem pogledu gorati del Koroške z velikimi samotnimi kmetijami, ki se le redko dele. Prav tako pa tudi v goratem in hribovitem delu Gorenjske niso redki primeri, da štejejo naselja vse do najnovejše dobe prav toliko gruntov, kot jih je bilo tam pred dawnimi stoletji ob načrtni kolonizaciji.¹¹

OPOMBE

1. B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, SAZU I., Dela 7, 1952, str. 444–448, 452, 479, 490. —
2. S. Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, SAZU II., Dela 2, 1950. —
3. L. Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, SAZU I., Dela 10, Ljubljana 1954, str. 73. —
4. S. Vilfan, Od vinskega hrama do bajte, SEt 5, 1952, str. 112–115, 128, 130. —
5. M. Dolenc, Gorske bukve, AZU, Ljubljana 1940, str. 181. —
6. E. Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, 1957, str. 232. —
7. J. Orožen, Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola I., 1958, str. 629. —
8. S. Ilešič, Prvotna kmetijska naselja v območju Velike Ljubljane, GV 5–6, 1929–1930, str. 155–156. —
9. Fr. Stele, Valvasorjeva Ljubljana, GMS 9, slika 37, 1928. —
10. V. Klemenčič, Problemi gospodarsko-geografske klasifikacije slovenskih naselij, GV 32, 1960, str. 121, 122, 124. —
11. Prim. Selško dolino, kjer je število gruntov v dolgih stoletjih le neznatno padlo (1560–1825 od 319 na 309; 1825–1933 od 309 na 283; P. Blaznik, Posestne razmere v Selški dolini, GV 10, 1934, str. 65).

GRADBENI RAZVOJ LJUBLJANE OD DOGRADITVE JUŽNE ŽELEZNICE DO POTRESA L. 1895

VLADO VALENCIČ

I.

Dograditev južne železnice skozi Ljubljano ni mogla ostati brez vpliva na gradbeni razvoj mesta. Železniško postajo, tedaj ležečo izven mesta, je bilo treba navezati nanj z novimi cestami; svet ob njih je bil pripraven kot stavbni prostor za nove hiše. V dobi nastajajoče industrije je tudi Ljubljana dobila več industrijskih podjetij.¹ Nekatera so postala za posamezne mestne dele tako značilna, da so dala ime bližnjim ulicam. Po l. 1837 zgrajeni bombažni predilnici, ki je stala pred kolodvorom, je današnja Pražakova ulica nosila ime Predilne ulice. V današnji Slomškovi ulici je stal prvi ljubljanski paromlin, ulico so zato imenovali Parne ulice (Dampf-mühl-gasse). Gornji konec Resljeve ceste je nosil naziv Fabriške ulice, ker je bila ob njej postavljena plinarna (fabrika za plin).²

Za stavbni razvoj mesta so nastali novi pogoji in s tem tudi nove urbanistične naloge za mestno upravo. Ivan Gutman, ki je v letih 1858—1861 kot županov namestnik opravljal županske posle, je uvidel, da mora mesto imeti regulacijski načrt kot osnovo pri podeljevanju gradbenih dovoljenj za nove zgradbe kakor tudi za prezidavo starih hiš. Dal je izdelati tak načrt mestnemu stavbnemu nadzorniku Francu Pollaku. Izdelani načrt s Pollakovim poročilom je Gutman 29. aprila 1861 izročil gradbenemu odboru, da bi o njem razpravljali in ga nato predložil mestnemu svetu v sklepanje.³ Ravno v tistih dneh, ko je bil regulacijski načrt predložen gradbenemu odboru, pa je prišlo do spremembe v mestni upravi. Za novega župana je bil izvoljen Mihael Ambrož. Sicer je razumljivo, da novi občinski svet ni pričel takoj razpravljati o predloženem regulacijskem načrtu, čudno pa je, da v času Ambroževega županovanja sploh ni prišel na dnevni red.

Ponovno je sprožil vprašanje regulacijskega načrta Gutman, tedaj kot magistratni svetnik in gradbeni referent, nekaj mesecev po Ambroževi smrti. V poročilu, v katerem se je zavzemal za odobritev načrta po občinskem svetu, je poudarjal, da imajo vsa glavna in tudi mnoga podeželska mesta in trgi lokalne in situacijske načrte, ki dajejo smernice pri podeljevanju gradbenih dovoljenj za nove stavbe in prezidave. Tudi Ljubljana potrebuje tak načrt za bodočnost,

ker se je mesto pričelo širiti. Nekatero stare zgradbe s svojimi nerodnimi ogli že ovirajo promet; potrebne bodo prezidave, ker jih ne bo mogoče pustiti v dotedanji obliki. Bodočo ureditev je treba predvideti z regulacijskim načrtom. Z nekakim ponosom je Gutman ugotovil, da je prejšnja občinska uprava — on jo je tedaj vodil kot županov namestnik — to potrebo uvidela in dala izdelati regulacijski načrt, ki ga označuje tudi kot njen »labodji spev«. Magistrat je Gutmanovo pobudo takoj sprejel in župan dr. Costa je naročil gradbenemu odboru, naj pripravi svoje predloge. Toda tedaj Pollakovih načrtov ni bilo mogoče najti; pod županom Ambrožem so bili nekam založeni. Zato je mesto naročilo pri državnem mapnem uradu nove mapne skice, da bi na njihovi osnovi napravili nov regulacijski načrt.⁴

Iz ohranjenih spisov ni mogoče posneti točni potek vseh nadaljnjih okolnosti, ki so spremljale delo na regulacijskem načrtu. Pretekla so štiri leta, preden je to vprašanje zopet prišlo na dnevni red. L. 1868 se je začel Pollakov načrt našel slučajno v županovi pisarni. Zdi se, da ga je Pollak potem še dopolnil ali predelal; v začetku l. 1869 ga je predložil magistratu v odločitev. V svojem poročilu omenja, da gradijo v novjšem času hiše zlasti na polju za vrtovi šentpetrskega predmestja (med Sv. Petra, sedaj Trubarjevo cesto in železnico) ter ob Dunajski, sedanji Titovi, in Celovski, sedanji Gosposvetski cesti. Na načrtu je označil nove ceste in ulice, za nekatere obstoječe je predvideval razširitev in spremembe; označene so bile tudi stavbne črte. Nove ceste so bile predvidene v širini šest sežnjev (seženj je meril 1.896 m), hodnika na vsaki strani bi bila široka po en seženj, tlakovana žlebova za odtok vode pa po dva čevlja (čevlj je 0.316 m), tako da bi vozovom namenjeno cestišče imelo širino tri sežnje in dva čevlja. Iz Pollakovega poročila se vidi, da je v načrtu posvetil največ pozornosti ureditvi ulic v delu mesta, ki je nastajal med železnico, Kolodvorsko ulico, sedaj Moše Pijade, Sv. Petra cesto in Kravjo dolino, sedaj Vidovdansko cesto, ter prostorom med Dunajsko in Celovsko cesto. Posebej omenja še novo stavbno črto v Babji dolini, ljudski naziv za današnjo Vegovo ulico, v Gledališki, danes Wolfovi ulici, v Špitalski, današnji Stritarjevi ulici, na Šolskem, današnjem Vodnikovem trgu, na Po-

ljanski cesti in v Streliški ulici. Njegove navedbe v poročilu kažejo, da je upošteval vse okoliše, v katerih se je mesto širilo. Ker se načrt ni ohranil, vsaj v Mestnem arhivu ga ni mogoče zaslediti, ne vemo, kakšen je bil v podrobnostih. Iz spisov je mogoče ugotoviti le, da je bil leta 1869 po nalogu takratnega župana izročen predsedniku gradbenega odbora Maliču.⁵ Njegova nadaljnja usoda je zavita v temo; nisem mogel dognati, da bi se občinski svet z njim ukvarjal.

O vzroku, zakaj ni bilo započeto delo na regulacijskem načrtu dovedeno takrat do konca, so mogoče le domneve. Leta 1869 je prevzel mestno upravo nov občinski svet z nemško večino. Možno je, da se novi gospodarji na magistratu niso strinjali z delom svojih predhodnikov. Mogoče so bili odločilni finančni razlogi. Na dnevni red je vprašanje regulacijskega načrta prišlo zopet leta 1873 — župan je bil tedaj Karel Dežman —, ko je mesto najelo premijsko posojilo v znesku 1.500.000 gld. in je šlo za uporabo tega denarja. Občinski svet je tedaj med drugim sklenil, da napravi regulacijski načrt in je naročil gradbenemu odboru, da pripravi potrebne predloge.⁶ Zanimivo je, da se ob tej priložnosti izvršena dotedanja dela sploh niso omenila.

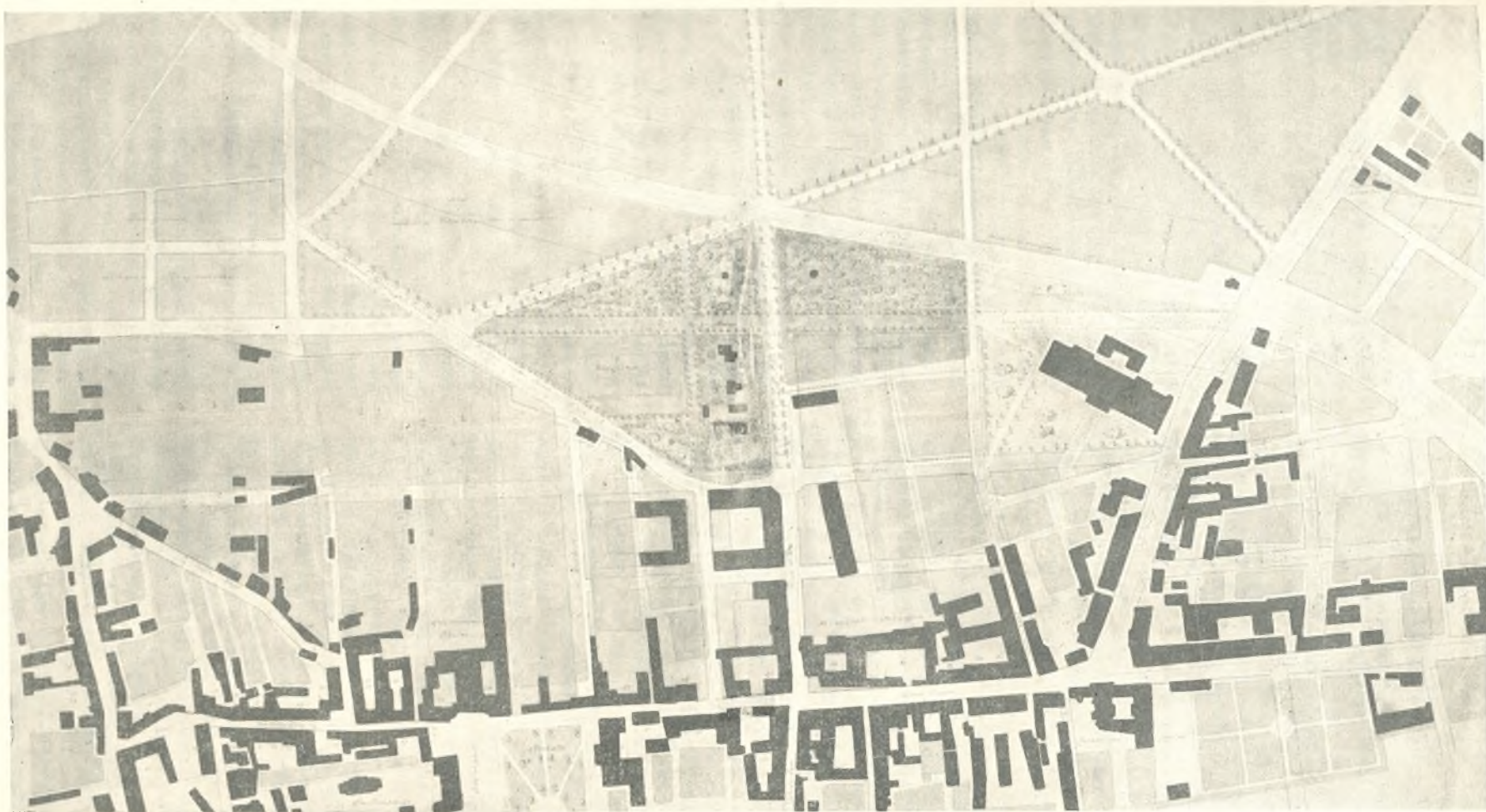
II.

Novo spodbudo za izdelavo regulacijskega načrta je dala leta 1873 ustanovljena Kranjska stavbna družba. Ta si je pridobila ob današnji Cankarjevi cesti in na Vrtači obsežna zemljišča z namenom, da jih parcelira za stavbišča in zazida s stanovanjskimi zgradbami. V začetku leta 1874 je predložila občinskemu svetu spomenico, v kateri je poudarjala potrebo po načrtu, ki naj bi določil smernice za gradbeno dejavnost, in je obenem predložila svoj osnutek regulacijskega načrta za zahodni in severni del mesta.⁷ Osnutka v spisih ni, zato moremo njegovo vsebino povzeti le iz razlage v spomenici. Operat stavbne družbe je vzel za osnovo podaljšanje Tržaške ceste, ki naj bi v ravni črti dosegla Celovško cesto. Opis se sklicuje na v načrtu označene točke; ker načrta ni, ni mogoče točno ugotoviti, kako naj bi predvidena podaljšana Tržaška cesta potekala. Zdi se, da je bila ta misel pozneje izvedena z današnjo Prešernovo cesto. Pravokotno na to cesto je bilo projektiranih več ulic, ki so bile presekane s prečnimi ulicami. Z napravo nove Tržaške ceste bi odpadel del stare, ki je potekala nekoliko vijugasto od začetka današnje Prešernove pri »Lovcu« nekako do tam, kjer jo je prerezala Nunska, današnja

Veselova ulica, potem se je obrnila proti današnjemu opernemu gledališču, od tod pa po Cankarjevi na Dunajsko, današnjo Titovo cesto. Ceste, ki bi se odcepile od nove Tržaške ceste, so bile projektirane največ tako, da so se iztekale v že obstoječe ulice. Pri projektiranju sedanje Cankarjeve ceste in vzporedne Kidričeve ulice je bilo predvideno, da bo prej ali slej podrt vojaško skladišče, ki je stalo na prostoru med tema ulicama in delno tudi na prostoru sedanjih ulic. Prostor med novo Tržaško cesto in železnico je bil zamišljen kot park.

Predlog Kranjske stavbne družbe je bil izročen gradbenemu odboru, da bi, kar bi ustrezalo, uporabil pri izdelavi mestnega regulacijskega načrta. V spremnem pismu je župan Dežman opozoril zlasti na vprašanje Lattermannovega drevoreda, ki je takrat segal nekako do Beethovnovе ulice in bi po načrtu stavbne družbe odpadel v dolžini okrog 100 metrov.

Za izdelavo načrta, ki bi točno določil stavbne črte, se je l. 1875 zavzemal občinski svetnik Franc Potočnik. V obširnem poročilu je posebno poudarjal slabe strani, ki jih ima pomanjkanje regulacijskega načrta, kot se je to pokazalo v več primerih pri novih gradbah kot tudi pri prezidavah starih zgradb. Predlagal je, naj bi občinski svet določil komisijo petih članov, ki naj bi se ukvarjala z vprašanjem določanja stavbnih črt. Do te komisije sicer ni prišlo, pač pa je naslednjega leta mestni stavbni urad predložil regulacijski načrt, ki ga je izdelal mestni inženir Wagner.⁸ Načrt ni zajel celine mesta, temveč le zahodni del, kjer se je v tisti dobi največ gradilo. To je bil okoliš med Dunajsko cesto, Šelenburgovo ulico, Gradiščem in železnico. V pripombah k svojemu načrtu pripominja Wagner, da je moral, ker je Kranjska stavbna družba nekatere parcele že zazidala, to upoštevati pri projektiranju ulic. Omenja, da so v tem okolišu predvidena ustrezna lepa stavbišča za javne zgradbe. Kot se vidi iz načrta, glede novih cest ni bil tako velikopotezen kot Kranjska stavbna družba. Tržaška cesta bi bila v svoji glavni smeri ohranjena, ravno tako tudi Lattermannov drevored do točke, kjer se je stikal s Tržaško cesto. Predvideval pa je novo cesto od današnjega križišča Prešernove ceste z Veselovo (prejšnjo Nunsko) ulico, ki bi potekala v ravni črti do Gosposvetske ceste. V glavnem je to smer današnje Prešernove ceste. V smeri pravokotno na to cesto so bile predvidene le tri ulice, današnja Šubičeva, Cankarjeva in Puharjeva, vzporedno s Prešernovo pa dve.

Načrt zahodnega dela Ljubljane s stavbnimi črtami in predvideno razširitvijo mesta do proge Južne železnice (l. 1876)

Beethovnova in Župančičeva ulica. Župančičeva ulica bi po tem načrtu segala do današnjega Borštnikovega trga. Nove ulice so bile projektirane tudi v trikotu med železnico, Titovo in Gosposvetsko cesto. Gradbeni odbor, ki je dobil Wagnerjev načrt v obravnavo, si ni upal zavzeti nikakega stališča, temveč je predlagal občinskemu svetu, naj imenuje komisijo strokovnjakov izmed občinskih svetnikov, članov magistrata ter drugih izvedencev, da načrt podrobno proučijo in povedo svoje mnenje. Občinski svet je na seji 18. februarja 1876 ta predlog odobril.⁹ In kot že nekolikokrat prej je bila končna beseda o regulacijskem načrtu zopet odložena. V svojem poročilu je inženir Wagner omenil, da so v delu tudi regulacijski načrti za severni del mesta, to je Šentpetersko in Kapucinsko predmestje. Kot se zdi, taki načrti občinskemu svetu niso bili predloženi.

Ker ni bilo splošnega regulacijskega načrta, je moralo mesto od primera do primera projektirati nove ulice in določati stavbne črte. Tako je občinski svet l. 1872 sklepal o zgraditvi ceste na gorenjski kolodvor in o določitvi ulic in stavbnih črt med Celovško cesto in kolodvorom ter sprejel tak načrt za smernico pri bodočih gradbah.¹⁰ Verjetno tudi s tem vprašanje še ni bilo urejeno. L. 1874 je Peter Kiosler, lastnik obširnejšega zemljišča v tem okolišu, predlagal parcelacijski načrt v odločitev. Ostal je nerešen, ker si je železnica kot mejašinja pridržala svoj pristanek.¹¹ L. 1876 je bila sklenjena ureditev ceste in stavbnih črt med Mesarskim, sedanjim Zmajskim mostom in železniško postajo, to je današnje Resljeve ceste, za katero so se potegovali zlasti prebivalci šentpeterskega in poljanskega predmestja. Ta cesta naj bi vzpostavila zvezo železnice tako z notranjim mestom kot tudi z obema omenjenima predmestjema in z Dolensko cesto.¹² Ko je bila l. 1882 Resljeva cesta odprta in določena stavbna črta za novo učiteljsko, je mestni stavbni urad izdelal načrt za ulice v tem delu šentpeterskega predmestja in določil stavbne črte, kar je občinski svet odobril. S tem je bilo treba vskladiti tudi ulice in stavbne črte ob vojašnici na Taboru, katere graditev so pripravljali.¹³ Istega leta je bilo sklenjeno, da se prične mesto dogovarjati z državo glede preložitve Tržaške ceste, ki naj bi šla od »Lovca« mimo stavbišč Kranjske stavbne družbe na Vrtači, Lattermannovega drevereda, vil in Kolizeja ter dosegla Celovško cesto.¹⁴

Čeprav torej ni bilo veljavnega regulacijskega načrta, se je mesto v konkretnih

primerih ravnalo več ali manj po napravljenih osnutkih. Kljub temu so tisti, ki so se ukvarjali z urbanističnimi vprašanji, živo občutili pomanjkanje takega načrta, ki ne bi le od primera do primera skušal krpati zunanje mestno lice, temveč bi postavil velikopoteznejše in naprednejše smernice za bodoči razvoj mesta ter za njegovo regulacijo. L. 1887 je postal član gradbenega odbora in odbora za olepšavo mesta občinski svetnik Ivan Vladimir Hraský, deželni inženir. Na njegov predlog se je občinski svet pričel ponovno ukvarjati z vprašanjem regulacijskega načrta. V svojem poročilu je Hraský kritično pokazal nezadovoljivo urbanistično stanje. Na eni strani so bili gosto zazidani mestni deli brez zraka in sonca, brez vrtov in brez prostora za živahen promet, manj zazidanim okolišem pa so manjkale ceste, kanalizacija in razsvetljava. V mestnem središču so tovarne, pivovarne, plinarne, pralnice, strojarnice, bolnice, pristave, vojašnice in kaznilnice; lepša stanovanja, šole, muzeji, lokali za okrepčilo in razvedrilo pa so v odročnih ulicah na periferiji. Če bi Ljubljana že imela svoj regulacijski načrt, ne bi bila zgrajena v eni najlepših ulic — mišljena je Resljeva cesta — plinarna in ne bi bilo raznih tovarnih lop, skladišč in zidov na zemljiščih, kjer je bilo prej prazno, pa se sedaj širi mesto. Hraský je tudi grajal prakso izdajanja gradbenih dovoljenj za prezidavo starih hiš, s katerimi se za desetletja odlagajo zaradi prometa potrebne ureditve ulic in cest.¹⁵ V razpravah, ki so bile v občinskem svetu, so se omenjali tudi že do takrat izdelani osnutki za regulacijski načrt, toda Hraský jih je ocenil kot nezadovoljive in neuporabne. Sam je izdelal podrobno poročilo glede tehničnih del, ki jih je treba opraviti v zvezi z regulacijskim načrtom ter je tudi podal smernice, ki naj bi bile odločilne za bodoči gradbeni razvoj mesta. Regulacijski načrt mora predvidevati prostor za nove bolnice, vojašnice, šole, znanstvene zavode, trgovske in industrijske zgradbe, poslopja za družabne namene, ljudsko higieno kot n. pr. kopališča itd. Poleg tega je treba zagotoviti stavbišča za zdrava stanovanja, določiti ulice in trge kot naravne prometne žile ter tudi sprehajališča in povezati vse s kanalizacijsko mrežo. Regulacijski načrt ni torej — ta pripomba velja brez dvoma prejšnjim osnutkom — svojevoljno zaznamovanje novih ulic z rdečo barvo, temveč mora biti do kraja premišljen operat, ki ga bo mogoče ugodno oceniti na veliki, moderni Ljubljani po desetletjih njenega razvoja. Hraský je svoj predlog povzel v treh točkah: 1. izvrši naj

se merjenje mesta in izdelava točen načrt; ta dela naj opravi mestni geometer, ki naj se za ta posel nastavi; 2. za napravo splošnega razvojnega in regulacijskega načrta naj se razpiše konkurz; 3. definitivni regulacijski načrt naj bi izvršil po dovrstitvi operativ prvih dveh točk mestni geometer po posameznih sekcijah. Ko bi ta načrt postal pravomočen, bi služil za usmerjanje gradbenega razvoja.¹⁶

Občinski svet je Hraskýjev predlog odobrila; v proračunih za leti 1889 in 1890 je bilo za napravo regulacijskega načrta predvideno po 4000 gld. Toda obe leti je ostal znesek neizkoriščen.¹⁷ Kljub sprejetemu sklepu in zagotovitvi finančnih sredstev mesto ni pričelo s pripravami za regulacijski načrt. Sicer je mestni gradbeni urad še v času, ko je mestni svet razpravljal o Hraskýjevem predlogu, pripravljali regulacijske načrte na način, ki ga je Hraský ironiziral. Ohranjen je osnutek načrta mestnega dela med Dalmatincevo ulico, Titovo cesto, kolodvorom in Kolodvorsko ulico, napravljen junija 1888. Ves ta zemljiški kompleks je bil s projektiranimi ulicami razdeljen na stavbne bloke. Na osnutku so začrtane ulice, ki so danes v tem okolišju, le da je ulica, ki naj bi tekla po vsej širini tega zemljiškega kompleksa, zaradi zgradbe sodne palače v njegovi sredi ni sedaj razdeljena na dva dela, Trdinovo in Čufarjevo ulico. Osnutek tudi ni predvideval park pred sodno palačo.¹⁸

III.

V šestdesetih letih, ko se prvičkrat omenja regulacijski načrti za Ljubljano, še ni sledu o gradbeni dejavnosti, usmerjeni na zazidavo novih mestnih delov. To nam pokažejo podatki o številu hiš, ugotovljenih pri posameznih ljudskih štetjih. Tu upoštevamo le Ljubljano brez notranjega mesta, ki ga tvori katastrska občina Ljubljana mesto. V notranjem mestu je bil gradbeni prostor že izrabljen in se na svojem prostoru horizontalno ni več širilo. Njegov gradbeni razvoj sem že obravnaval.¹⁹ Naslednji podatki o številu hiš se nanašajo na druge ljubljanske katastrske občine, označene kot predmestja.

Od ljudskega štetja leta 1857 do naslednjega štetja leta 1869 se je število hiš v predmestnih katastrskih občinah povečalo od 687 na 744, torej za 57 hiš.²⁰ Toda 24 hiš je bilo v tem razdobju zgrajenih na Karolinski zemlji, to je na prej mestnih barjanskih zemljiščih, ki so jih po izsušitvi barja na novo kolonizirali in je nova naselbina imela agrar-

ni značaj. V istem razdobju je bilo po 9 hiš zgrajenih v Poljanskem in Šentpetrskem predmestju, 6 pa v Trnovem. V Gradišču in Kapucinskem predmestju, ki sta za širjenje mesta v prvi vrsti prihajala v poštev poleg Šentpetrskega predmestja proti železniški postaji, je štetje leta 1869 ugotovilo eno hišo več kot leta 1857. O rasti mesta v tem razdobju je mogoče govoriti le toliko, kolikor gre za gradbe med kolodvorom in mestom, te pa so bile maloštevilne in tudi malopomembne. Gradbena dejavnost za povečanje stanovanjske površine se je izražala največ v nadzidavanju in prezidavanju že obstoječih poslopij. Kot prezidava večjega obsega naj bo omenjena nadzidava drugega nadstropja in dozidava južnega trakta pri poslopiju Kranjske hranilnice na današnjem Krekovem trgu, kjer je sedaj agronomska in gozdarska fakulteta.²¹ Za streliščem, sedaj ob Strmi poti št. 3, je Viljem Cloetta, švicarski konzul v Trstu, zgradil leta 1862 vilo, v kateri je preživel poletne mesece. Zdi se, da je bila to prva v sodobnem stilu zgrajena vila v Ljubljani, naslednjo je leta 1869 zgradil Albert Samassa na Karlovški cesti št. 1. Največja in najpomembnejša nova stavba v tem obdobju je bila hiša Luke Tavčarja na Ajdovščini, kjer je kavarna »Evropa«. Lastnik jo je sam označil kot veličastno poslopje (Prachtgebäude). Zidano je bilo leta 1867 po načrtih arhitekta Tietza.²² Brez dvoma je smel biti lastnik tedaj ponosen na to svojo zgradbo.

Do tedaj skromna gradbena dejavnost se je poživila v naslednjem desetletju, kar je bilo v zvezi s splošnim gospodarskim procvitom v začetku sedemdesetih let. Posebej za Ljubljano je bila pomembna leta 1870 dograjena gorenjska železnica. Znatna gospodarska pridobitev je bila ustanovitev tobačne tovarne, za katero so bile leta 1873 dograjene tovarniške zgradbe ob Tržaški cesti. Po številu zaposlenega delavstva je sodila med največje obrate na slovenskem ozemlju; kmalu po svoji ustanovitvi je zaposlovala nad tisoč oseb, dvajset let pozneje je imela nad dva tisoč delavcev in delavk.²³ Gotovo je podjetje takega obsega vplivalo na gradbeno dejavnost v svojem okolišju. Leta 1871 je Kranjska hranilnica pričela graditi na Vegovi ulici poslopje za realko, leta 1875 je bila zgrajena šola na Grabnu, leta 1879 je Kranjska hranilnica zidala svoje upravno poslopje v današnji Tomšičevi ulici, leta 1883 je bilo z znatno njeno podporo zidano muzejsko poslopje, leta 1886 vojašnica na Taboru, leta 1887 otroška bolnica v Streliški ulici.²⁴ Tudi leta 1887 je društvo za gradnjo delav-

skih stanovanj, ustanovljeno po pobudi Kranjske hranilnice in z njeno pomočjo, pričelo z zidavo delavskih stanovanjskih hiš na zemljišču, kjer je bila pozneje urejena Hramilniška ulica.²⁵ Leta 1889 je pričela graditi Filharmonična družba, tudi s podporo Kranjske hranilnice, koncertno dvorano na Kongresnem trgu.²⁶ Leta 1884 je bilo zgrajeno učiteljske na Resljevi cesti, leta 1889 šola na Ledini.²⁷ Leta 1892 je bilo dograjeno sedanje operno gledališče; Narodni dom so pričeli graditi še pred potresom, dovršen pa je bil leta 1896.²⁸ V istem razdobju je bilo zgrajeno poslopje za hiralnico na Vidovdanski cesti, Marijanišče na Poljanski cesti, Rokodelski dom na Komenskega cesti in dozidan nov trakt uršulinskega samostana ob Kongresnem trgu.²⁹

Število novo zgrajenih pomembnejših stavb, namenjenih za javno uporabo, je bilo v dveh desetletjih kar znatno; njihova lega kaže, v katere mestne dele je bila nova gradbena dejavnost usmerjena. Finančno je to dejavnost precej podprla Kranjska hranilnica, ki se je razvila v močan denarni zavod in je velik del svojih sredstev redno uporabljala za splošnokoristne namene.

Tudi zasebna podjetnost se je v gradbeni dejavnosti od sedemdesetih let naprej povečala. Zidanje stanovanjskih hiš je postalo ugoden način za nalaganje denarja; hiše so nudile kapitalu varnost ter zagotavljale stalno in primerno obrestovanje. Za gradbeni razvoj Ljubljane v obravnavanem obdobju je značilna pobuda Kranjske stavbne družbe, ki je odločilno vplivala na zazidavo nekaterih mestnih delov. V obliki delniške družbe leta 1873 ustanovljeno podjetje je združilo večje število ljubljanskih kapitalistov in je pristopilo k velikopotezni akciji, s katero je dalo Ljubljani cele ulice novih hiš.

Kranjska stavbna družba je takoj po svoji ustanovitvi kupila od Andreja Maliča, lastnika hotela »Stadt Wien«, hotel s sosedno hišo in obsežno zemljišče v izmeri skoraj treh oralov nekako med sedanjo Titovo in Prešernovo cesto ter Tomšičevo ulico in Cankarjevo cesto. Leta 1875 pa je kupila še na Vrtači zemljišče v obsegu nad pet oralov. Na teh zemljiščih je bilo treba urediti ulice; parcelacija v primerne stavbne parcele je zahtevala tudi preložitev že obstoječih cest. Da bi pri tem uveljavila svoje koristi, je družba zelo iniciativno posegala v odločanje o regulacijskem načrtu za prizadete mestne dele.

Prvi dve hiši je Kranjska stavbna družba pričela graditi leta 1874, to sta bili hiši št. 3

in 5 na Cankarjevi cesti. Načrta je napravil dunajski arhitekt Julij Dörfel, bil je tudi član družbinega upravnega odbora. V istem času je povečala svoj hotel »Stadt Wien« z zgradbo dvonadstropnega dvorišnega trakta. Do leta 1883 je bil zemljiški kompleks do sedanje Župančičeve ulice z izjemo poznejše Hammerschmidtove hiše (Tomšičeva ulica št. 4) zazidan; zgrajene hiše je družba prej ali slej prodala, nekatere parcele je prodala že pred gradnjo, ki je bila potem izvedena za račun kupcev. Od zgrajenih stavb naj bo posebej omenjena leta 1881 za Franca pl. Gariboldija v Beethovnovi ulici prostorno in gosposko zidana enostanovanjska hiša.³⁰ Leta 1926/27, ko je bila uradno poslopje Zbornice za trgovino, obrt in industrijo, je njeno notranjost preuredil arhitekt Plečnik. Ob Cankarjevi cesti od Župančičeve ulice do Prešernove ceste so bile zgrajene v tem razdobju tri vile. Ena je bila pozneje porušena, ker je bilo na tistem mestu zgrajeno gledališče.

Z zazidavo stavbišč na Vrtači je družba pričela leta 1889; najprej je bila zgrajena hiša na vogalu Prešernove in Erjavčeve ceste, v naslednjih letih do leta 1895 je na tem zemljišču ob Prešernovi in Erjavčevi cesti ter Levstikovi ulici zgradila deloma za svoj, deloma za tuj račun skupno deset stavb. Ob Erjavčevi cesti na levi strani proti Gradišču, na zemljišču, kupljenem od Seunigovih dedičev, pa je zgradila v letih 1892–1894 tri vile, eno za svoj račun, toda pozneje jo je prodala.³¹ Vila na vogalu Prešernove in Erjavčeve ceste je bila l. 1960 porušena in je na tem prostoru postavljen Kidričev spomenik.

Primerjana z aktivnostjo Kranjske stavbne družbe je ostala vsa druga zasebna gradbena dejavnost tega razdobja v bolj skromnih mejah. Do leta 1884 so bile zgrajene le posamezne dvo- in trinadstropne hiše v Kolo-dvorski in Čopovi ulici ter na Komenskega cesti.³² Šele leta 1884 in v naslednjih letih so nekaj več gradili. Lekarnar Viljem Mayr je zgradil dve dvonadstropni hiši ob Trubarjevi cesti št. 2 in 4 po načrtu arhitekta Ferdinanda Hauserja. Na vogalu Emonske in Aškerčeve ceste je bila zgrajena dvonadstropna stavba Nikolaja Ronerja, Petru Schleimerju, trgovcu v Varšavi, pa je Kranjska stavbna družba zgradila novo dvonadstropnico na Titovi cesti št. 4, kjer je bila podrta prejšnja stavba z gostilno »Pri zaponi« (Zur Schnalle).³³ Na Rimski cesti št. 10 si je postavil hišo dr. Munda, gradila jo je stavbna družba.³⁴ Bolj sistematično so gradili ob Resljevi cesti. Zgradba učiteljske je bila že omenjena; južna železnica je ob gor-

njem koncu postavila tri stanovanjske hiše za svoje uslužbence. Leta 1888 je Kranjska stavbna družba zgradila najemniško stanovanjsko hišo za Martina Trpotca (vokal Resljeve in Čufarjeve ulice), ki jo je označila kot eno najlepših zasebnih zgradb v Ljubljani.³⁵ V istem času so nastale še nekatere druge hiše in vile na Resljevi cesti, vendar je ostalo ob njej še nekaj praznih stavbišč, ki so bila zazidana šele med obema vojnama ter v zadnjih letih. Resljevo cesto so šteli tedaj med najprivlačnejše dele mesta.

V drugih mestnih okoliših so bile zgrajene le posamezne hiše. Načrt za zazidavo v večjem obsegu si je napravilo Društvo za gradnjo delavskih stanovanj. Društvo je imelo med današnjo Staničevo ulico in Titovo cesto zemljišče s površino okrog 10 oralov. Njegov namen je bil, pridobiti si po možnosti še sosednje parcele. Zemljišče je društvo razparceliralo na stavbišča in pričelo graditi stanovanjske hiše. Do leta 1895 je bilo na tem kompleksu zgrajenih pet hiš, v katerih je živelo 40 delavskih družin z 201 osebo. Društvo je v svojih hišah naseljevalo nemške družine.³⁶

IV.

Od leta 1873 pa do potresa sta bila gradbeni razvoj in gradbena dejavnost v tesni zvezi s Kranjsko stavbno družbo. Njeni ustanovitelji so bili tedaj glavni predstavniki ljubljanskega gospodarstva; to nam kažejo imena Baumgartner, Kosler, Krisper, Luckmann, Malitsch, Mayer. Družba ni bila zamišljena le kot gradbeno podjetje večjega obsega, temveč si je postavila za nalogo tudi nakupovanje za stavbišča primernih zemljišč in gradnjo najemniških hiš, vil in drugih poslopij za lasten račun. Za tako nalogo so bila potrebna znatna finančna sredstva; v pravilih družbe je bila predvidena družbena glavnica do 3.000.000 gld. Tega zneska družba sicer ni dosegla, kajti ob ustanovitvi je bilo sklenjeno izdati delnice le za 500.000 gld. Med ljubljanskimi kapitalisti je bilo veliko zanimanje za subskripcijo, tako da je ostalo nepodpisanih le tisoč delnic po 100 gld, ki jih je potem prevzelo tržaško bančno društvo. Toda preden so bile delnice vplačane, je prišlo do hude gospodarske krize, ki je zavrla izvedbo začetnih družbinih načrtov. Zato je bila začetna delniška glavnica nižana na 250.000 gld; zvišana najprej na 350.000 ter potem na 450.000 gld je bila šele po potresu, ko se je znatno razmahnila gradbena dejavnost podjetja.³⁷

Za opravljanje naloge stavbnega podjetja je družba takoj ob ustanovitvi prevzela

stavbno obrt Antona Treota z vsem inventarjem in gradbenim materialom. Njegov sin Viljem, tudi stavbenik, je postal tehnični vodja družbe. Na tem mestu je bil do leta 1891, ko se je osamosvojil kot stavbenik. Njegov naslednik je bil arhitekt Gerlach do leta 1894, potem je dve leti imel tehnično vodstvo družbin arhitekt Anton Wolf. Vse od družbe do leta 1890 za gradnjo prevzete stavbe, največ po lastnih načrtih, so bile zgrajene pod vodstvom Viljema Treota.³⁸ Zato je bil skoraj gotovo on tisti, ki je v precejšnji meri oblikoval njihovo arhitektonsko lice.

Obsežno delo, ki ga je opravila Kranjska stavbna družba v dobi pred potresom, je razvidno že iz splošnega prikaza ljubljanskega gradbenega razvoja v tej dobi. Njen vztrajno zasledovani namen je bila sistematična in načrtna razširitev mesta na zemljiškem kompleksu med Cankarjevo in Titovo cesto ter Gregorčičevo ulico ter železniško progo. Za ta svoj okoliš si je zasnovala svoj ureditveni načrt, ki ga je v glavnem s pomočjo mesta tudi uveljavila. To ji je bilo precej olajšano gotovo tudi zato, ker je imela z občinskim svetom tesne zveze; med občinskimi svetniki je bilo v času, ko je v njem prevladovala nemška večina, vedno več članov družbinega upravnega odbora. Razmehoma svobodno je odločala glede načina zazidave, ker je postala lastnica velikega dela zemljišč v omenjenem okolišu. Poleg Maličevega zemljišča je kupila še Koslerjev vrt, ki je na to zemljišče mejil in segal do nekdanje Tržaške ceste (danes gre tam široka pešpot čez Trg herojev). Od tega zemljišča je pozneje večji del prodala Kranjski hranilnici za gradbo njene palače, manjši del pa je brezplačno prepustila mestu za ureditev nasadov pred muzejem.³⁹ S svojo odločitvijo, da gradi na tem prostoru, je hranilnica ustregla želji občinskega sveta, ki si je prizadeval, da se tu odpere nov mestni del in je v ta namen zagotovil svojo pomoč pri ureditvi novih komunikacij.⁴⁰ Dejansko je mesto takoj pristopilo k ureditvi Knafljeve (sedaj Tomšičeve) ulice. V zvezi s to ureditvijo je leta 1880 dr. Josip Kosler podaljšal znano baročno hišo za nekaj nad pet metrov, tako da je segla do Knafljeve ulice.⁴¹ Kranjska stavbna družba je v svojem načrtu predvidevala tudi današnjo Šubičevo ulico ter razširitev in ureditev Nunske, sedaj Veselove ulice. Ker pa uršulinski samostan ni bil voljan odstopiti potrebno zemljišče in je tudi drugi mejaš pri Nunski ulici zavračal družbine predloge, tega načrta ni bilo mogoče izvesti. Pač pa je družbi uspelo po daljših

prizadevanjih urediti zvezo med Gradiščem in cesto na Rožnik z Erjavčevo cesto, ko je leta 1890 kupila od raznih posestnikov okrog 3 hektare zemljišč. V načrtu je bilo tudi podaljšanje Hilšerjeve ulici proti Prešernovi cesti, vendar do tega takrat ni prišlo, ker bi bilo združeno z odkupom nekaterih stavb. Svoje zemljišče na Vrtači je družba leta 1892 povečala čez železniško progo s svetom v izmeri 4 ha, ki ga je kupila od nemškega viteškega reda. Pozneje je kupila še zemljišče nasproti topniške vojašnice na Titovi cesti, ki je merilo nad 3 ha.⁴²

Zdi se, da je bilo poslovno načelo Kranjske stavbne družbe kot lastnice velikih za stavbišča namenjenih zemljiških kompleksov, investirani kapital čimprej realizirati, ne pa špekulacija z zemljišči za daljšo dobo. Zato je skrbela za napravo novih ulic, s katerimi je zemljišča usposobila za stavbne parcele. Kot je videti, ji pri izvajanju njenih načrtov ni šlo za pretirano izkoriščanje stavbišč z intenzivno zazidavo, kar bi ji najbrž zagotovilo boljši finančni učinek. Znala je združiti svoje koristi z ugodno urbanistično izvedbo, ki je bila tudi za splošnost koristna. Njeno delo ocenjujejo urbanisti še danes kot zelo pozitivno. Četrta, ki je nastala med Gradiščem, Prešernovo in Cankarjevo cesto ter Gregorčičevo ulico, je še vedno med najlepšimi deli Ljubljane. »Skrbno zazidana, zelo zazelenjena in nizka je velikopotezno plemenita z lepimi cestami, kot s Prešernovo, Tomšičevo in njenimi vzporednicami. Zaradi tega je še vedno privlačna za naše najbolj reprezentativne ustanove in je tudi potrebna skrbne nege v vsakem oziru, posebno pa v novih zazidavah.«⁴³

V gospodarskem pogledu je akcija Kranjske stavbne družbe brez dvoma zanimiv pojav. S tem prične v Ljubljani gradnja izrazito najemniških hiš, torej hiš, zgrajenih z namenom, da bi nosile lastnikom rento. Akcija stavbne družbe pa pomeni tudi afirmacijo sicer domačega toda nemškega kapitala. Slovenski kapitalisti so, sodeč po članih upravnega odbora, mogli biti med delničarji le izjeme. Med člani upravnega odbora je bil v letih 1873 do 1875 tudi Josip Gorup; ker je po tako kratkem času mesto v upravi zapustil, verjetno pri družbi ni bil močnejše denarno udeležen. Mogoče ga je v ta krog pritegnil njegov bivši družabnik pri užitniškem zakupu, Martin Hočevar, po rojstvu sicer Slovenec, po prepričanju pa Nemec, ki je bil družbin upravni svetnik do svoje smrti. Kako daleč je šla povezanost in kolika je bila moč nemškega kapitala, kaže tudi dejstvo, da so najemniške hiše in vile,

ki jih je zgradila Kranjska stavbna družba na svojih zemljiščih, pokupili Nemci.

Ker je ob večji gradbeni dejavnosti primanjkovalo domačih zidarskih delavcev, je družba pritegovala izvežbane zidarje iz gornje Italije, zlasti iz Furlanije. Tem delavcem je bilo treba dati vso oskrbo, hrano in stanovanje. Za stanovanje delavcev je družba zgradila predalčasto zgradbo in barake ter kupila tudi v Šiški poslopje v ta namen. Sredi devetdesetih let je mogla dati streho 250 delavcem. Za hrano so delavci dobivali okrog 20 dkg kruha za zajtrk in poljubno količino polente opoldne in zvečer, poleg tega pa vsak teden kilogram sira ali, po želji, protivrednost v denarju.⁴⁴

V.

Z gornjim prikazom je zajet gradbeni razvoj Ljubljane le toliko, kolikor je šlo za več ali manj načrtno in organično razraščanje mesta v okoliših, naslanjajočih se na mestno jedro. Nove hiše so gradili tudi v drugih mestnih delih, zlasti na periferiji mesta: v dejanskih predmestjih se je število hiš povečalo. Naslednji pregled kaže število hiš po katastrskih občinah ob popisu prebivalstva leta 1857 in 1900. Ljubljana je leta 1900 vzeta v istem obsegu kot leta 1857, to je brez notranjega mesta in brez leta 1896 priključenega Starega Vodmata. Za leto 1895, ki je sicer mejnik obravnavane razvojne dobe, ni ustrežajočih podatkov, zato so uporabljeni podatki ljudskega štetja iz leta 1900, za katero je bilo število hiš in prebivalcev ugotovljeno tudi po katastrskih občinah. Leta 1857 je bilo posebej izkazano število hiš za Kurjo vas, ki je bila v Karlovškem predmestju, ter Karolinsko zemljo, pod katero so razumeli nove naselbine na Barju in je ležala deloma v Karlovškem, deloma v Trnovskem predmestju. Za leto 1900 so ti kraji upoštevani v ustrežajočih katastrskih občinah. V pregledu je navedeno tudi povprečno število hišnih stanovalcev, ki kaže na povprečno velikost hiš v posameznih okoliših. Seveda ne smemo predpostavljati, da pomeni več prebivalcev na hišo v vsakem primeru tudi sorazmerno večjo hišo. Gostota hišnih prebivalcev je bila v hišah, nastanjenih po delavstvu in drugih gospodarsko šibkejših slojih, večja kot v hišah, nastanjenih po premožnejšem meščanstvu. Na višje povprečno število hišnih stanovalcev v posameznih okoliših vplivajo tudi razni zavodi, n. pr. šolski, zdravstveni, v katerih je živelo večje število oseb.

Število hiš in povprečno število stanovalcev na hišo je znašalo:⁴⁵

Katastrske občine	1857		1900	
	Hiš	Stanovalcev na hišo	Hiš	Stanovalcev na hišo
Gradišče	76	20	107	31
Kapucinsko predmestje	90	32	186	26
Karlovsko predmestje	28	19	195	12
Karolinska zemlja	45	5		
Kurja vas	37	15		
Krakovsko predmestje	76	11	84	15
Poljansko predmestje	99	28	154	27
Šentpetrsko predmestje	155	23	237	23
Trnovsko predmestje	81	10	240	12
	687	20	1183	20

Skoraj polovica prirastka na številu hiš pride na Karlovško in Trnovsko predmestje. V teh številkah se zrcali zlasti nadaljevanje naseljevanja na Barju, pa tudi število hiš v Trnovem se je v navedenem razdobju več kot podvojilo. Povečanje števila hiš v Kapucinskem in Šentpetrskem predmestju je šlo deloma na račun razraščanja mesta v nekdanji predmestji, kjer so nastale nove mestne četrti z najemniškimi stanovanjskimi hišami in vilami, deloma pa na račun povečanega obsega gradenj na mestni periferiji, kjer so si iskali stanovanj socialno šibkejši sloji. Sorazmerno nizko število prebivalstva so imele hiše v Karlovškem, Krakovskem in Trnovskem predmestju, torej v treh okoliših, kjer se je še znaten del prebivalstva ukvarjal s kmetijstvom ali vrtnarstvom in so gradili največ enostanovanjske hiše.

Novi deli mesta, ki so nastali od Cankarjeve ceste pa do Gradišča in Vrtače ter ob Resljevi cesti, so bili kot stanovanjske četrti namenjeni v glavnem najpremožnejšemu sloju mestnega prebivalstva. Hiše, ki jih je v tem okolišu gradila Kranjska stavbna družba, so imele povečini velika, prostorna stanovanja, mnogo stanovanj je bilo štiri- in petsobnih. Toda nekatere teh novo zgrajenih hiš so dobile manjša in skromnejša kletna in podstrešna stanovanja za gospodarsko šibkejše najemnike. Na dvoriščih so bili pri več hišah zgrajeni hlevi, kajti bogati meščani so imeli konjske vprege. V teh četrtih so gradili tudi vile.

Za gradnjo stanovanj gospodarsko šibkejših slojev, zlasti delavstva, je bilo v tem razdobju manj preskrbljeno. Leta 1872 je deželna vlada po naročilu notranjega ministrstva pozvala magistrat, naj bi dal predloge, kako bi se odpomoglo stanovanjski tisk. Tedaj je župan ugotovil, da v Ljubljani sicer ni stanovanjske stiske, da pa so stanovanja gmotno šibkejših slojev in delavstva ponajveč prenapolnjena in tudi zdravstvenim zahtevam niso ustrezala. Priporočal

je, naj bi država dovolila davčne ugodnosti za prezidavo raznih praznih žitnih skladišč, hlevov in vozarn v majhna stanovanja. Tudi naj bi se manj strogo uporabljala določila stavbnega reda glede podstrešnih stanovanj.⁴⁶ Na kakovost delavskih stanovanj torej niso postavljali visokih zahtev. Prezidavanje raznih poslovnih zgradb za delavska stanovanja je bil dokaj razširjen pojav. Tako pridobljena stanovanja seveda niso vedno ustrezala higienskim zahtevam. V gradbenih spisih ljubljanskega magistrata dobimo primere, da je bila odrejena izpraznitev zdravju škodljivih stanovanj.

Akcija za gradnjo hiš z delavskimi stanovanji je pomenila v tej dobi velik napredek, čeprav je merilo, ki je veljalo za raven delavskega stanovanja, znatno zaostajalo za merilom ravni povprečnih meščanskih stanovanj. Stanovanjske hiše, ki jih je gradilo Društvo za gradnjo delavskih stanovanj, so imele po osem stanovanj, štiri enosobna in štiri z eno sobo in kabinetom. Stroški za zidavo dveh takih hiš so znašali 37.333 gld. Hiša nasproti opernega gledališča s tremi petsobnimi in dvema dvosobnima s kabinetoma — zgradila jo je Kranjska stavbna družba — je stala 29.000 gld.⁴⁷ Višina teh stroškov kaže na veliko nesorazmerje stanovanjskega komforta raznih slojev mestnega prebivalstva. Isto velja glede lege stanovanjskih hiš, delavska stanovanja so gradili na mestni periferiji. Na zemljišču, kupljenem od nemškega viteškega reda na Vrtači, je Kranjska stavbna družba nameravala leta 1893 zidati stanovanjsko hišo z 18 cenenimi stanovanji, vendar je pozneje to namero opustila.⁴⁸

V tej dobi mestnega razvoja je Ljubljana dobila v novih mestnih delih vrsto stavb, ki so po svojem namenu še danes pomembne. Med temi stavbami naj bo na prvem mestu omenjeno operno gledališče. Glede izbire prostora za gledališče so bile v občinskem svetu ponovno dolge razprave. Prvotno je občinski svet hotel, naj bi dežela gradila gledališče na Krekovem trgu, kjer stoji sedaj Mestni dom. Posamezni občinski svetniki so se zavzemali za prostor na Trgu revolucije, kjer je gledališče prej stalo, nekateri so predlagali Resljevo cesto, potem prostor na današnjem Trgu herojev in prostor sredi Trga revolucije. Končno je bil izbran sedanji prostor.⁴⁹ Nadaljnje pomembne stavbe iz iste dobe v bližini gledališča so Narodni dom, muzej in poslopje Kranjske hranilnice, ki pa je bilo leta 1934 dvignjeno za eno nadstropje in prezidano za potrebe banske uprave. Vladna palača na Prešernovi cesti je bila

dograjena sicer šele leta 1898, toda priprave za to gradnjo so se pričele že leta 1894. Zgradbe za šole na Grabnu, Ledini in Vrtači, nekdanja realka in učiteljske so tudi iz predpotresne dobe. Vojašnico na Taboru tvori večje število zgradb, katerih gradnja je iz začetne dobe razvoja tega mestnega dela.

Delo na regulacijskih načrtih v tedanji dobi ni pripeljalo do končnega rezultata. Izvršeni so bili le za posamezne nove mestne dele. Regulacijski načrt, izvršen po potresu, je za te mestne dele ohranil v glavnem tedanjo zasnovo. Brez dvoma so bile v zvezi z delom na regulacijskih načrtih izvršene priprave, ki so mogle dati koristno podlago za pospešeno izdelavo regulacijskega načrta, ki je postal nujen zlasti po potresu leta 1895.

OPOMBE

1. Rudolf Andrejka, Najstarejše ljubljansko industrije. Kronika slovenskih mest I/1934, str. 137 in 186 ter istega avtorja Razvoj ljubljanskih industrij med 1859—1869. Kronika VI/1939, str. 91 sl. — 2. Zapisnik hiš deželnega glavnega mesta ljubljanskega. Ljubljana 1877. — 3. Reg. I fasc. 673, VII/5 št. 2402/1861. To kakor tudi naslednje arhivsko gradivo, na katerega se sklicujem, je iz Mestnega arhiva v Ljubljani. — 4. Reg. I fasc. 673, VII/5 št. 5464/1864. Prim. Francè Škerl, Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860.—1869. Ljubljana 1938, str. 67. — 5. Reg. I fasc. 754, XVI/2 št. 1045/1869. — 6. Cod. III/24 (1873), fol. 29' sl. in 49' sl.; Reg. I fasc. 875, XVI/2 št. 5545/1873. — 7. Reg. I fasc. 875, XVI/1 št. 1637/1874 pri spisu XVI/2 št. 5545/1873. — 8. Reg. I fasc. 875, št. 7331/1875 in št. 1783/1876 pri spisu XVI/2 št. 5545/1873. — Plan des west. Theiles der Stadt Laibach mit Angabe der Baulinien nebst Projekt der Stadterweiterung bis zur Südbahn. Stadtbauamt 1. I. 1876. A. Wagner. — 9. Cod. III/27, fol. 21' sl. — 10. Cod. III/23 fol. 27' sl., 71 sl. — 11. Reg. I fasc. 875, št. 4538/1874. — 12. Cod. III/27 (1876), fol. 46' sl. — Laibacher Zeitung 1875, št. 31. — 13. Cod. III/33 (1882), fol. 13' sl. — 14. Cod. III/33 (1882), fol. 160'. — 15. Reg. I fasc. 992, XVI/1 št. 10.047/1888. — 16. Cod. III/39 (1888), fol. 89' sl. in 277' sl. — 17. Cod. III/40 (1889), fol. 45; Cod. III/41 (1890), fol. 7; Cod. XII/1, računski zaključek za leti 1889 in 1890. — 18. Zbirka načrtov, načrt Ljubljane 1888. — 19. Vlado Valenčič, Prebivalstvo in hiše stare Ljubljane, Kronika V/1957, št. 3. — 20. Reg. I. fasc. 667, VI/2, št. 929/1858, število hiš in prebivalcev l. 1857, ter Imenik krajev vojvodine Kranjske. Sestav-

ljen na podlagi ljudskega številarjenja od 31. decembra l. 1869. Ljubljana 1874. — 21. Reg. I fasc. 752, št. 2868/1861. — 22. Reg. I fasc. 752, št. 4871/1862, fasc. 754, št. 1417/1869 in fasc 753 št. 4443/1867. — 23. Statist. Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach... für das J. 1875. Lj. 1878, str. 192. — Amtliche Nachrichten des k. k. Ministeriums des Innern betreffend die Unfallversicherung und die Krankenversicherung der Arbeiter. II. Jahrgang 1890, Statistische Uebersicht der angemeldeten versicherungspflichtigen Betriebe. — 24. Reg. I fasc. 875, št. 8041/1871 (realka); fasc. 877, št. 4011/1879 (Kranjska hranilnica); fasc. 994, št. 11.930/1887 (otroška bolnica); Denkschrift über die Thätigkeit der Krainischen Baugesellschaft während des ersten Viertel-Jahrhundertes ihres Bestandes 1873—1898 (v nadaljnjem citirano Denkschrift...), Ljubljana 1898, str. 48 (muzej), str. 52 (vojašnica). — 25. Reg. I fasc. 994, št. 5977/1887 ter Denkschrift über die Wirksamkeit der krainischen Sparkasse während des dritten Viertel-Jahrhundertes ihres Bestandes 1870—1895. Ljubljana 1895, str. 46 sl. — 26. Reg. I fasc. 994, št. 18.225/1888 ter Denkschrift... der krainischen Sparkasse..., st. 47. — 27. Francé Ostanek. Splošno izobraževalno šolstvo v Ljubljani od začetka 18. stol. do 1941. Rokopis v MALj. — 28. Nace Šumi, Arhitektura secesijske dobe v Ljubljani, Ljubljana 1954, str. 30. — 29. Reg. I fasc. 876, št. 6764/1875; fasc. 992, št. 5056/1881; fasc. 993, št. 5962/1886; fasc. 993, št. 2305/1888. — 30. Denkschrift..., str. 42 sl. — 31. Denkschrift..., str. 54 sl. — 32. Reg. I fasc. 876, št. 2306/1875; fasc. 877, št. 4396/1878; št. 2394/1879. — 33. Reg. I fasc. 992, št. 2108, 7023 in 20.065/1884. — Dr. Rudolf Andrejka, Trgovska zgodovina Schellenburgove ulice v Ljubljani. Ponatis iz Trgovskega tovariša 1937. — 34. Reg. I fasc. 993, št. 5871/1886. — 35. Denkschrift..., str. 47 in 53. — Popis prebivalstva 31. decembra 1890. Mapa 21. Resljeva cesta. — 36. Reg. I fasc. 994, št. 5977/1887. — Denkschrift... der krainischen Sparkasse..., str. 47. — Franc Vidic, Spomini, v knjigi Naš Bežigrad, Ljubljana 1940, str. 35. — 37. Denkschrift..., str. 10. sl. — Reg. I fasc. 859, X/11, št. 5494/1873. — 38. Denkschrift..., str. 33. — 39. Denkschrift..., str. 24 sl. — 40. Reg. I fasc. 877, št. 6950/1878. — 41. Reg. I fasc. 877, št. 13.631/1888. — 42. Denkschrift..., str. 25 sl. — 43. E. R. Razvoj moderne Ljubljane, Arhitekt 1960, št. 1, str. 3—7. — 44. Denkschrift..., str. 85. — 45. Podatki o številu hiš in številu prebivalcev, na podlagi katerih je izračunano povprečje stanovancev, je vzeto za l. 1857 iz Reg. I fasc. 667, VI/2 št. 929/1858, za leto 1900 iz Gemeindelexicon von Krain. Wien 1905, str. 5. — 46. Reg. I fasc. 875, št. 6538/1872. — 47. Denkschrift..., str. 44 in 52. — 48. Reg. I fasc. 1438, št. 2686/1893. — 49. Cod. III/39 (1888), fol. 253' sl.; Cod. III/40 (1889), fol. 457' sl. ter Cod. III/41 (1890), fol. 88' sl.

RAZVOJ MARIBORSKE MESTNE VEDUTE

JOZE CURK

Mesta kot vozlišča človeške dejavnosti, iztrgane iz neposredne agrarne odvisnosti podeželja, so bila vse do sredine XIX. stoletja sklenjene urbanistične enote, ki jih je šele novejša doba razbila s tem, da je izločila meščanske hiše iz zaključenega urbanističnega ansambla ter jih individualno osamosvojila. Z nastankom in razvojem sodobnega prometa predvsem železnice ter z začetki industrializacije se je začelo nekontrolirano razraščanje predmestij, nekdanja strnjena mestna podoba se je razblinila, mesta so zgubila svojo enovitost ter se spremenila v široko razpredene naselivitvene organizme, ki so periferijo z zelenilom odrinili daleč od mestnih središč. Stara jasna ločnica med mestom in podeželjem, ki jo je navadno predstavljalo mestno obzidje, je izginila in z njo je razpadel tudi stoletni okvir mestnih vedut, ki jih je delal često slikovite in včasih kar romantične. Mesta so bila sicer jasno in ostro ločena od podeželskega okolja, vendar z njim tesneje povezana kakor danes, saj so bila manjša, vizualno dojemljivejša in predvsem prilagojena naravnemu okolju s finim posluhom za njegovo organsko zraščenoost. Mesta takrat še niso stremela po nadvladi pokrajine, ampak so se ji prilagajala, jo podzavestno dopolnjevala. V tej podzavestnosti leži čar slučajnega, enkratnega, kar je značilno za vsa stara mesta, jih individualizira ter dela mikavna. Stara mesta imajo historično pogojena svojstva, ki nas kljub modernemu času privlačijo, ker nam razodevajo krajevni značaj kot skupek vseh vzročnih konvergent, ki sta jih pogojila prostor in čas. Iskanje notranje podobe naselja je spravevanje po njegovi usodi in generacijah, ki so usodo nosile, je tipanje po mejah oblike in vsebine, ki se v njej najbolj skladno izražata, je iskanje virov podzavestnega ustvarjanja, pogojenega v zahtevah in ciljih vsakdanje nujnosti. V crescendo starih mestnih streh od pritličnih stavb do pomosnih zvonikov je mnogo elementarnega in nekaj telurskega je ujetega v sencah neizravnanih ploskev njihovih zidov. Tukaj še pripeva skozi človeško delo naravnost, ki oplaja njegove storitve in jih prepleta z vsemi atributi svoje obstojnosti, dajajoče starim mestnim predelom mnogo več človeške toplote, kot jih premorejo moderne, racionalno komponirane, od narave in domačnosti odtrgane urbanistične koncepcije.

Ko so nastajala naša mesta, je bil človek še močno privezan na zemljo, kar tudi v

svoji meščanski arhitekturi ni mogel skriti. Življenjski interesi meščana so še vedno zajemali tudi polja in njive okoli mestnega obzidja ter gozdove po bližnjih gričih, ki so mu dajali življenjsko osnovo ter mu pomagali premagovati nastopajoče gospodarske krize. To dvojno življenje meščana se je kazalo tudi v delitvi njegove hiše na stanovanjski in gospodarski del, ležeča na obeh konceh dolgih ozkih mestnih parcel, značilnih za naša mesta, kjer so hoteli vsi interesi imeti svoje delavnice in prodajalne neposredno na tržni ulici oziroma pozneje na trgu. Tak način meščanovega življenja se je seveda preko oblike parcel kazal tudi v organizaciji mestnega tlorisa, katerega zazidavnost se je zmanjševala od trga proti obodu, zasedenem navadno od zemljiškega gospoda, cerkve, plemstva in Judov. Parcelacija obrti se je razvila šele v poznejšem srednjem veku, ko so se razvile ulice, medtem ko je trg ostal slejkoprej središče trgovine in sejmov. Obzidje je prvotno predstavljalo samo strateško, pozneje tudi obrambno nujnost; mestna hiša pa je sčasoma postala simbol mestne svobode in samouprave. Tako so se mesta v teku srednjega veka razvila iz trgovsko-prometnih in obrambnih žarišč v upravna in reprezentančno-simbolična središča družbeno organiziranih ljudskih skupin ter kulturna središča širših, geografsko ali etnično zaokroženih ozemelj.

Kulturna vsebina nekega mesta se navadno javlja že v njegovem realnem pojavu, v podobni, v kateri se nam kaže danes po preteku stoletij. Če si ogledamo Maribor v okviru razvojne tipike srednjeevropskih alpskih mest, lahko rečemo, da je šolski primer okoli trga nastalega urbanističnega organizma, ki je dobil kasneje svojo obrambno opravičljivo pravokotno lupino in s tem za stoletja določeno obliko svoje življenjske pozornice. To pozornico je meščan dopolnjeval s stavbami, s katerimi je nehote izražal svojo socialno-družbeno organizacijo in duhovno orientacijo. Z njimi je mestu podelil tako izrazito fiziognomijo, da je ostala veljavna skozi stoletja in jo šele polpretekla in moderna doba z novimi ideali gospodarskega, prometnega in gradbenega življenja polagoma spreminjata.

Pri Mariboru se ta fiziognomija kaže v gosto zazidani mreži pravokotno se sekajočih ulic in trgov, obdanih od meščanskih trgovskih in obrtnih hiš, ki se vzpenjajo po dravskih terasah od Pristana do Slovenske

ulice ter v obzidju, ki je sicer danes v glavnem odstranjeno, katerega poteze pa se jasno čutijo v florisu ali aeroposnetku mesta. Crescendo mestnih streh poudarjajo posamezni spomeniki kot izrazi socialnega in duhovnega miljeja meščana. Z njimi je mestna veduta dobila tiste arhitektonske poudarke, ki se jim meščan ni rad odrekel, ker so vidno prezentirali vlogo mesta v obdajajoči ga pokrajini. Ti elementi so: mestni grad kot izraz fevdalnega družbenega reda, mestna hiša kot izraz meščanske samozavesti in simbol mestne samouprave ter farna cerkev kot sedež cerkvene gosposke. Značilna je vloga teh treh elementov v okviru mestnega organizma: grad je pomaknjen v severovzhodni mestni ogel, kjer mu je določena važna strateško-obrambna naloga, mestna hiša stoji na trgu, katerega s svojo pojavo reprezentančno obvladuje, farna cerkev pa je umaknjena pred tržnim hrupom na stranski položaj, kjer je skupaj z drugimi cerkvenimi poslopji (župniščem, kaplanijo, mežnarijo, pokopališčem, gospodarskimi poslopji itd.) zavzemala severozahodni mestni predel.

Glavno mestno veduto nudi pogled z juga. Do XIX. stol. sta to veduto zaključevala na zahodu minoritski samostan in na vzhodu mestni grad, obvladovali pa sta jo farna cerkev in mestna hiša. Tako je ostalo, dokler se niso začele nekontrolirano razvijati predmestne naselbine, ki so uničile idiliko neposredne mestne okolice, in dokler ni zrasel novi most, ki je staro mesto enostavno odrezal od sodobnega življenja ter uveljavil v mestni veduti popolnoma nove kompozicijske elemente. Seveda se je mestna veduta spreminjala tudi že preje, vendar samo deloma, saj je Maribor le polagoma zamenjaval srednjeveške oblike z oblikami baroka in klasicizma ter XIX. stol., a pri tem obdržal prvotni koncept, tako da je v bistvu še vedno srednjeveško mesto, ki se je le obleklo v sodobnejša oblačila. Iz gotske dobe so se nam ohranili farna cerkev, grad, Žički dvor, minoritski samostan in sinagoga, iz renesančne rotovž, iz baročne grajske arkade in stop-

nišče, Alojzijeve cerkev, kužno znamenje, Breunerjeva palača in Vetrinjski dvorec, iz klasicizma in bidermajerja hiša na Slomškovem trgu št. 4, stavba sedanje Umetnostne galerije, mnogo portalov in večina (sedaj predelanih) fasad, doba historičnih slogov je ustvarila gledališče s kazinom, škofijsko palačo, palačo KJB (preje Mestne hranilnice), pošto, secesija Majerjevo hišo in Veliko kavarno, moderna doba pa več stavb na Glavnem trgu ter bančno palačo v Gosposki ulici.

Če gradbeni razvoj Maribora na kratko označimo, lahko rečemo: Srednji vek mu je dal osnovo s tem, da je razporedil stavbne enote ob pravokotno se sekajočih, mrežasto položenih ulicah in trgih in ga je obdal z obzidjem, ki mu je za stoletja dajalo veljaven zunanji izraz. Pozna gotika je ustvarila najstarejše ohranjene zidane hiše v mestu. Renesansa in barok sta razširila mestno jedro z zazidavo obrobni delov, pozni barok in klasicizem z bidermajerjem pa sta mu dala harmonično, ansamblsko interpretirano lice, ki je dočakalo sredino XIX. stol. Takrat se je začela perioda gradenj in prezidav, ki ni več ločila, kaj je lepo in gradbeno opravičeno. Stoletna uglašenost mesta je začela plahneti, pojavljale so se »moderne« izložbene fasade, nove gradnje so se individualizirale brez obzirnosti do neposredne okolice in mesto se je obdalo z brezoblično gmoto predmestij, ki so mu vzela njegovo nekdanjo arhitektonsko jasnost.

O zgodovinskem razvoju zunanje in notranje podobe Maribora imamo sorazmerno malo prič. Starejši opisi mesta so nenazorni, slike dostikrat nejasne, šablonizirane ali samovoljne, zaradi česar nam mestna podoba ostaja vedno nekoliko nejasna. Kljub temu pa poskušajmo vendarle rekonstruirati srednjeveško podobo Maribora, da nam bo služila kot osnova za nadaljnja izvajanja.

Posredno se Maribor prvič omenja l. 1147, ko je govor o gradu Gornjem Mariboru, čigar označba predpostavlja Spodnji Maribor, torej naselbino, ki se je razvila morda že v XI. stol. na mestu ugodnega prehoda preko Drave. V drugi polovici XII. stol. je Maribor za gotovo trg (l. 1181 se omenja kot oppidum) v prvi polovici XIII. stoletja pa mesto. Prvotni odprti trg se je razvil na dravski terasi nad mostom. Sedanja Koroška cesta je tvorila njegovo os, ki so jo obstopale preproste, gotovo lesene tržne hiše, medtem ko je farna cerkev s prosto razvitim ovalnim pokopališčem stala severno od njega. Ko je

Oljna slika v LA v Gradcu, avtografija v litografskem pretisku iz l. 1876

Maribor postal mesto, je dobil obzidje rombasto oblike, ki pa mu je bilo vedno nekoliko preohlapno, saj ga nikoli ni povsem napolnil; zaradi ugodne prometne situacije je bil zazidan le njegov vzhodni del z ghetom, medtem ko je ostal severozahodni del skoraj povsem prost.

Prvotni Maribor sta torej tvorili dve vrsti hiš, postavljenih navpično na smer lijakaste tržne ceste, na katere razširjenem vzhodnem delu je dominiral rotovž. Kasneje, ko so se razvile posamezne ulice, se je mestni organizem razširil, vendar je ostal njegov glavni urbanistični element še vedno trg, v katerem so bile vse njegove funkcije trdno zasidrane. Obstopale so ga adirane hiše s strmimi čeli, ki jih je renesansa nadomestila s kontinuiteto ravno zaključenih fasad s kapni. Dinamiko je nadomestila statičnost, ki ji je šele barok dal individualnejše oblike. Bidermajer — kot slog drobnega meščanstva — je ustvaril vrsto nezahtevnih toda prijetnih hiš, ki so s svojo skladnostjo harmonično izpopolnile mestno podobo, medtem ko se s historičnimi slogi začenja razkroj občutka za urbanistično skupnost, za višjo celoto mestne podobe.

Ker so slike Maribora stare največ 300 let, je tudi podoba mesta, ki nam ga kažejo, že podoba zaokroženega, zrelega naselja, katerega organizem sicer ne miruje, ker ga življenjske potrebe stalno spreminjajo, je pa že trdno določen. Na vseh slikah mesta je jasna osnovna sestava gradbene podobe starega Maribora, ki jo tvorijo reka, obzidje z mestnim pomerijem in južni obronki Slovenskih goric kot razgibana folija, katere os tvori vertikalna dominantna farna zvonika.

1. Najstarejša slika Maribora visi v Pokrajinskem muzeju v Mariboru ter nam kaže pogled s severozahoda na gornji grad, mesto in spodnji grad, ki ima že vse 4 ogelne stolpiče, nima pa še galerij niti prizidane Lorentanske kapele. Slika podolžnega pravokotnega formata je o. pl. ter je nastala v drugi četrtini XVII. stol. Kaže nam severozahodni mestni ogel z odprtim okroglim stolpom, obzidjem, nizkim predzidjem in jarkom z varovalnim plotom. Obzidje ima ozke celine ter dve vrsti strehnic (zgoraj pokončne pravokotne, spodaj ključaste oblike), predzidje pa samo celine. Hišasta mestna vrata z mostom ob skrajnem desnem robu slike predstavljajo mogoče Koroška vrata, verjetneje pa bolj severno ležeča, samo pešcem namenjena manjša izpadna vrata. Nad nizkimi

meščanskimi strehami, ki se kažejo izza obzidja, se dviga visoko strmo čelo z okroglo lino. To je farna cerkev, katere prizmatični zvonik še pokriva originalna ranobaročna čebulasta streha iz l. 1624, ko ga je zgradil Paolo della Porta de Riva. Visoka dvonadstropna stavba med cerkvijo in vrati je nedoločljiva, a je najverjetneje staro župnišče, ki je bilo podrto leta 1890. V levi polovici slike so vidni gornji grad s pristavo in šempetrska cerkev. Zanimivo je, da je eden od 4 bakrorezov iz Vischerjeve Topographie zvesta kopija te slike.

2. Nekaj desetletij mlajša je oljna slika v LA v Gradcu, katere avtografija v litografskem pretisku iz l. 1876 (risal K. Haas, izdalo Zgodovinsko društvo Štajerske) se hrani v Pokrajinskem muzeju v Mariboru. Slika iz ca. l. 1670 nam kaže pogled na mesto z juga ter je za mestno topografijo gotovo najpomembnejši dokument XVII. stol., saj nam izredno nazorno in tudi dovolj kritično podaja mestno podobo pred barokizacijo. Mesto leži pred nami kot na dlani ter nam kaže enako osnovno urbanistično sestavo kot danes. Do njega vodi nizek, lesen most, čigar mostišče brani tabor, prvo tretjino pa zapira pritlična mitnica, pokrita s sedlasto streho. Mesto oklepa obzidje, ki je gotovo najvažnejši oblikovalec njegove podobe. Sodni stolp je za etažo nižji, ima ovalno zaključena vrata proti Pristanu, tri topovske strelne line ter stožčasto streho. Zaporni zid povezuje opisani stolp z renesančno bastijo, danes imenovano »Benetke«, katere ploščad je takrat nosila še leseno etažo. Južno mestno obzidje teče do minoritskega samostana, takrat enonadstropne, dvojne, 8-osne stavbe, preskoči na kurtinasti Žički dvor, se nadaljuje do »splavarskih« vrat zidnega tipa z etažo in mašikuli, teče skozi nadstropno stavbo do »mesarskih« vrat preprostega zidnega tipa, nato skozi dve nadstropni stavbi, mimo Dravskih vrat hišastega tipa in ponovno skozi nadstropno stavbo, se močno vlomi, obstopa strmo teraso, poteka skozi si-

Votivna slika iz Nazarij iz l. 1680

nagogo ter se zaključuje pri Judovskem stolpu, pokritem s šotorasto streho. Ta stolp veže z bastijo, danes imenovano Vodni stolp, zid, katerega nosijo štirje razbremenilni loki.

Vzhodno obzidje, na katerega se naslanjajo hiše Vetrinjske ulice z dvoriščnimi trakti, predirata zidna vrata s cinasto krono severno od Judovskega stolpa ter hišasta Graška vrata z barbakanom in dvižnim mostom. V severovzhodnem oglu mesta stoji mestni grad, ki že ima vse štiri ogelne stolpiče, Loretansko kapelo, južno fasado s čelom, podobnim tistemu na kapeli ter zahodno galerijo s posebno pultasto streho in stopniščnim stolpom; nima pa še nobenih upravnih poslopij okoli zunanjega dvorišča niti tkim. »Stanovanjskega« stolpa. Severno obzidje, na katerega ni naslonjena nobena meščanska zgradba, je posebno zaščiteno, saj ga varujejo kar trije večji in en manjši prizmatičen stolp ter polkrožna šala. Vsi trije večji stolpi imajo vrata v pritličju ter dve okni v nadstropju, pokrivajo pa jih piramidaste strehe. Zahodno obzidje ima v severnem ogalu šalo, na prvi tretjini podolžno pritlično stavbo s sedlasto streho, na drugi tretjini hišasta Koroška vrata z bastijo in mostom, končuje pa se ob Sodnem stolpu. Vzhodno in zahodno obzidje spremljata široka jarka, po katerih dнесu tečeta potoka.

Mestni predel med južnim obzidjem in Dravo, danes imenovan Pristan, je še skoraj nezazidan. V njem stoji le nekaj lesenih in dve zidani stavbi levo ter nekaj manjših in dve večji zidani stavbi, od katerih eno podpirajo trije oporniki, desno mostišča.

V osi samega mesta stoji farna cerkev, katere zvonik se zaključuje z dvojno strešico in majhno čebulo, torej z zaključkom, katerega je dobil po požarih l. 1648 in 1650. Cerkev obdaja ovalno obzidano pokopališče, na katerega vodita z juga dva vhoda. Pred cerkveno fasado stoji enonadstropno župnišče, ki je z lokom povezano s cerkvijo ter obdano z velikim pravokotnim obzidanim arealom, v katerem stoje razna gospodarska poslopja in hlevi.

Severozahodni del mesta je redko zazidan z majhnimi pritličnimi stavbami, med kate-

rimi izstopa le nadstropna hiša z dvema bifornima oknom ali arkadami ob današnji Orožnovi ulici, imenovana »črna kasarna«.

Severovzhodni del mesta tvorijo zazidane Slovenska, Barvarska in deloma Gosposka ulica ter Grajski trg. Hiše so večinoma pritlične. Na mestu današnje kavarne Astoria je še nezazidano, s cinastim zidom obdano zunanje grajsko dvorišče.

Mestni predel severno od Koroške ceste in Glavnega trga kaže vzdolž obeh nadstropne, večinoma triosne hiše, le na mestu današnje restavracije Koper visoko cinasto zidovje. Nekatere hiše na Glavnem trgu imajo lesene lope, tiste med Lekarniško in Stolno ulico pa srednjeveška trikotna čela. Rotovž krasijo štiri dekorativna čela z okuli, čebulasto ostrešeni stolpiček in balkon. Dvonadstropna stavba zahodno od njega ima cinasto zaključeno streho, ki se preko naslednje hiše poševno spusti do ozke Lekarniške ulice. Stavbi vzhodno od rotovža imata močna rizalita in lopi. Na začetku Gosposke ulice je vodnjak s kovano havbo zvonaste oblike. Proti vzhodu je trg zapirala dvonadstropna cinasta stavba — po vsem sodeč pogorišče — ter obzidani in deloma zazidani areal nadstropnega Tattenbachovega dvorca. Stavbe vzdolž Gosposke, Vetrinjske, Jurčičeve, Tkalske in drugih ulic so običajnega meščanskega tipa, od katerih ima tista na ogalu Jurčičeve in Vetrinjske ulice visoko streho z dvema linama. Sedanja Židovska ulica je vodila do že omenjenih zidnih mestnih vrat severno od Judovskega stolpa.

Mestni predel južno od črte Koroška cesta — Glavni trg — Židovska ulica je bil najgostejše zazidan. Na zahodu sta ga obvladovala minoritski samostan in Žički dvor s svojimi glavnimi in stranskimi poslopji. Oba sta bila enonadstropna. Pravilno orientirana minoritska cerkev je imela čebulasto pokrit strešni stolpič. Od tod proti vzhodu vse do Dravske ulice sledijo nadstropne meščanske hiše, med katerimi sta dve cinasto zaključeni poslopjipogorišči ter tri s trikotnimi čeli ob Splavarski ulici. Poslopja ob južni stranici Glavnega trga visoko izstopajo, ker stoje na terasi nad Dravsko in Vojašniško ulico. Skupina stavb vzhodno od Dravske ulice je precej nejasna in deloma skrita za obzidjem. Tu je treba omeniti le sinagogo s tremi stopničastimi oporniki in nekakim okroglim obzidnim stolpom ter Judovski stolp. Na splošno je o organizaciji mesta moč dejati, da

ima iste ulične poteze kot danes, redko zaidan severovzhodni predel, večino hiš s podolžnimi in le nekaj s trikotnimi čeli ter precej pogorišč, za kar lahko smatramo vse ali vsaj skoraj vse cinaste stavbe brez streh.

Poglejmo še neposredno mestno okolico. V Koroškem predmestju stoji osem pritličnih stavb, od katerih so tri raztresene med njivami odnosno ograjenimi vrtovi, štiri pa se drže deloma skupaj ter tvorijo današnjo zahodno stranico Vodnikovega trga. V Graškem predmestju je treba omeniti kapucinsko cerkev brez zvonika, Ulrikovo cerkev s fasadnim zvonikom, ovalnim obzidanim pokopališčem in nadstropno cerkveno hišo in nekoliko dalje ob cesti stebrasto znamenje ter večjo nadstropno stavbo, obdano z ovalnim plotom v smeri današnjega glavnega kolodvora. Na gričevju severno od mesta stoji grad, dalje proti severozahodu pa cerkev sv. Urbana.

3. Zaradi nazornosti opisane mestne podobe se pri drugih slikah iz XVII. stol. ni treba ustavljati več kot toliko, da ugotovimo razlike med njimi, ki pa so večinoma rezultat netočnosti njihovih avtorjev. Zato lahko mestno veduto v knjigi »Salzburgische Chronik« Duckherja von Haslau iz l. 1666 preskočimo in preidemo kar k votivnima slikama iz Ruš in Nazarij, ki sta nastali leta 1680 in 1681.

4. Nazarska slika nam nudi južni pogled na mesto, le da je gledišče nekoliko nižje kot pri sliki št. 2. Pri mostu je vidno zidano mostišče. Sodni stolp je brez strehe, sicer ima enako obrnjena vrata in tri strelne line. Pritlični minoritski samostan je premajhen. Splavarska vrata so stolpasta z mašikuli. Ostali potek obzidja je enak. Dravska vrata

so hišasta z mašikulom. Slede tri hiše, nato zagib obzidja vzdolž terase do sinagoge s prizidanim, čebulasto ostrešenim stolpom in Judovski stolp s šotorasto streho. Vodni stolp s paličastim zidcem ima značilno klinasto obliko. Obzidje pokriva opečna streha. V Pristanu je levo od mostu devet večinoma lesenih in pritličnih hišic, desno pa pet večinoma zidanih. Nadstropno hišo obteka lesen mostovž. Graška vrata pokriva cinasti plato. Zahodno od mestnega gradu s pet stolpiči že stoji »stanovanjski« stolp, drugih upravnih zgradb pa še ni. Ob severnem obzidju sta vidna dva stolpa s šotorastima strehama in s po dvema linama. Ob zahodnem obzidju je zopet pritlična stavba, katere funkcija ni jasna. Lepo so vidne vse ulice, ki povezujejo Koroško cesto in Glavni trg s Pristanom ter začenjajo s prehodnimi loki. Iz gmote pritličnih in nadstropnih meščanskih hiš izstopa farna cerkev z župniščem in povezujočim ju lokom, minoriti s čebulasto ostrešnim stolpičem nad $\frac{5}{8}$ presbiterijem, rotovž s tremi čeli z okuli in stolpičem, cinasto zaključeni poslopji zraven njega in čebulasto ostrešeni stolpič špitalske cerkvice sv. Duha.

V okolici mesta so vidni: na vzhodu kapucini s prav nizkim stolpičem in obzidanim vrtom ter Ulrikova cerkev z nadstropno cerkveno hišo, na severu pod Piramido in Stolnim hribom grajski pristavi, pod Kalvarijo Račji dvor z dvema manjšima poslopjema, na vrhovih omenjenih gričev grad, stebrasto znamenje in kapela, na zahodu pa manjša hiša z latastim plotom ob sedanji Koroški cesti.

5. Ruška slika je skoraj enaka prejšnji, le da ima gledišče še nižje in je zato manj jasna.

Risba neznanega Slezijca iz leta 1712

Medtem ko je bil na prejšnji sliki severozahodni del preklan, je na tej okrogel. Minoritski samostan je za spoznanje večji, iz mase meščanskih hiš pa poleg naštetih izstopa tudi stavba s tremi trikotnimi čeli zahodno od Splavarske ulice. V okolici mesta sta prikazana le hišica ob Koroški cesti in večje nadstropno poslopje v smeri sedanjega glavnega kolodvora.

6. Od štirih Vischerjevih bakrorezov prihaja za nas v poštev le tisti, ki nam kaže pogled na Maribor z juga in je moral nastati med leti 1681—1685. Obzidani tabor z dvema vrstama strelnic ima dvoje zidnih vrat. Na tretjini mostu stoji lesena stavba z dviznim mehanizmom. »Benetke« in odkriti Sodni stolp sta enaka kot na prejšnjih slikah. Sledita enonadstropni, devetosni minoritski samostan in Žički dvor s stolpastima kriloma. Obzidje z vrsto strelnic poteka nemoteno preko hišastih Dravskih vrat do cinaste, nadstropne, kot stolp predstavljene kurtine in dalje skozi sinagogo s strešnim čebulastim stolpičem do izredno vitkega Judovskega stolpa s šotorasto streho in pod njim ležečega Vodnega stolpa s topovskima linama v prtiličju, paličastim zidcem in cinastim nadstropjem s piramidasto streho. Lepo je vidno vzhodno obzidje s šalastim stolpom v sredini dolžine, z Graškimi vrati z barbakanom in grajsko bastijo s piramidasto streho. Grad kaže pet stolpičev, visoko čelo, Loretansko kapelo ter prvič upravna poslopja zahodno od gradu.

Od severnega obzidja sta vidna dva zelo visoka stolpa s šotorastima strehama ter ogelni severozahodni stolp s sedlasto streho in razgibanima čeloma. Iz brezoblične gmote meščanskih streh izstopajo pretirano poudarjeni posamezni pomembnejši objekti kot minoritska cerkev s $\frac{5}{8}$ presbiterijem ter čebulasto pokritim oktogonalmim stolpičem nad njim, farna cerkev s fasadnim zvonikom, čigar gornji nadstropji sta oktogonalni ter pokriti s čebulasto-laternasto streho (kar je plod avtorjeve fantazije), rotovž s tremi celimi in dvema polovičnima trikotnima čeloma in čebulastim stolpičem, hiša odnosno

skupina hiš na ogalu Koroške ceste in Splavarske ulice s tremi celimi in dvema polovičnima trikotnima čeloma ter končno dvor, ki je stal na vzhodni polovici sedanjega Glavnega trga z visoko šotorasto streho in stolpastim rizalitom na jugozahodnem ogalu. V Pristanu so levo od mostiča dve zidani in štiri lesene, desno pa tri lesene hišice, sicer pa je ta mestni predel nezazidan. Isto velja za neposredno mestno okolico. Na Piramidi stoji grad, na Kalvariji pa kužna kapela s strešnim stolpičem.

7. Risba iz potovalne knjige neznanega Šlezijca iz l. 1712. Kaže nam pogled na mesto z juga in je komaj uporabna. V mestu se dajo ugotoviti le glavne stavbe, ker so oštevilčene in v tekstu navedene. Sodni stolp je brez strehe. Minoritsko cerkev so obnovili in obrnili. Baročni presbiterij je zamenjal gotskega, ob nastali vzhodni, glavni fasadi pa stoji prizmatičen zvonik s čebulasto-laternasto streho. Farni zvonik je nespremenjen, stopniščni stolpič pa je prestavljen na severno stran presbiterija. Rotovž poudarjeno izstopa ter ima predzidan prizmatičen stolpič. Drugi objekti: grad z mogočnim stolpom, cerkev Vseh svetnikov s čebulasto streho ter kapucini z nizkim stolpičem so nepravilno locirani ter niti približno ne ustrezajo resnici. Ovalno mestno obzidje oklepa vse mesto s kapucini vred ter se izgublja za Piramido z gradom na vrhu, ki leži vzhodno od mesta tik ob Dravi. Na Taboru se stiska skupina hišic okoli Magdalenine cerkve, v smeri proti Studencem pa je raztresenih nekaj posameznih stavb.

8. in 9. V knjigi »Gnadengeschichten der Marianischen Bildnuss... zu Marburg, Steier, 1753« je na naslovni strani bakrorez (izdelal ga je Herrmann v Gradcu), od katerega nas zanima le južni pogled na samostan z bližjo okolico. Enak pogled nam nudi tudi božjepotna podoba, bakrorez, katerega je izdelal Klauber ter se je rabila v drugi pol. XVIII. stol. Kaže nam barokizirano samostansko cerkev s fasadnim stolpičem ter dvignjeni, dvonadstropni samostan, ki pravokotno obstopa dvorišče južno od cerkve. Samostanski areal obdaja obzidje, ki pod samostanom šalasto izstopa. Severno od cerkve se kaže skupina hiš med Žičko in Minoritsko ulico in med njimi ograjen sadni vrt.

10. Freska Jožefa M. Göblerja na stropu presbiterija minoritske cerkve v Mariboru iz l. 1777 nam kaže na zavitku, katerega drži

Ludwig-Folwareznijeva litografija z iglo v stari Kaiserjevi suiti iz l. 1852

eden izmed anglov v rokah, pogled na jugozahodni del mesta. V ospredju teče Drava, na kateri počivajo trije privezani splavi. V pristanu stoje tri lesene hiše in nekaj kolib. »Benetk« in Sodnega stolpa ni videti, pač pa obe stavbi minoritskega samostana, ki tvorita skupaj deset okenskih osi, sta oprti s tremi oporniki in pokriti z ločenima strehama (zahodna s sedlasto, vzhodna z mansardno) ter Žički dvor z obema kriloma in obzidjem s štirimi nizkimi oporniki. Minoritska cerkev močno izstopa, ima sedanjo baročno fasado, ki prehaja v visok prizmatičen zvonik, pokrit s čebulasto streho. Iz gmote meščanskih hiš se dviga streha samostana in cerkve celestink s čebulasto pokritim zvonikom, nato Alojzijeva cerkev z manjšim stolpičem in zadaj gmota farne cerkve z že znano oblikovanim zvonikom.

11. Bakrorez, katerega je izdelal l. 1795 Tiefenthal, založil pa Martin Joseph Merzinger v Mariboru in so ga uporabljali za glavo pomočniških diplom med leti 1800 in 1828. Kaže nam pogled na Maribor z juga. Ker je gledišče zelo nizko, vidimo samo mestno panoramo, ki pa je vendarle poučna, ker je dobro podana. Okoli Sodnega stolpa, ki je še vedno brez strehe, so se zbrale majhne hišice in lope, »Benetke« so nespremenjene. Dvonadstropni minoritski samostan s cerkvijo, ki je že brez zvonika, tvori zaključeno, močno izstopajočo stavbno skupino. Okolica Žičkega dvora je nejasna. V Pristanu se je nabralo več zidanih odnosno lesenih pritličnih hiš. Stavbi ob Dravskih vratih ter usnjarne dalje proti vzhodu so nadstropne. Isto velja za hiše z mostovži, ki napolnjujejo prostor med usnjarnami in vzhodnim zidom z Vodnim stolpom, h kateremu se je že prislonila manjša stavba. Iz stavbne gmote mesta izstopajo Alojzijeva cerkev z jezuitskim kolegijem, farni zvonik s sedanjim klasicističnim zaključkom iz leta 1792., rotovski stolpič, svobodni dvor z mogočno šotorasto streho na sedanjem Glavnem trgu, izza katerega se kaže grajski stolpič, cerkev Vseh svetnikov (sinagoga) z zvonikom ter tik nad njo zvonik kapucinske cerkve. Na Piramidi je stari grad zamenjala kamnita piramida, na Kalvariji stoji kužna kapela. Mesto še vedno obdaja obzidje, ki pa ni več poudarjeno, pač pa je na južnem dravskem bregu izginilo utrjeno mostišče, katerega je nadomestila stavba, ki pomeni začetek zazidave sedanje Taborske ulice. Pod Vodnim stolpom je viden na Dravi

mlin na čolnih, kakršne so uporabljali v Mariboru prav do konca XIX. stol.

12. Z Runk-Zieglerjevim koloriranim bakrorezom iz *Stöcklove suite* (ca. 1810) prehajamo v XIX. stol., ki je s pojačanim interesom za pokrajino močno razvilo vedutartstvo, toda realno podobo navadno romantično predelalo, pri čemer ni toliko pazilo na dokumentarno vrednost kot na prijetnost izvedbe. Naš bakrorez nam kaže pogled na mesto z jugozahoda. Desno je Tabor s cerkvijo in nekaterimi nadstropnimi hišami, levo pa mesto, ki se razteza od levega roba do sredine slike. »Benetke« so že dobile prizidke ter imajo deloma zidano etažo. Med njimi in Sodnim stolpom, ki je še vedno brez strehe, so zahodna Pristanska vrata preprostega zidnega tipa. Zahodna in južna stranica mestnega obzidja sta še v celoti ohranjeni, čeprav se že opaža njihov propad. Minoritski samostan z brezstolpno cerkvijo tvori zaključen stavbni kompleks, okoli katerega se grupira nekaj stolpastih hiš ter piramidasti strehi obeh severnih obrambnih stolpov. Sledijo nespremenjeni Žički dvor, izza katerega se kaže gmota farne cerkve ter cerkvice sv. Duha, Alojzijeva cerkev s kolegijem in stolpičem, rotovž s stolpičem, grajski stolp, gmota svobodnega dvora ter končno cerkev Vseh svetnikov z zvonikom, Judovskim in Vodnim stolpom. V Pristanu je zahodno od mostišča sedem mesnic in mitnica, vzhodno pa vrsta nadstropnih stavb, ki segajo prav do Vodnega stolpa. Pod njimi in dalje po reki navzdol je vrsta mlinov na čolnih, v pristanu pa dva splava in velike skladovnice lesa.

13. Po opisnem bakrorezu je izdelana lesorezna kopija iz ca. l. 1815, ki je služila za glavo na cehovskih pismih. Kopija se drži originala z manjšimi spremembami. Stolpič cerkvice sv. Duha izgine, enako stolpič jezuitskega kolegija, pojavijo pa se kapucini z izredno visokim zvonikom s piramidasto streho ter čoln s splavom na Dravi. Lesorez je slabo izdelan ter kaže neveščo roko.

14. Ludwig-Folwarcznijeva (tudi barvana) litografija z iglo v stari Kaiserjevi suiti iz

l. 1832. Kaže nam pogled na mesto z jugozahoda. Ker je gledišče nizko in je mesto porinjeno precej globoko v sredino slike, se je spremenilo v gmoto hiš, ki je sicer karakteristično komponirana, a iz nje izstopajo le nekatere vidnejše stavbe: »Benetke« z zidano etažo, zahodna pristanska vrata, hišice okoli nevidnega Sodnega stolpa, minorski samostan, Žički dvor, Alojzijeva cerkev, rotovž s stolpičem, stolpasti svobodni dvor, celestinski samostan z brezstolpno cerkvijo ter stolnica z župniščem. Mestnega obzidja ni več. V višini današnje brvi je na Dravi mlin na čolnih, pod mestom sta vidna Šempeter in Gorca.

15. Jeklorez (tudi koloriran) neznanega avtorja, katerega je rezal in tiskal W. Pobuda in je izšel v Schmidtovi knjigi »Steiermark« l. 1859. Kaže nam pogled na mesto z jugozahoda. Je svobodna kopija Runk-Zieglerjevega bakrorca, le da si je njegov avtor dovolil vrsto nepravilnosti: spremenil je streho farnega zvonika, Žički dvor je razdelil v tri ločene stavbe, Alojzijevo cerkev je spremenil v stolpasto stavbo, cerkveno ladjo Vseh svetnikov pa kar v stolp. Pristan, ki je že pri Runk-Zieglerju prevelik, je na jeklorezu zaradi slabe perspektive naravnost ogromen.

16. Podobna je litografija s kredo, katere avtor je neznan, izšla pa je na ovacijski listini dvornega svetnika F. Chr. Otta leta 1840. Kaže nam pogled na mesto z jugozahoda. Veduta, ki jo ovija ovalen venec bršljana, ne nudi nič novega.

17. Iz približno istega leta je litografija s kredo Josefa Kuwassega, ki je izšla v *Lampelovi suiti* v Gradcu. Kaže nam pogled na mesto z jugovzhoda. Mesto se pojavlja kot stavbna gmota, ki je precej kritično podana, samo da je v zahodnem delu prekratka. Dobro opazni so: Vodni stolp, vzhodno od njega stoječa večja nadstropna stavba, po strehi sodeč usnjarna, nato »Benetke«, zelo visoka minorska cerkev s samostanom, Alojzijeva cerkev z rotovškim stolpičem, na desno gmota farne cerkve, še dalje kapucini s prizmatičnim zvonikom, ob robu pa vzhodna fasada gradu s preostalim stolpičem. Med naštetimi objekti se gnete množica me-

ščanskih hiš. V ozadju so vidni Studenci z Jožefovo cerkvijo, ob levem robu slike pa Tabor z magdalensko cerkvijo.

18. Litografija s kredo in barvnim tiskom neznanega avtorja, ki je izšla v *novi Kaiserjevi suiti* ca. l. 1845 pod številko XXI. Kaže nam pogled na mesto z jugovzhoda. Na levo je pot s kmeti in meščani, drevjem in grmovjem ter Taborom v ozadju, na desno je reka s Pristanom in mlini, mestom ter gorami v ozadju. Je podobna preje opisani veduti, zato je ne bom opisoval.

19. Litografija z iglo neznanega avtorja, a tiskana in izdana pri A. Leykamu v Gradcu ca. l. 1845. Služila je za glavo vinogradniških diplom. Mestno sliko obdaja venec, spleten iz vinske trte z grozdi, zgoraj je mestni grb, ob straneh predmeti iz vinogradništva in poljedelstva, spodaj pa uvit trak z napisom *Marburg*. Kaže nam pogled na mesto z jugozahoda, a ne pove nič novega.

20. Fotografija ing. M. Topolanskega iz l. 1848 nam kaže zahodno polovico Glavnega trga ter je nastarejša znana fotografija Maribora. Trg ima približno enako lice kot danes, le da še ni secesionistične Majerjeve hiše. Pred kužnim znamenjem stoji vodnjak, rotovž pa še ima nad okni nadstropja luneta-sta, profilirana polja.

21. Chapuyev jeklorez, katerega je rezal, tiskal in izdal Umetnostni zavod avstrijskega Lloyda v Trstu v priročniku »*Familienbuch des österr. Lloyd*« ca. l. 1854. Kaže nam pogled na mesto z jugovzhoda izpod takrat še lesenega železniškega mostu. Za razvoj splošne mestne slike ta jeklorez ni važen, zato ga ne bom opisoval.

22. Kaiser-Hallerjeva litografija z barvnim tiskom v *Patersonovi suiti* iz ca. l. 1855. Kaže nam pogled na mesto s severovzhoda. Spredej so njive, desno je na poti iz vinskih goric žena z deklico, v dolini so razstresene hiše in kolodvor, na levi je viden železniški most, na desno se raztezata Graško predmestje in mesto, onstran Drave se vidi kadetnica, zgrajena l. 1850-51, v ozadju se dviga Pohorje. V razvoju Graškega predmestja se jasno čuti tendenca mestne rasti v smeri proti kolodvoru, okoli katerega nastaja manjša stavbna skupina.

23. Jeklorez, katerega je risal C. Reichert, rezal Adlerjev zavod v Hamburgu, izdal pa A. Burger v tako imenovani *Burgerjevi suiti* l. 1856 v Gradcu. Kaže nam pogled na mesto

Reitter-Sandmannova litografija, ki jo je izdal zavod Reiffenstein-Kösch l. 1861

z jugovzhoda nad železniškim mostom. Levo je skupina dreves s Taborom v ozadju, desno pa reka s splavom in mesto. Lepo sta vidna Vodni in Judovski stolp, usnjarne, Alojzjeva cerkev ter stolpi rotovža, farne cerkve in kapucinov. Drugo je nejasno.

24. Jeklorez iste izdaje, le da nam kaže pogled na mesto s severovzhoda. Spredaj so travnati, levo grmičasti griči, na desno pa je okrogel tempelj. Spodaj se širi ravnina s posameznimi raztresenimi hišami, v sredini se razteza kolodvorsko predmestje, zadaj mesto, levo železniški most, za njim pa kadetnica. V ozadju se odpira Dravska dolina.

25. Litografija, ki jo je risal Reitter, litografiral Sandmann, izdal pa zavod Reiffenstein-Kösch leta 1861. Nudi nam pogled na mesto s severovzhoda ter je izmed vseh vedut sredine XIX. stol. najboljša. Desno spredaj je kmečka hiša, nekoliko za njo tempelj, v ozadju pa Kalvarija in Kobansko. Orešje in Melje sta še nezazidana, a že povezana s kolodvorskim predmestjem z današnjo Meljsko cesto. Železniški most je lesen. Tabor tvorijo: cerkev z dvonadstropnim župniščem, nekaj stavb okoli cerkve, troje nadstropnih traktov bolnice in kadetnica pod Pohorjem. V osredju je kolodvor s skladišči, za njim mestna stavbna gmota, v kateri se že pojavljajo tudi trinadstropne hiše, izstopajo pa stolnica, stolpa rotovža in gradu ter preveč severovzhodno pomaknjeni kapucini. Mesto se razvija proti kolodvoru, nasproti katerega je že zrastle velika stavba okrožnega urada (leta 1859).

26. Jeklorez, neznanih avtorjev, katerega je natisnil A. Wetteroth v Salzburgu in je izšel v Drobtnicah, letnik XV. za leto 1861. Kaže nam severovzhodni pogled na mesto. Melje je še nezazidano, okoli kolodvora so zrastle skladišča in mlin. Dalje zadaj se širi mesto, v katerem se opazi stolnico, grad in drevored ob sedanji Gregorčičevi ulici. Mesto se je začelo razvijati proti kolodvoru, ne pa še proti današnji ulici Kneza Koclja. Preko Drave je gruča hiš okoli bolnice in Magdalenine cerkve, nato nekaj ob Ruški cesti ter okoli Jožefove cerkve na Studenčih. Pod Pohorjem je opazna kadetnica. Ob levem robu slike vodi preko Drave stari železniški most.

27. Litografija z barvnim tiskom, ki jo je tiskal Th. Schneider v Gradcu, risal, litografiral in izdal pa C. Reichert v tako imenovani *Reichertovi suiti* l. 1863. Kaže nam pogled na mesto z jugovzhoda z desnega mo-

stišča železniškega mostu. Ne nudi nič novega, kaže pa razvoj mesta vzdolž levega dravskega brega proti železnici.

28. Litografija s kredno neznanega avtorja, ki jo je tiskal in založil A. Leykam v Gradcu ca. l. 1865 in je služila za kvartno pisemsko glavo. Kaže nam pogled na mesto z jugovzhoda izpod železniškega mostu, po katerem vozi vlak. Levi rečni breg obrašča topolov nasad, za katerim se kaže mesto, ki ne pove nič novega.

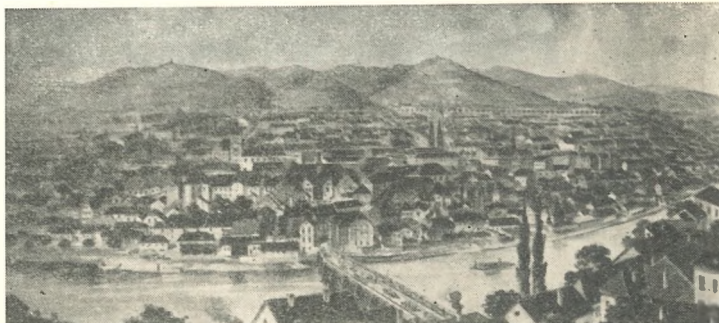
29. Litografija z iglo neznanega avtorja, ki jo je tiskal in založil A. Jančič v Mariboru ca. l. 1875 in je služila za oktavno pisemsko glavo. Kaže nam pogled na mesto z jugozahoda. Spredaj je rečni breg s hišico, grmovjem in drevesi, levo je reka s splavom, v ozadju je že sedanji železniški most na lokih, nad reko se dviga mesto, v ozadju je venec gričev.

30. Lesorez Riharda Püttnerja, ki ga je založil Kräner v Stuttgartu ter je izšel l. 1879 v knjigi »Unser Vaterland«. Kaže nam pogled na mesto z jugovzhoda izpod železniškega mostu. Levo je pot s korakajočim možem in ženo, desno reka z železniškim mostom in mlini na čolnih ob levem bregu, nad katerim se dviga mesto, ki ne nudi nič novega.

31. Lesorez Edvarda Adeja iz Stuttgarta, ki je izšel l. 1879 v Jankerjevi knjigi »Steiermark« na strani 175 in je točna kopija litografije v tako imenovani Reichertovi suiti. Isti lesorez je potem izšel še v časopisu »Oesterreichische Reichsbote«, letnik 1883, št. 27 in v »Illustrierter Führer auf der Südbahn«, letnik 1884, stran 44, na Dunaju.

32. Fotografija Maribora s severovzhoda, avtor foto-atelje G. Krapek. Čas nastanka ca. l. 1880. Ospredje posnetka zavzema nezazidano agrarno Orešje, le v bližini kolodvora že stoji Francov mlin. Preko proge so vidni kolodvor s stolpičem, za njim stavba okrožnega urada, še dalje zadaj realka, zgrajena 1870–72 itd. Mnogo je še nezazidanega. Tako predeli vzhodno od Kopališke, severno od Mladinske in zahodno od Strossmayerjeve ulice. Na Taboru onstran Drave so se zgostile stavbe ob obeh dovozih k mostišču ter okoli železniških delavnic.

33. Lesorez po fotografiji. Avtor neznan, tisk in založba Waldheim na Dunaju. Kaže nam pogled na mesto s severovzhoda. Spre-

daj vodi v mesto cesta, levo je reka z železniškim mostom, desno kolodvor z okoliškimi stavbami, v sredini ozadja pa mesto, ki pa ni posebno razločno. Lesorez je izšel v železniški izdaji »Conducteur« za leto 1883 na strani 287 in v »Illustrierter Führer auf den österreichischen Alpenbahnen«, 1884, na strani 37.

34. Litografija z barvnim tiskom po enaki fotografiji, kot je bila prejšnja, le da je slikovno polje večje ter zajema tudi Melje in okolico realke. Orešje in Melje sta redko zazidana. V sredini slike je kolodvor s stranskimi poslopji in Francovim mlinom. Okoli kolodvora se je nabralo več stavb kot zadnjih izrastkov mesta, razvijajočega se vzdolž sedanje Partizanske ceste. V ozadju se širi mesto, ki ga na severu omejujeta realka in grad. Litografija, ki jo je izdelal in izdal Leykam v Gradcu, je izšla v Janischevem »Topographisch-statistisches Lexicon der Steiermark«, II. zvezek, leta 1882.

35. Lesorez, podoben Püttnerjevemu iz l. 1879, nam kaže pogled na železniški most in mesto v ozadju. Gledišče je jugovzhodno. Kaj novega ne pove. Avtor je neznan. Založila ga je založba Orell Füssli & Co v Zürichu, izšel pa je v zbirki »Europäische Wanderbücher« 1884, št. 65-67, str. 46.

36. Slika olje-platno v stranskem oltarju na Gorci pri Mariboru. Upodobljen je Florijan, ki gasi mesto pod seboj. Gledišče je južno, vendar je mesto podano tako približno, da sliko, ki je nastala enkrat v drugi polovici XIX. stol., omenjam samo zaradi popolnosti seznama.

37. V stilu starih vedut sta izdelana oba tiska Karla Rabiča iz l. 1904, zato z njima zaključujem kronološko vrsto slik te vrste. Prvi, črno-beli, nam nudi pogled na mesto z juga. Preko streh Taborske ulice gledamo na Dravo z lesenim mostom, na Pristan, ki

je že enak današnjemu in na dvoriščne fasade hiš vzdolž Glavnega trga in Koroške ceste. Vidni so že Narodni dom in frančiškanska cerkev. Mesto se je že razvilo do kolodvora in železnice, ki jo je preskočilo, saj stoji Francov mlin že v sredi polagoma gostečih se stanovanjskih hiš. Malo zazidana sta še severni in zahodni del mesta, kjer se razvijata predela vil in manjših hišic.

38. Drugi Rabičev tisk je koloriran in nam nudi pogled na mesto s severa. Nazorno nam kaže, kako daleč se je mesto razvilo v smeri k obrobļajočim ga gričem v zadnjih desetletjih XIX. stol. Mestni predel med sedanjima Mladinsko in Tomšičevo ulico je skoraj prazen. Isto velja za predele zahodno od Strossmayerjeve ulice ter deloma za Melje. Mestno jedro se gosti. V njem nastajajo vedno večje hiše, ki dvigajo stanovanjsko koncentracijo, čeprav mesto še ne narašča skokovito. Manjkajo mu še večje upravne zgradbe, šole, kasarne in predvsem večja industrija. Tudi desni breg Drave je redko zazidan. Vidni so magdalenska cerkev, bolnica, kasarna, delavnice Južnih železnic in kadetnica. Pobrežje, Tezno in deloma Studenci so še nezazidani.

39. Če omenim še slikovni material, kažoč detajlne izseke iz mestne podobe, pa bodisi da ti izseki kažejo posamezne mestne predele, ulice ali samo hiše, spoznamo, da bi se dala s pomočjo ilustrativnega materiala napisati tudi podrobnejša študija o razvoju mesta samega in ne samo njegove podobe. Zaradi tematske in prostorne omejitve članka pa je seveda to v njem nemogoče.

Na dokumentarni podobi mesta so delovali C. Mayer (1846, 1855), E. Becker (1905), V. Moser (ca. 1905), C. Damianos (ca. 1900), E. Kaufmann (pred 1908), A. Wagner (1867), potem Gvajc, Stiplovšek, Kos, Polak, Golija itd. Ob tej priliki pripominjam, da je oljna

Kolorirana tiskana fotografija Karla Rabiča iz l. 1904

slika mestnega strelišča zahodno od Sodnega stolpa iz l. 1700, ki visi v Pokrajinskem muzeju v Mariboru, falzifikat in da Krapekova fotografija dunajske oljne slike, ki prikazuje Marijo Terezijo, kako lovi ribe v Dravi zahodno od »Benetk«, ne kaže podobe »Benetk« in Tabora v drugi polovici XVIII., ampak kvečjemu v prvi polovici XIX. stoletja.

Razvoj mesta v XX. stol. je postajal vedno bolj dinamičen. Diktirali so ga spremenjeni ekonomski pogoji, predvsem nastopajoča industrija. Kljub dinamiki pa je ta razvoj bolj dokumentiran, kot je bil razvoj v XIX. stoletju. Uveljavila se je fotografija, ki je odrinila vse starejše grafične in tiskarske tehnike, ker jih je dokumentarno daleč nadkrilila. Mariborski arhiv hrani 6 albumov fotografij mestnih vedut in detajlov iz obdobja 1903 do 1913, Pokrajinski muzej tri aeroposnetke mesta, izvršene 19. oktobra 1913 z balona »Steiermark«, več posnetkov okolice starega mostu iz l. 1906, Šlomškovega trga pred l. 1890, Grajskega trga pred l. 1908, Partizanske ceste v drugi polovici XIX. stol., ko so še stali kapucini in je bila južna stran ceste nezazidana itd. Vse našteje fotografije, pomnožene s foto- in planoteko Mestnega gradbenega urada nudijo dragoceno pomoč pri obdelavi in analizi urbanističnega razvoja Maribora, ki je v teku XX. stol. postal največje industrijsko središče Slovenije.

Če ob koncu še enkrat preletimo urbanistični razvoj Maribora, kot smo ga mogli zasledovati po njegovi spreminjajoči se mestni podobi, spoznamo, da lahko v njem razlikujemo več etap kot dokumentov spreminjenih življenjskih in ekonomskih pogojev.

S požarom leta 1795 oziroma 1809 ter z opustitvijo in delno odstranitvijo obzidja se zaključuje prvo gradbeno obdobje. To obdobje je ustvarilo in oblikovalo mestni organizem, ki ga označuje geometričen obris, ozka dolga parcelacija in pravokotna ulična mreža. Obris je izraz srednjeveške defenzivne tehnike, ki skuša obrambno linijo čim bolj skrajšati in se zato približuje skoraj geometričnim oblikam. Parcelacija nazorno označuje notranjo organizacijo meščanovega življenja: na ulici dva- do triosna stanovanjska stavba z obrtno delavnico in trgovino, na koncu parcele kmečko-gospodarska poslopja z zalogami kmečkih pridelkov, lesa, živino itd. Pravokotna ulična mreža končno kaže na javno-organizatorično sposobnost takratnega človeka, saj je omogočala hitreje gibanje po mestu, kar je bilo prometno pa tudi obrambo važno.

Z zgraditvijo Južne in predvsem Koroške železnice z delavnicami in kurilnicami se

s šestim decenijem XIX. stol. zaključuje drugo stavbno obdobje Maribora. To je doba, ko se je mestni organizem že otresel srednjeveškega zidnega oklepa in se začel polagoma razraščati v okolico. Do pojava železnice je bilo to razraščanje še počasno in obrobno, postavitev kolodvora pa mu je dala pospešek in ga določno usmerila proti severovzhodu in vzhodu. Ta doba je ustvarila zametke obkrožajočih, napol podeželskih predmestij, v katerih se je že nakazovala sedanja ulična mreža. Požar 1795 in 1809 ter tendenca po modernizaciji srednjeveškega in baročnega stavbnega fonda sta sodelovala pri nastanku klasicizirajoče fasade s kamnoseško poudarjenim portalom, ki naj da mestu sodobnejši videz. Značilno je vztrajanje pri prisvojeni stavbni tradiciji, ki traja vso opisano dobo in ki jo premagajo šele velike javne zgradbe (kadetnica 1850—51, okrožni urad 1859, realka 1870—72, gledališče 1852, kazino 1864, škofija 1858) zgrajene v historizirajočih slogih. Tem zahtevam ustreza tudi povečano občinsko komunalno delovanje, ki naj služi asanaciji in snagi mesta, zato se tudi predvsem omejuje na izvedbo kanalizacije (1862), uvedbo plina (1869), tlakovanje ulic in trgov ter urejanje pločnikov. Proti prahu se bore s kostanjevimi alejami, v predmestjih pa z brajdami. Kljub vsem tem »novotarijam« pa je bilo v mestu še vedno mnogo ostalin prejšnjih stoletij, celo s slamo kritih hiš in javnih vodnjakov.

Tretje stavbno obdobje obsega čas do prve svetovne vojne. Obrti, trgovini in zametkom drobnejše industrije se pridruži javna uprava, ki gradi v mestu velike objekte: vojašnice (v Melju in na Taboru), šole (moško učiteljske 1879, klasična gimnazija 1892, žensko učiteljske 1904, vinarska šola 1905, razne osnovne šole), javne zgradbe (Mestna hranilnica 1886, kaznilnica 1889, pošta 1894, sodišče 1898, okrajno glavarstvo 1912) potem vodovod (1901), klavnica (1901), javno kopališče itd. V tem obdobju je zrastel Narodni dom (1898) kot simbol borbe slovenstva z nemštvom in glavni most (1909—1913), ki napoveduje moderno dobo. Staro mestno jedro, ki se ga deloma zavrže v slumovstvo, deloma pa posili z vsakovrstnimi zahtevami sodobnega življenja, se obda z obročem industrijskih objektov in brezobličnih predmestij, ki tipajo ob glavnih vpadnih cestah daleč v podeželje. V mestnem jedru se načne stari hišni fond s komercialno izrabo v trgovskopodjetniške namene. Pojavile so se izložbe, ki so pokvarile pretehtane mere fasad in vanje vnesle slabo adaptirane modernizacije. Poleg tega pa je ta doba promet zmotno

speljala v stari ulični sistem in se tako prisilila k celi vrsti nasilnih posegov v mestni organizem, ki mu je vzela mir in intimnost. Novih stavb ni prilagodila občutju okolja in stare je adaptirala brez posluha za njih skrite vrednote. Napačno pojmovana naprednost in modernizacija sta terjali nepotrebne žrtve, s katerimi ni prenehalo niti naslednje četrto obdobje, ki obsega čas med obema vojnama.

Izgradnja Maribora se je nadaljevala paralelno z rastočo industrializacijo in povečanim številom prebivalstva. Nastala je vrsta velikih stavb, ki se zaradi pomanjkanja regulacijskega načrta in boljših komunalnih pogojev drži obrobja starega mestnega jedra, čigar harmonična podoba se pospešeno razbija, kar se očituje v obravnavi njegove višinske nivele in posebno fasad. Na pomanjkanje regulacijskega načrta kažejo razraščena predmestja, ki so začela pritiskati na jedro, mu jemati neposredno naravno okolje in odrivati naravo v težko dosegljivo daljavo. Promet, ki je v tem času postal močan oblikovalni faktor mest, je vsiljen v mrežo ozkih ulic in majhnih trgov ter jih zatrpava. Jedro tega organizma je bilo namreč ustvarjeno v drugačnih življenjskih pogojih in se ne more kljub vsem koncesijam prilagoditi modernim zahtevam.

Doba okupacije pomeni zarezo v razvoju mestnega organizma. Ne samo da se je ustavila nadaljnja izgradnja mesta, tudi stari gradbeni fond je bil močno uničen. Povojna doba je ustvarila nove življenjske pogoje in s tem pospešila izgradnjo mesta v doslej neslutenem obsegu. V prvem desetletju se je gradnja v glavnem omejevala na obnovo poškodovanega fonda, kar pa se je gradilo, je

šlo v nepotrebno širino in s tem zelo otežilo mestno komunalno dejavnost. V zadnjih letih poskušajo odgovorni faktorji to popraviti, končni red pa naj bi prinesel pripravljajoči se urbanistični načrt. Njegove glavne postavke bodo: 1. pustiti staro mestno jedro ob strani, mu nameniti primerno funkcijo, regulirano gradnjo pa prenesti na zahod, deloma na sever in vzhod; 2. tranzitni promet usmeriti z izgradnjo novega mostu na rob starega mesta in s tem razbremeniti jedro ter 3. zaustaviti razraščanje predmestij in tako ohraniti normalno dosegljiv obrobni zeleni pas, ki je biološko nujen za splošno mestno življenje. Nadaljnji razvoj mesta prepuščamo mnogo obetajoči prihodnosti, dejstvo sedanosti pa je, da je staro mestno jedro še vedno življenjsko središče mesta in da ne bo še zlepa dalo tega primata iz rok. Naša naloga kot varuhov pozitivnih historičnih vrednot pa je, da to jedro kljub pokvarjeni podobi ohranimo prihodnosti kot dokument stvariteljskih in organizacijskih sposobnosti in kot rezultat stoletnega snovanja naših prednikov.

OPOMBE

G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Stiriae*. Grätz 1681. — Josef von Zahn: *Stiria illustrata*. Graz 1882—1889. — C. Reichert: *Einst und jetzt. Sammlung steier. Städte, Burgen und Schlösser-bilder*, Graz 1863—1866. — H. Wutschnig: *Steirische Städte und Märkte in Reisebilderbuch eines Schlesiers 1710—1714*. BfHmtkde 1941. — J. R. Janisch: *Topographisch-Statistisches Lexicon von Steiermark*. Graz 1878—1885. — Fr. K. Kos: *Minoritska cerkev in jugozahodni Maribor v 18. stol.* *Kronika slovenskih mest*, Ljubljana 1934, p. 208. — Zbirke Pokrajinskega muzeja, arhiva in študijske knjižnice v Mariboru.

ZGODOVINA LJUBLJANSKIH OPEKARN OD XVI. STOLETJA DO LETA 1731

IVAN SLOKAR

Zaradi svojevrstnega naključja je izšel v Kroniki najprej II. del Slokarjeve razprave o ljubljanskih opekarnah (prim. Kronika, let. VIII, št. 2, str. 40—50, »Zgodovina ljubljanskih opekarn od leta 1732 do leta 1860«), šele sedaj pa njen 1. del. Slike, objavljene v II. delu, se nanašajo na sedanji I. del. S tem je zaključena razprava o teh manufakturah v Ljubljani.

Uredništvo

V Ljubljani srečamo opekarne že v začetku XVI. stoletja. Te obrate je imelo mesto samo. Leto, ko so začele obratovati mestne opekarnice, se ne da točno ugotoviti. Leta 1524 je sklenil magistrat, naj oddajajo cerkveni ključarji les pri Sv. Petru in opeko proti plačilu v gotovini meščanom, ki to potrebujejo. Ker je o tem sklepal magistrat, se ne more ta sklep nanašati na drugo opeko kot na tisto iz mestnih opekarn; iz tega sledi, da so le-te morale takrat že obstajati. Mesto je imelo najbrž že takrat dve opekarni, ker je magistrat 4. novembra 1547 povišal plačo opekarniškega mojstru *zgornje opekarne*. Zgornja opekarna je stala tam, kjer je sedaj hiša št. 18 v Kolečijski ulici, spodnja je pa bila v sedanji Švabičevi ulici št. 15. Opekarni sta omenjeni tudi leta 1552, ko so morali mestni podložniki za tlako prevažati opeko na mestna gradbišča. V mestnem arhivu je ohranjen opekarnarski red iz leta 1557, ki je določal prodajne cene za opeko in plačo za opekarnarskega mojstra. Ta red vsebuje cene, po katerih se prodaja opeka nemeščanom v Ljubljani in kupcem na deželi in v tujih krajih ter nižje cene za prodajo opeke meščanom. Razlika med meščansko ceno in tisto za nemeščane je bila precejšnja in je znašala pri glavnih vrstah opeke 15 do 25 odstotkov.

Po ceniku iz leta 1557 je znašala prodajna cena za:

1000 zidakov za nemeščane 2 gld 20 kr, za meščane 1 gld 45 kr;

1000 strešnikov za nemeščane 3 gld 30 kr, za meščane 2 gld 55 kr;

1000 dvojnih zidakov za nemeščane 4 gld 20 kr, za meščane 3 gld 20 kr;

1000 žlebakov za nemeščane 5 gld, za meščane 4 gld.

Opekarniški mojster je kot upravitelj opekarne dobival za izdelavo in peko vsake vrste opeke določeno vsoto tako n. pr. za 1000 zidakov 1 goldinar. Poleg tega je dobival za vsako peko dva goldinarja in končno za opeko, razbito v teku leta, ki se ni mogla prodati ali vsaj ne po določeni ceni,

kot odškodnino 3 goldinarje 30 krajcarjev. Od teh svojih dohodkov je moral mojster plačevati delavce. Opekarni sta izdelovali razne vrste opek in sicer zidake, opeke za oboke, ploščnate opeke, opeke za napušče, dvojne zidake, zelo velike zidake, opeke za tlak, planetne opeke, strešnike in žlebakke.

Obračun prejemkov in izdatkov opekarn je potekal po kameralističnem sistemu, tako da so knjižili med prejeme izkupiček za prodano opeko, med izdatke pa stroške za dovoz drv in peska ter mezde za izdelavo in peko. Mesto je dobivalo opeko brezplačno za lastne potrebe, kar je imelo včasih odločilen vpliv na višino prejemkov. Ker pa množina opek, dobavljenih mestu, ni evidentirana, je že zaradi tega nemogoča ugotovitev čistega donosa opekarn, zlasti še ker račun ne navajajo preostale zaloge opek iz prejšnjega leta niti množine v tekočem letu neprodane opeke.

Naslednja razpredelnica naj poda sliko o prejemkih in izdatkih za 26 let v razdobju 150 let od leta 1581 do leta 1731:

Leto	Prejemki gld.	Izdatki gld.	Prebitek + ali primanj- kljaj —	Celotni mestni prejemki gld.
1581	1057	726	+ 331	4437
1594	687	686	+ 1	5803
1599	712	721	— 9	4176
1602	772	838	— 66	6627
1609	1052	878	+ 174	6937
1614	1542	1054	+ 488	16479
1619	1366	1247	+ 119	10011
1624	987	752	+ 232	8159
1629	1721	981	+ 740	7551
1634	2029	1037	+ 992	6903
1639	2088	907	+ 1181	19207
1647	1759	876	+ 883	16571
1653	2000	919	+ 1081	6267
1659	2144	1049	+ 1095	ni podatkov
1667	2072	1004	+ 1068	ni podatkov
1672	1933	1223	+ 710	ni podatkov
1680	2088	1500	+ 588	ni podatkov
1683	1149	1404	— 255	ni podatkov
1689	2421	2098	+ 323	ni podatkov
1698	2938	1828	+ 1110	8888
1701	1783	1822	— 39	7475
1708	1458	1092	+ 366	8656
1713	1664	1507	— 157	13896
1719	422	1105	— 683	12529
1724	4007	1563	+ 2444	10103
1731	3596	2350	+ 1246	25318

Kako odločilen vpliv so imele potrebe mesta, je razvidno iz številke za leto 1719, ko so zaradi zidave novega rotovža padli prejemki na najnižjo stopnjo. Višina prejemkov je bila odvisna tudi od razmerja med opekami, pro-

danimi po nižjih meščanskih cenah, in opekami, prodanimi po normalnih cenah. Čim več jih je bilo prodanih meščanom, tem nižji je bil znesek skupnih prejemkov in obratno. O tem pa nimamo podatkov.

Številke o izdatkih tudi niso točne. Mnogi izdatki niso šli v breme opekarn, ampak v breme splošnega mestnega proračuna. V to rubriko spadajo izdatki za popravila, za nove investicije, za nabavo inventarja in pod. Leta 1671 je plačalo mesto za nabavo dveh konj, voza in pritiklin za opekarni kar 111 goldinarjev. Leta 1663 se je podrli streha ene opekarne. Popravilo je plačalo mesto. Leta 1697 je podrli veter streho ene opekarne ter je strešno ogrodje razbilo opeko, ki je bila v peči pripravljena za peko. Poleg stroškov za popravilo strehe je magistrat plačal tudi odškodnino opekarniškem mojstru za razbito opeko. L. 1701 je uničil požar 30.000 opek, za kar sta dobila opekarniška mojstra od magistrata 15 goldinarjev odškodnine. Največje izdatke je imel v tem razdobju magistrat leta 1648, ko so iztrošeno gornjo opekarno podrli in postavili novo. Stroški so znašali 473 goldinarjev, ne upoštevajoč vrednost za to porabljene opeke.

V večini let sta dobila opekarska mojstra, ki sta bila magistratna funkcionarja, novoletno nagrado od dveh do dvaindvajset goldinarjev.

Obe opekarni sta uporabljali za peko tja do začetka XVIII. stoletja drva iz Mestnega loga, pri čemer sta imeli izdatke le za sekanje in dovoz, medtem ko jih magistrat ni obremenjeval za vrednost drv. Pri veliki porabi drv v opekarniških pečeh so na ta način izkazane mnogo nižje postavke med izdatki. Kako pomembni bi bili ti izdatki, naj ilustrirajo naslednje številke za nekatera leta, ko sta morali opekarni v XVIII. stol. kupovati drva.

Leto	Skupni izdatki opekarn gld.	Od tega za nakup drv gld.	V % vseh izdatkov
1706	1479	355	24
1707	1750	565	32
1709	1313	273	21
1710	1579	284	18
1712	1592	134	8
1716	1938	511	26
1717	2168	390	18
1718	1567	425	27
1720	1705	895	52
1722	1610	877	54
1725	1598	707	44
1724	1565	751	47
1725	1555	525	39
1726	1323	437	33
1727	1648	755	45
1728	1184	531	45
1730	1537	677	44

Če prištejemo za vso dobo XVI. ter XVII. stoletja, ko so opekarne črpale drva brezplačno iz Mestnega loga, tem odstotkom ustrezni ekvivalent za drva, bi rezultiral za večino let občuten primanjkljaj ali pa le neznaten presežek. Tudi magistratu so se končno zdeli izdatki za drva previsoki. Leta 1725 sta napravila dva mestna registratorja na opekarnah preiskavo zaradi pretirane uporabe drv. Zato je dobil vsak od njiju posebno nagrado v znesku 10 goldinarjev.

Koristi, ki jih je imel magistrat od dohodkov opekarn za mestni proračun, so se pa znižale še za vrednost opek, ki jih je magistrat poklanjal raznim prosilcem ali pa jim dovoljeval izredne popuste. Vsi ti zneski so obremenjevali mestno blagajno, ne pa opekarne. V tem pogledu je bil ljubljanski magistrat prav radodaren. V ilustracijo naj služijo le nekateri primeri te vrste. Leta 1569 je magistrat poklonil učitelju nemške Komende 200 zidakov, 1603 nekemu meščanskemu krojaču 2000 opek, županu 4000 kosov, 1607 kapucinskemu samostanu 30.000 opek, 1608 nekemu meščanskemu peku četrtino kupljenih strešnikov, 1611 mestnemu pisarju 1000 dvojnih in 2000 navadnih zidakov, 1658 bosonogim redovnikom 15.000 opek, 1660 samostanu sv. Avgušтина 15.000, 1662 samostanu sv. Klare v Škofji Loki 15.000 opek v vrednosti 105 gold. Istega leta 1662 je poklonil magistrat nekemu meščanskemu krojaču 500 opek, leta 1663 nekemu meščanskemu jermenarju 500 opek; 1567 je spregledal nekemu meščanskemu vrvarju tretjino že prejetih in tretjino opek, ki jih bo še vzel, leta 1668 je poklonil kapucinom 5000 zidakov, leta 1675 je dovolil frančiškanskemu samostanu tretjino popusta za dobavljene strešnike, leta 1677 je poklonil samostanu bosonogih redovnikov 3000 zidakov »kljub temu, da je bil ta samostan dotlej že večkrat deležen takih poklonov in popustov«. Leta 1687 je dal magistrat brezplačno opeko za popravilo strehe sv. Florijana, ki jo je bila uničila eksplozija smodnišnice. Leta 1702 je poklonil magistrat Janezu Jakobu pl. Kuenburgu 100 strešnikov za razne usluge v mestnih zadevah. Leta 1704 je dovolil za dobo 12 let letno po 10.000 zidakov kot prispevek za gradnjo ljubljanske stolnice. Leta 1711 je dobil neki meščanski pasar 1000 strešnikov, kapucinski samostan 800 strešnikov in 200 zidakov, cerkev sv. Florijana 600 zidakov in škofijsko semenišče 100 gld. popusta. Leta 1712 je dobil samostan sv. Avgušтина pred Špitalskimi vrati poklonjenih 1000 strešnikov za popravilo samostanske strehe. Leta 1713 je dobil celo grof Lamberg

brezplačno 1500 opek. Leta 1720 je samostan sv. Avgušтина ponovno brezplačno dobil 2000 in še posebej 1000 zidakov za nov cerkveni stolp in 1721 so dobili kapucini ponovno 2000 kosov.

Radodarnost magistrata je šla torej večinoma v korist samostanov in cerkva in se pri tem ni omejila na Ljubljano, ker so bile teh poklonov deležne tudi take ustanove izven Ljubljane.

Mnogo manj radodaren pa je bil magistrat v razmerju do delavcev. Opekarski delavci, ki so leta 1660 dostavili 52.000 opek na mestna gradbišča, so prosili, naj bi se jim za ta trud dovolila nagrada. Magistrat jim je res dovolil nagrado v znesku 5 goldinarjev, toda »brez prejudica« za bodoče take primere. Do mojstrov je bil pa bolj širokogruden. Leta 1690 je strela upepelila hišico, ki si jo je postavil opekarski mojster v bližini opekarnе. Zato mu je magistrat dovolil 8 gld. podpore. Zgodilo se je tudi n. pr. leta 1712, da je magistrat dovolil opekarniškemu mojstru posebno odškodnino v znesku 4 goldinarjev, ker je tega leta porabil za mestne stavbe čez 40.000 opek.

Kako močno so vplivali prodaja po meščanski ceni ter pokloni in deputati za člane mestnega sveta na donos opekarn, nam naj ponazorijo zadevni podatki za leto 1688. V tem letu je znašala prodaja opeke:

Strešniki	Zidaki	Obočna opeka	Zlebak
100.400	144.800	151.000	1.700

Od te množine je bilo prodanih po meščanski ceni, darovanih ali pa danih kot deputat:

Strešniki	Zidaki	Obočna opeka	Zlebak
45.740	86.750	65.000	430

Torej pri strešnikih nekaj manj kot polovica, pri zidakih pa skoraj 60 % vseh prodanih kosov.

Iz vseh teh razlogov ni mogoče iz razpredelnice na strani 157 ugotoviti pravega razmerja med prebitkom ali primanjkljajem opekarn in celotnimi mestnimi prejemki in koliko je izkazani prebitek opekarn predstavljal tudi resničen prispevek k mestnim prejemkom.

Območje mestnih opekarn, ki sta imeli v Ljubljani pravi monopol, ni bilo omejeno le na Ljubljano. Dobavljali sta svoje izdelke tudi v druge kraje. Leta 1608 sta prodali 1000 zidakov na Vrhniko, leta 1634 2000 strešnikov v Škofjo Loko za streho grajskega stolpa¹ in leta 1723 55.800 strešnikov za špital v Škofji Loki.

Produkcija opeke ni bila vedno enaka. Obe opekarni sta izdelali:

leta 1637	401.504 opek vseh vrst
leta 1638	392.192 opek vseh vrst
leta 1644	303.987 opek vseh vrst
leta 1658	455.842 opek vseh vrst
leta 1674	387.506 opek vseh vrst
leta 1686	485.314 opek vseh vrst

V vsaki peči so pekli opeko navadno petkrat na leto. Vsaka peka je dala okoli 44.000 opek. Proizvajali so največ zidakov. Po številu so sledile opeke za oboke in strešniki, medtem ko so se druge vrste proizvajale le v manjših množinah.

Število zaposlenih opekarniških delavcev se je pri vsaki opekarni gibalo med 7 in 11. Dnevna mezda je znašala leta 1657 za delavce, ki so kopali ilovico, 10 krajcarjev, za tiste, ki so delali opeko, pa 12 krajcarjev. Leta 1664 je znašala 10 krajc. za navadna dela, pri delu na kalupih za mojstre 12 krajc., za pomočnike pa 10 krajc. Z odločbo magistrata z dne 17. maja 1682 je bila mezda zvišana in sicer za pomočnike na 12 krajc., za mojstre pa na 14 krajc.

Od časa prvega ohranjenega cenika iz leta 1557 do leta 1630 se je opeka precej podražila. Leta 1630 je znašala cena za 1000 kosov:

vrste opeke	cena za nemeščane	cena za meščane
dvojni zidaki	9 gld.	6 gld. 40 kr.
zidaki ali obočniki	6 gld. 40 kr.	4 gld. 40 kr.
strešniki	8 gld.	5 gld. 20 kr.
zlebak	15 gld.	12 gld.
opeke za tlak	12 gld.	8 gld.

Nemeščani so torej plačevali opeko za 35 do 50 % dražje kot meščani.

Cene so se tudi nadalje dvigale. Leta 1665 so znašale za 1000 kosov:

vrste opeke	cena za nemeščane	cena za meščane
dvojni zidaki	9 gld. 20 kr.	7 gld.
zidaki ali obočniki	7 gld.	4 gld. 40 kr.
strešniki	8 gld. 30 kr.	7 gld.
zlebak	22 gld. 11 kr.	16 gld. 40 kr.
opeke za tlak	15 gld.	12 gld. 9 kr.

Leta 1728 so bile opeke še dražje. Zidaki in obočniki so se prodajali nemeščanom po 8 gld., meščanom pa po 6 gld. za 1000 kosov.

Poleg mestnih opekarn je obstajala v začetku XVI. stoletja še ena opekarna pod Rožnikom. Neki Praunwart, ki je postal leta 1507 lastnik graščine Pod Turnom (Tivoli), je postavil opekarno na zemljišču te graščine, ki se je imenovalo tudi Pod Rožnikom. To posestvo je prodal Praunwart leta 1534

inestu Ljubljani. Mesto je ostalo njegov lastnik do leta 1580, ko ga je prodalo mestnemu sindiku Melchioru Pantaleonu. Od tega ga je kupil leta 1601 jezuitski kolegij v Ljubljani. Klaje, da ta opekarna sploh ni obratovala, odkar je magistrat kupil posestvo in da je bila tako zanemarjena, da se je celo njena streha podrla.

Jezuiti so potrebovali mnogo opeke za svoje zgradbe. Leta 1598 so kupili skoraj polovico vseh od mestnih opekarn prodanih opek, leta 1601 pa skoraj četrtino. Iz tega razloga so v začetku leta 1608 sklenili odstopiti svojo zapuščeno opekarno magistratu, da bi od njega dosegli ugodnejše cene pri nakupu opeke. Postavili so pa pogoje, ki so bili za magistrat nesprejemljivi. Na to je izjavil jezuitski kolegij, da je pripravljen obdržati svojo opekarno, vendar pa da mu mora magistrat poravnati škodo, ki jo je povzročil s tem, da se je streha podrla. Magistrat je te pogoje zavrnil s pripombo, da se ne spominja nikake škode, ki bi jo bil on povzročil, češ da te opekarnе doslej nikoli ni imel v posesti. Misli je pri tem najbrž, da je ni imel nikoli v obratu. Nato so se jezuiti obrnili na reformacijsko komisijo in zatožili magistrat, češ da noče prevzeti njihove opekarnе. Na podlagi naročila te komi-

sije je magistrat sklenil, da prevzame opuščeno opekarno in da dobavi jezuitom, dokler ne dokončajo svojih zgradb, letno za tri cele peke raznih vrst opeke, kot jih bodo potrebovali jezuiti proti plačilu v gotovini po meščanski ceni. Na podlagi tega sklepa z dne 17. marca 1608 je magistrat prevzel propadlo opekarno pod Rožnikom in je ni več obnovil.

Že istega leta so dobili jezuiti v smislu omenjenega dogovora iz spodnje mestne opekarnе 1700 zidakov, 25.550 dvojnih zidakov, 2000 strešnikov in 100 žlebakov po meščanski ceni.

Zaradi tega so nazivali v tem letu spodnjo opekarno »jezuitsko opekarno«. Zgornjo opekarno so pa istega leta zaposlovali v glavnem ljubljanski kapucini, ki so potrebovali velike množine opeke. Iz tega razloga se je v tem letu imenovala »kapucinska«.

OPOMBA

1. Fr. Kos, Doneski k zgodovini Škofje Loke, st. 92 in 105.

Viri: Mestni arhiv ljubljanski, Sodni protokoli za leta 1521—1731, dalje knjige izdatkov 1581 do 1731, končne davčne knjige 1600—1731; ibidem, zbirka listin — Literatura: Ivan Vrhovnik, Trnovska župnija v Ljubljani.

SOBOŠKI JOBAGIONI

IVAN ZELKO

Za madžarskega kralja Ladislava (1075—1094), se je na področju prekmurskega ozemlja premaknila madžarska mejno-obrambna črta — *gyepűvonal* — na zahod: od črte Letenye—Paka—Csesztreg—Krčica—preko Mure.¹ Kakor izvaja madžarski zgodovinar Holub, so stražarje prvotne madžarske mejno-obrambne črte najčesče imenovali z izrazom »*speculatores*«. ² Mejne stražarje — *speculatores* — omenja listina iz l. 1208 v vasi Krčica.³ L. 1213 nastopajo »*speculatores*« na področju Dobre.⁴ Kraljevi stražarji (*speculatores domini regis*) so bili naseljeni ob Krki v okolici Csesztrega.⁵

Nova madžarska mejno-obrambna mreža nasproti Nemcem pa je v XIII.—XV. stoletju bila razpredena na ozemlju današnjega Prekmurja. Vmesni člen v madžarskem obrambnem sistemu je bila tudi Murska Sobota. Za mejne stražarje, ki so bili sicer v službi zemljiških gospodov, najdemo v tem razdobju izraz »*iobagio*«. — Prvotni pomen besede *iobagio* je »úr. főúr«, gospod, ma-

gnat — in izhaja od madžarskega pridevnika »jó«, dober. Glede oblikovne tvorbe pa tudi madžarskim jezikoslovcem ni jasno, kako je prišlo končno do navedene polatinjene oblike *iobagio*.^{5a}

V listini iz leta 1347 so omenjeni *jobagioni* na Tišini in v Murski Soboti (*iobagiones de Mesynch et de Belmura*).⁶ — *Jobagioni* so bili uslužbeni pri upravnih gradovih v Gornji in Dolnji Lendavi. Leta 1358 je madžarski palatin Nikolaj Kont uredil dolžnosti h gornjelendavskemu gradu pripadajočih *jobagionov*.⁷

Najstarejši historični zapis o dolnjelendavskih *jobagionih* imamo iz l. 1192. Ko je navedenega leta Harold kupil zemljišče *Lindva* (Dolnja Ledava), se je pritožil, da si del zemljišča — v gozdovih — nasilno prisvajajo zaladski *jobagioni* Pavel, Ivan in Vid (... *quandam particulam praedii Lindva in sylvis Jobbagyones Saladienses habent: Paulus, Iohnes et Vidus suam esse iustitiam reprehenderunt*).^{7a} In zopet je go-

vor o dolnjelendavskih jobagionih l. 1407: *Iobagiones in suburbio castri Lyndua*.⁸

Svoje dedno ozemlje, ležeče ob zemljišču Gosztola, severovzhodno od (Dolnje) Lendave v bližini Krke so jobagioni iz vasi Bak (de villa Boc; kraj Bak je južno od Zalaegerszega) leta 1239 prodali za 40 mark srebra dolnjelendavskemu grofu *Haholdu*.⁹

Leta 1338 vrača zemljiški gospod *Luka* iz Reszneka del zemljišča »*Kobiljanski Sveti Martin*« svojemu zetu *Židovu* iz Mileja in si istočasno pridržuje dvorec svojega jobagiona, imenovanega *Baračka* (...a domo seu curia cuiusdam iobagionis dicti Lucasii Barachka vocati, idem Barachka ipsi Lucasio remanente, abhinc tendendo versus villam Sancti Ladislai...).¹⁰ Prvotno krajevno ime današnjega *Kóbilja* je bilo *Barachka* in izhaja od imena jobagiona *Barachka* (1342: ad aquam Kebelevyzi vocatam... terra Barachahaza).^{10a}

Izraz *iobagiones* *Kovačič* prevaja z besedo *župani*.¹¹ *Milko Kos* ga označuje z besedo *fevdniki*.¹² O jobagionih pravi *Klebel*, da so »eine kriegsdienstpflichtige Bauernschicht«. ¹³ — Jobagioni so predstavljali posebno družbeno plast, ki je pri upravi županijskih in drugih nižjih upravnih središčih v podrejenosti komitat-*skih* nadžupanov (*főispán*) ali drugih kraljevih fevdnikov imela nemajhen pomen. Ker nastopajo v srednjem veku jobagioni ob vseh upravnih gradovih v Prekmurju in — kakor trdi in dokazuje madžarski zgodovinar *Holub* — del teh jobagionov tudi na Madžarskem izhaja od nekdanjih slovenskih, ob zasedbi po Madžarih podjarmljenih plemičev,¹⁴ je vsakakor važno, da točneje poznamo družbeno skupino jobagionov glede njih socialne stopnje, veljave in službe, skratka, kakšen sloj predstavljajo v takratni fevdalni družbi.

Med ljudmi, ki so pripadali h komitat-skemu gradu, razlikuje *Holub* dve vrsti:

1. maloštevilne svobodne *jobagione*, ki so na razpolago kraljevemu častniku — nadžupanu pri upravi v središču in na deželi. Pozneje, ko je njih število naraslo, je bila njihova glavna dolžnost vojaška služba.

2. številnejše hlapce in druge podložnike, ki so opravljali vsa dela v grajskem gospodarstvu.¹⁵

Enakovrstno nižje plemstvo imenujeta *M. Kos* in *B. Grafenauer* »ministeriale«.¹⁶

Kot plačilo za svojo službo so jobagioni prejeli od gradu zemljišče in sicer v dedno last, ki ga ni mogel kralj svojevoljno odvzeti in drugim podeliti, kakor na primer pri drugih manj svobodnih ali nesvobodnih

podanikih. In če ga je odvezel, ga je moral nadmestiti z drugim zemljiščem.¹⁷ Za osvetlitev vzemimo kobiljanski primer. Že leta 1271 so na Kobilju bivali kraljevi naseljenci (*hospites*). Naseljenci so bili pravno svobodni, toda gospodarsko odvisni od zemljiške gospode in so za prejeta zemljišče plačevali najemnino. Bili so torej polsvobodni.¹⁸ Kraj *Kóbilje* je pripadal k županijskemu gradu *Zala* in ga je kot takega madžarski kralj *Štefan V.* leta 1271 podelil *Židovu* iz vasi *Milej* (...*terram castri Zaladiensis Kebele vocatam, ... eidem Sidon dedimus...*, in qua nunc hospites eiusdem castri dicuntur residere).¹⁹ Naslednji madžarski kralj *Ladislav IV.* (1272—1290) pa je naredil zamenjavo. *Židovu* je dal za *Kóbilje* kraj *Debrete* (*Babos-Döbréte*, jugozahodno od Zalaegerszega). Toda prebivalci kraja *Debrete* so zoper to odločbo protestirali, češ da so (sami) jobagioni in da zamenjava z nejobagioni ni upravičena (...*quod iidem non iobagiones, sed populi fuerint dicti castri et nullus iobagio super eadem residebat, nosque rite terram populorum castrensi-um conferre poteramus...*).²⁰

Iz listin sicer ni mogoče ugotoviti, kolikšno je bilo zemljišče, ki so ga jobagioni prejeli od gradu za svojo službo. Pač pa se ugotavlja, da so bila zemljišča jobagionov toliko obsežna, da so z njihovimi dohodki mogli kriti ne le stroške za preživljanje in vojaško službo, marveč so si s pametnim gospodarjenjem mogli dokupiti še novih posestev. Vojaška služba jim je tudi večkrat nudila prilžnost, da so si pridobili posestva, ki niso bila odvisna od gradu.²¹

Ako je rod jobagionov izumrl, je njihovo zemljišče pripadlo županijskemu gradu in je z njim kralj svobodno razpolagal ter ga podelil drugemu. Znan je primer iz bližine *Sobote*, v kraju *Križanci*. Kraj *Križanci* je bil v sosesčini Vuče gomile. Omenja se večkrat v razdobju od XIII. do XVII. stoletja.²² Sled za njim je izginila leta 1626, ko so ga Turki obenem z nekaterimi sosednjimi kraji v celoti razdejali in požgali.²³ — Rod jobagionov v kraju *Križanci* je leta 1269 izumrl. Zato je z zemljiščem razpolagal kralj. (...*terram cuiusdam iobagionis castri Zaladiensis, nomine Crisanch, sine herede decessi, a iurisdictione dicti castri liberas et exemptas*).²⁴ Leta 1269 so *Križanci* pripadali županijskemu gradu *Zala*, toda od XIV. stoletja dalje v *Železno*. Sprememba je umljiva. Kraj je bil tik ob županijski meji.

Po činu in veljavi gotovo niso bili vsi jobagioni enaki, podobno kot ministeriali v sosednjih deželah ne.²⁵ Toda pozitivno se

more dokazati, da so vsaj v določeni dobi spadali k deželni gosposki. Ko je leta 1273 palatin Dionizij sklical v županiji Zala zbor deželne gospode, so med njimi bili tudi *jobagioni*, deželnoknežji in cerkveni (... in comitatu Zaladiensis... in congregationis collegio, ubi universi nobiles et iobbagiones castri et ecclesiarum ac alii convenerant).²⁶ — Nekateri *jobagioni* so si pridobili tudi naslov »comes«, grof. Tako n. pr.: comes Mogth, iobagio castri Zaladiensis (1264);²⁷ Blasius comes filius Detrici, iobagio castri Zaladiensis (1257).²⁸

Dolžnosti *jobagionov* benediktinskega opata v Pannonhalmi podaja v podrobnosti listina iz leta 1237—1240.²⁹ Iz nje je razviden socialni položaj cerkvenih *jobagionov*, ki kot pojasnilo more služiti tudi za deležnoknežje. Pannonhalska opatija je imela več *jobagionov* v krajih,³⁰ ki so po svojem izvoru panonsko-slovenskega porekla, kot kraji: *Lazi*, *Poznan* in *Rad*.

Po lastni izjavi so *jobagioni* (*jobagyones equestres*) bili dolžni samostanu sv. Martina v Pannonhalmi izkazovati tele usluge:

a) ako pride vrsta nanje, so dolžni iti na pot z opatom, priorjem, ali z redovnikom, ali z županom, ki je zastopnik opata, in sicer na lastnih konjih. V tem primeru morajo sami skrbeti za krmo svojim konjem, medtem ko za njihovo hrano na poti skrbi samostan;

b) ako sami gredo kot odposlanstvo (ad legationem per se), tedaj morajo sami skrbeti za živež sebi in krmo konjem;

c) samostanu vozijo kamen in stavbni les na lastnih vozovih in z lastno vprego;

č) čuvajo, stražijo opatovo rezidenco (*curiam abbatis*);

d) plačujejo desetino svobodnih (*dant liberas decimas*);

e) voziti morajo vino iz županij Zala in Somogy; en dan orati, voziti seno in ob sv. Martinu dajati dajatve kot: vino, pivo, kure, triletno govedo...³¹

Različna je bila služba *jobagionov* v notranjosti države in v obmejnih pokrajinah. V obmejnem pasu je bila njihova glavna dolžnost vojaška služba.³² — Kot take moramo imeti soboške *jobagione*, o katerih nam nudita več podatkov listini iz leta 1347³³ in 1398.³⁴

Jobagioni iz kraja *Mesynch* (tudi *Mysyniche* imenovan, kjer je cerkev Sv. Marije, v neposredni bližini kraja Tišine; danes je področje obeh krajev obseženo v ozemlju vasi Tišine) in *Belmure* (drugo ime za Mursko Soboto) so že dolgo časa nasilno uživali zemljišče *Petanjci*, ki je bilo last

rodovine *Nadasdyjev*. Zato sta se Janez, sin Ladislava *Nadasdyja*, in Lavrencij, sin Štefana *Nadasdyja*, pritožila zoper nasilje. Leta 1347 je prišlo do razmejitve petanjskega in belmurskega zemljišča. Meja je bila označena z mejniki.

Zemljišče *Belmura* (tudi zemljišče, ne le krajevno ime!) je bilo združeno z gornjelendavskim fevdom, ki ga je uživala rodovina *Amadejcev*, in sicer: Marjeta, vdova po Nikolaju, slavonskem banu, ter sinova Janez in Amade (*Omodei*). Rodovina *Amadejcev* je imela gornjelendavsko zemljišče obenem z murskosoboškim med leti 1275 do 1357, oziroma 1359. Po letu 1365 je isto zemljišče prejela v posest rodovina *Szechy*.³⁵

Meja med zemljišči *Petanjci* in *Belmuro* je leta 1347 potekala od cerkve Sv. Marije, nad potokom Otočica (*Mokoš*), po dolini, ki je med krajema *Tišino* in *Petanjci* in kjer ob povodnji teče voda do Mure. Mura loči nemško ozemlje (... *fluvius Mura distingit commetaneitate theutonicorum*). Po Muri (nazgor) daleč na zahod do jarka (*ad fossatum*) in po jarku do *Nemških vrat* (*Nemethkapu*), kjer je prehod med mestom *Radgono* in zemljiščem *Belmuro*...³⁶

Iz opisa meje moremo sklepati, kako je prišlo do nasilnega prilaščevanja dohodkov v kraju *Petanjci* po *jobagionih*, ki so sicer pripadali gradu v *Murski Soboti* in kraju *Mesynch*. — Tu ob nemški meji, na področju *Petanjcev*, so opravljali vojaško službo in so si ob tej priliki sčasoma prilastili dajatve, ki so jih sicer petanjski podložniki bili dolžni plačevati svojemu zemljskemu gospodu — *Nadasdyjcem*.

Še bolj izrazit primer mejno-obrambne zadeve nam prikazuje pogodba iz leta 1398.

8. aprila 1398 so se v Gančanih sestali iz Gornje Lendave *Ivan* in herceg *Peter*, sinova Nikolaja *Szechyja*, iz Dolnje Lendave pa *Ladislav* (magister), sin bana Štefana, in *Ivan*, sin bana Ivana. Razpravljali so o skupni obrambi pred Nemci. Gornjelendavski *Ivan* in herceg *Peter* sta se obvezala, da v prepiru z Nemci Dolnjelendavskih do konca spora ne bosta zapustila, marveč jima hočeta ostati zaveznika in v pomoč. Obvezujeta se, da bosta za stražo in opazovanje Nemcev (pro custodia et speculatione tentonicorum) vzdrževala v svojem dvoru pri *Murski Soboti* dvajset in v drugih treh svojih krajih šestdeset strelcev na konjih (*equestres sagittarios*).³⁷

Ako upoštevamo, da je v srednjem veku — v fevdalni družbi — vojaško službo obvezno opravljal le svoboden človek, potem je kaj razumljivo, da je teh dvajset soboških strel-

cev na konjih izhajalo iz vrst soboških jobagionov. — Razen *Sobote* so imeli Széchyji še tri svoje vojaške postojanke. Széchyjeva rodovina je bila takrat gospodar treh gradov in k njim pripadajočih zemljišč: *Sobote*, *Gornje Lendave* (danes *Grad*) in od leta 1387 tudi *Dobre*.³⁸ Da sta vojaški postojanki bili navezani na *Gor. Lendavo* (*Grad*) in *Dobro*, je samo po sebi umljivo. Tretji kraj, kjer naj bi bivalo dvajset proti Nemcem za stražo postavljenih strelcev, so vsakakor bile Mešnice (*Mesynch*), sodeč po podatkih iz leta 1347.

Nobeno ime soboških slovenskih jobagionov nam iz srednjeveških listin ni znano, pač pa so ohranjena nekatera madžarska imena.³⁹ Nekoliko bliže nas seznanijo s soboškimi jobagioni poročila o soboških nemešnjaških rodovinah iz XVII. stoletja, čeprav iz zadevnih poročil ni mogoče z gotovostjo presoditi, katera rodovina je sodelovala pri mejno-obrambnih akcijah v XIV. stoletju.

Pri urejevanju soboškega grajskega arhiva je iz starejših listin bil leta 1751 sestavljen pregleden izveček soboških družin, ki so imele v XVII. stol. zemljiško-pravni odnos do murskosoboškega dominija. Prav zato je upravičen sklep, da so podoben odnos imele že v prejšnjih stoletjih. Naslov izvečka se glasi:

Succus Inscriptionum Familiys Gérczei. Cziraky, Zámbo, Jaklin, Lendamary, Kernpáisz, Herbay, Dömölky, Szmoljás, Borda, Svostics, Udossovecs, Bükessy, Terbócs et Konder, respectu bonor ad I. Dñum Muray-Szombath spectantium, cum observationibus Abalienationum. 2do in serie Possessionum ex ijsd emergibilibus expositis, 1mo in ordine — elaboratus. A° 1751.

Večina imen je navedena že v naslovu. Razen teh je med tekstom najti poleg imen podložnih kmetov še imena svobodnih nemešnjaških rodovin: *Lebár*, *Zaruba*,⁴⁰ *Keleméncz*,⁴¹ *Tulok*⁴² in *Szobotin*.⁴³

Imena *Zaruba*, *Švošič* (*Svostics*), *Udošovič* (*Udossovecs*) in *Smoljaš* (*Szmoljás*) utegnejo biti imena hrvaških pribežnikov, ki so v XVI. stoletju pred Turki bežali kot drugi belohrvaški priseljenci na Madžarskem.⁴⁴ Med pribeglimi hrvaškimi prebivalci so bile svobodne in podložne družine, kakor priča primer v Nemetújváru (*Güssing*), kjer se je leta 1553 naselilo 21 svobodnjaških in deset podložnih družin iz Hrvaške.⁴⁵

Madžarska so imena: *Gérczei*, *Cziraky*, *Zámbo*, *Lendamary*, *Kernpáisz*, *Herbay*, *Dömölky*, *Borda*, *Bükessy*, *Konder*, *Keleméncz* in *Tulok*. — Rodovina *Zámbo* se je uveljavila že v XIV. stoletju. Razen v mnogih

krajih na Madžarskem nastopa leta 1405 kot zemljiški gospod v *Mihalovcih*, izginulem kraju v območju martjanske župnije.⁴⁶ V XIV. stoletju se javljajo tudi rodovine: *Bükessy*,⁴⁷ *Dömölky*,⁴⁸ *Gérczei*⁴⁹ in *Tulok*.⁵⁰ V vrsti zemljiške gosposke na Tišini in v Skakovcih stopa v XVII. stoletju v ospredje rodovina *Tulok*.⁵¹

Za slovenske domačinske rodovine imam naslednje: *Jaklin*, *Sobotin*, *Terboč*, *Kotnjak* in *Lebar*. Po vsej verjetnosti so zlasti prve tri mnogo starejše, kakor nam o tem poročajo znani viri.

Jaklini:

Franc Jaklin je leta 1645 kupil v Polani (pri *Soboti*) od soboškega grofa Dionizija Széczyja poldrugo kmetijo (1 1/2 sessionem curialem), ki jo obdelujeta Matej Cipot in kolon (*inquilinus*) Jurij Kovač. In še istega leta pol kmetije v Veščici in prav toliko v Predanovcih, ki ju obdelujeta Sebastjan Kaffka in Štefan Korošec. Še prej je isto zemljišče v Veščici in v Predanovcih imela rodovina *Zaruba*, ki pa jo je naprej prodala *Kereszturyjevi*.⁵² Toda *Franc Jaklin* je imel z odplačilom težave. Leta 1678 je isto fevdno kmetijo (1 1/2 sessionem nempe domum alodialem) od grofa Petra Széchyja odkupil naslednik Franca Jaklina *Franc Tulok*, ki je ceno 50 tolarjev dejansko izplačal.⁵³ — *Franc Jaklin* je bil glavni sodnik plemiške Železne županije in je kot vodja komisije nastopil v razsodbi cerkvene gornine v Gornjih Petrovcih 19. februarja 1650.⁵⁴

Iz soboške rodovine *Jaklinov* izhaja *Blaž pl. Jaklin*, ki je bil škof skradinski, potem kninski do leta 1688⁵⁵ in nato v Nitri. Rodil se je v *Soboti*. Slovel je kot nedosegljiv govornik svojega časa. Umrli je leta 1695.⁵⁶

Sobotini:

Iz druge polovice XVII. stoletja (1684) je od soboških *Sobotinov* znan *Blaž Szobotin*, kateremu je murskosoboški dominij prodal pol kmetije v Mlajtincih.⁵⁷ — *Janez Sobotin* (*Zobothin*) je bil med leti 1705 do 1724 podžupan Železne županije.⁵⁸ Da je ime *Sobotin* (*Sabotin*) iz staroslovenske dobe, priča krajevni imeni iz nekdanskega in sedanjega slovenskega etničnega področja. Sredi županije Tolna, vzhodno od Gyönka, je danes neznaten zaselek *Szabaton*. Toda pomembnejši je bil v srednjem veku. V letih 1332 do 1337 se omenja kot sedež župnije: *Zobato*;⁵⁹ 1320, 1334: *Zobotun*, *Zobocun*; 1343: *Zabathon*.⁶⁰ — Jugovzhodno od Ptuja so *Sobetinci*, katerih zgodovinsko ime je *Sabotinci*, kot se omenja še v XVII. stoletju.⁶¹

Terboči:

Verjetno zadnji potomec te rodovine je bil Blaž Terboč (Terbocs). Njegovo zapuščeno kmetijo v Soboti (desertam sessionem) je grofica Barbara Batthyány prodala leta 1679 za 200 tolarjev Francu Tuloku.⁶²

Marija Terboč je s svojim možem Jurijem Kotnyakom istemu Tuloku prodala 7. julija 1680 domačijo (certam domum) v Soboti za 35 tolarjev.⁶³

Član soboške rodovine Terbočev je tudi Ivan Terboč, vodilni protestantski predikator v Prekmurju v času reformacije. V duhovnika ga je posvetil protestantski škof Klasekovič (Klaszekovics alias Plondinus) leta 1616. Določen je bil za Gornjo Lendavo, kjer je tudi nastopil duhovniško službo in je tu deloval še leta 1646. Kot senior v soboški dekaniji in član vizitacijske komisije je leta 1627 skupaj z drugimi vizitiral župnije svoje dekanije.⁶⁴ Ob svoji ordinaciji 5. maja 1616 je podpisal formulo Concordiae, kakor sam pravi, brez vsake pretvare (Ego Joannes Terbocz antistes designatus ecclesiae Feölsö Lindvensis, subscribo libro Concordiae, absque omni fuco).⁶⁵ Leta 1628 je bil navzoč na protestantski sinodi v Csepregu.⁶⁶

OPOMBE

1. J. Holub, Zala megye története a közép-korban. Pécs, 1929, I., 116, 405; — Deér József, A magyarság a nomád kultúrközösségben. Magyar művelődéstörténet. Budapest (pred I. 1941), I, 66; — Hóman B. — Szekfü Gy., Magyar történet. Budapest, 1939, I, 211, 330—331; — Kniezsa István, Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert. Budapest 1938, 96. — 2. Holub, n. d., 61—63. — 3. M. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev, V. Ljubljana, 1928, št. 900. — 4. Fr. Kovačič, Gradivo za prekmursko zgodovino. Časopis za zgodovino in narodopisje. Maribor 1926, 1. — 5. Nagy I. — Véghely D. — Nagy Gy., Zala vármegye története Oklevéltár. Budapest 1886, I, 281; — Holub, n. d., 63. — 5 a. Bárczi Géza, Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941, 143. — 6. Nagy I., Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjoukori Okmánytár. Budapest 1887, V, 110. — 7. Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. Budapest, 1894, 716. — 7 a. G. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tom. II. Budae 1829, 277. 8. Csánki, Magy. tört. földr. III, Budapest, 1897, 22. 9. Kovačič, Gradivo za prek. zgod. ČZN, 2—3; Kos, Gradivo, V, št. 905. — 10. Zala Okl. (= Zala vármegye története. Oklevéltár), I, 345—346. — 11. ČZN, 1926, 2. — 12. Gradivo, V, št. 905 — 13. Klebel E., Burgenland — Westungarn. Handbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Band I.

(1935), 677. — 14. Holub, n. d., 46. — 15. Holub, n. d., 45, 46. — 16. Milko Kos, Zgodovina Slovencev do reformacije. Ljubljana 1933, 187, 188; — Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda. Ljubljana, 1953, 127—129. — 17. Holub, n. d., 47. — 18. Holub, n. d., 64. — 19. Zala Okl., I, 57. — 20. Codex dipl. patr. Hung., V, 51; prim. Holub, n. d., 47. — 21. Hóman-Szekfü, Magyar történet, I, 402; Holub, n. d., 48—49. — 22. Csánki, Magy. tört. földr., II, 769; — Zala Okl., II, 477. — 23. Payr Sándor, Egyháztörténeti emlékek. Sopron. 1910, I, 111. — 24. Holub, n. d., 47. — 25. M. Kos, Zgod. Slov. od naselitve do reformacije. Ljubljana, 1933, 188; — B. Grafenauer, Zgod. slov. naroda, II, 128. — 26. Wenzel, Codex dipl. Arpadianus cont., IX, 38; Holub, n. d., 51. — 27. Smičiklas, Codex dipl. regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, V, 315; — prim. Holub, n. d., 51. — 28. Wenzel, Cod. dipl. Arpad. continuatus, VII, 466. — 29. Erdélyi L., A Pannónhalmi Főispátság története. I. Budapest, 1902, 772. — 30. Erdélyi, n. d., 570—575. — 31. Erdélyi, n. d., 772. — 32. Holub, n. d., 46, 52. — 33. Nagy, Cod. dipl. Hung. And., V, 109—111. — 34. Zala Okl., II, 275. — 35. Karacsony János, A Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. Budapest, 1901, 37.; prim. Csánki, Magy. tört. földr., II, 716. — 36. Nagy, Cod. dipl. Hung. And., V, 110—111. — 37. Zala Okl., II, 275. — 38. Csánki, n. d., 715. — 39. Csánki, n. d., 816, 823, 854. — 40. Succus inscrip. familiis Gérczei..., str. 6 in 14. — 41. Succus, str. 8. — 42. Succus, str. 8 in 10. — 43. Succus, str. 30. — 44. Mohl Adolf, Horvátok, bevándorlása 1533-ban, — Budapest, 1915; — Meršić Martin ml., Podatki k našem doselenju. Letna knjiga Hrvatskoga kulturnoga društva u Gradišću. Leto 1931, 16—20. — 45. Polány István, Nyugatmagyarország néprajzi története. III. rész. Különlenyomat a »Dunántúli Szemle« 1938 és 1943. évfolyamából. Szombathely 1943, 28. — 46. Csánki, Magy. tört. földr., II, 858—859; — Vasvármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest 1898, 577. — Csánki, n. d., 816. — 48. Csánki, n. d., 819. — 49. Csánki, n. d., 823. — 50. Csánki, n. d., 854. — 51. Vasvármegye, str. 576. — 52. Succus, str. 6—7. — 53. Succus, str. 10—11. — 54. Visitatio canonica 1736, str. 1241-naprej. Škofjiški arhiv v Szombathelyu. — Prim. I. Zelko, Cerkveno gorno pri Nedeli. Kalendar Srca Jezusovoga, 1943, 46—50. — 55. K. Draganović - J. Butorac, Poviest Crkve u Hrvatskoj. Zagreb 1944, 112. — 56. Kovačič, Slovenska Štajerska in Prekmurje. Ljubljana 1926, 313. — 57. Succus, str. 32. — 58. Vasvármegye, str. 577. — 59. Ortway T. Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV e tabulis Ratione collectorum pontificorum a 1281—1375 referentibus eruta digesta illustrata, I. Budapest 1891, 258. — 60. Csánki, Magy. tört. földr., III, 449. — 61. Baš Fr., Ptujski grad in njegova okolica v novem veku. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, I. Ljubljana 1953, št. 3, 173. — 62. Succus, str. 14—15. — 63. Succus, str. 10—11. — 64. I. Zelko, K zgodovini reformacije v Prekmurju, ČZN, XXXII, 114; — Payr S., A Dunántúli evangélikus Egyházkerület története. Sopron 1924, I, 259—260. — 65. Payr, Egyháztörténeti emlékek. I. 64. — 66. Payr, n. d., 128.

IZ ZGODOVINE BISTRE

KATICA KOBE

V prijaznem kotičku Ljubljanskega barja ob vznožju Logaške planote leži Bistra. Ljubkost in prešernost ji dajejo izvirki prav tako imenovane rečice, ki je sveža in čista, polna rib in tako bogata vode, da že takoj ob izvirih žene žago in mline pa celo elektrarno. Po kratkem toku se izliva v Ljubljano. Že Valvasor jo omenja in pravi, da je poleti mrzla ko led in tako močna, da nosi čolne. Za okolico meni, da je bogata gozdov, ki se vlečejo tja v Turčijo. Še danes te spremljajo gozdovi na desni strani, če greš po cesti z Vrhnike skozi Bistro proti Borovnici. Na levi strani pa se širi ravnina Ljubljanskega barja.

Bistra je svojo kulturno, politično, gospodarsko in družbeno vlogo trikrat menjala: bila je kartuzija (1260—1782), graščina (1826—1945) in muzej (1953—).

Skoraj vsi viri imajo za ustanovitelja kartuzije Bistre koroškega vojvodo Ulrika iz rodu Spanheimov, leto 1260 pa kot ustanovno leto. Tu pride v poštev listina Ulrika, datirana s 1. novembrom 1260, ki je bila kot ustanovna listina večkrat potrjena in prepisana. Ohranjena nam je tudi v originalu in v poznejših prepisih. Žal pa je nimamo v domačem slovenskem arhivu. Nekateri zgodovinarji so postali pozorni na privilegij Aleksandra IV., ki je že v začetku 1257. leta potrdil posestva in dane privilegije samostanu, podeljene že od njegovih prednikov. Teh nekaj let ne pomeni veliko, zanimivo pa je, da nekatere listine samostanskega arhiva iz prve polovice XIV. stoletja postavljajo ustanovitev samostana v pontifikacijsko dobo prednikov Aleksandra IV. Tudi Valvasor v svojem delu *Die Ehre des Herzogthums Krain* postavlja ustanovitev v čas okoli 1255. Meni, da je začetnik samostana Bernard Koroški, Ulrikov oče. V letu 1257 je že morala obstajati cerkev, kajti samostan je že nosil naziv »Domus beate Marie«. Vse to nam zgovorno priča, da so se menihi naselili v deželi najkasneje v času papeža Inocenca in za vlade Bernarda Spanheimskega. Tudi Ulrik Koroški omenja v svoji ustanovni listini iz 1. novembra 1260, da je bila očetova dolgo negovana želja podpreti samostan. Bernard sicer ni bil izrecno papeški, pač pa goreče pobožen mož. Za kurijo so bile samostanske ustanovitve zaželeno in tako je papeška stranka v njem našla pravega človeka. Kljub temu pa je bil dvakrat izobčen in nad njegovim posestvom izrečen interdikt: prvič v letu 1220, ko je prišel v

spor zaradi patronatske pravice z oglejskim vojvodom Bertoldom, in drugič v letu 1252, ko je prišel v spor s freisinško škofijo zaradi kranjskih posestev. Čeprav sedemdesetletni starček dolgo ni popustil, ga je misel na bližnjo smrt le prisilila, da se je spokoril. Da pa bi bil njegov greh izbrisan že na tem svetu, je modri starec brž napravil dobro gesto z velikimi darili kartuziji.

Etimološko so zelo zanimiva imena kartuzije, ki jih je ta dobivala v teku svoje zgodovine. V glavnem ločimo tri imena, ki so nastala popolnoma neodvisno drugo od drugega: Frounz (Freudnic), kar pomeni v slovenščini Borovnica; Vallis iocosa (latinsko), čemur ustreza v nemščini Freudenthal in sedanje ime Bistra. V ustanovni listini iz leta 1260 nosi ustanova naslov »Vallis iocunda in Vrounitz«. Latinsko Vrounitz je enako slovenski Borovnici in nemškemu Franzdorfu. Beseda Vrounitz se v listinah najde v najrazličnejših inačicah: Frounz, Frounc, Vreuntze, Vraeuntz, Vrewnicz, Vreunicz, Freuwnitz, Vronitz, Fronitz, Vroenitz, Vräncz, Vräncztz, Freutz, Fräntz, Fraenezk; akvilejske in papeške listine navajajo: Frowc, Vrenycz, Vrenic, Wrenicz, Vernic; italijanske pa Vrauniz, apud Vraniciam, Franec. V listini vojvode Leopolda iz 1377 prvič najdemo vrinjeni -d- Freudnicz, iz tega pa so pozneje nastale najrazličnejše inačice. Istrske listine XV. stol. uporabljajo »monasterium Bistre apud Vernic« ali »monasterium Vistra, situm in Raunica (Rawnicza)«. Ime Freudenthal, kar pomeni v latinskem prevodu »Vallis iocunda« ali »iocosa«, najdemo prvič v listini, datirani z 29. julijem 1650. Odslej je to ime redno v rabi, razen v enem primeru.

Kartuzijanski red je kot red cistercijancev nastal v XI. stoletju s svojimi strogimi pravili in z velikim odporom proti bogastvu in razkošju. Naj je bil namen še tako dober in čeprav so kartuzijani s ponosom poudarjali, da njihov red ni doživel reform, dejstvo je, da se je kartuzijanski samostan v Bistri razrasel v začetku sicer skromnega, pozneje po mogočnega zemljiškega gospoda z vsemi srednjeveškimi fevdalnimi značilnostmi.

Od kod je prišla prva meniška kolonija, ni znano. Verjetno iz Žiž. Menihi so se nastanili v Borovnici, od koder so nadzirali gradnjo samostana. Gmotno je bil samostan precej šibak. Ki sreči je prišel Ulrik Koroški v spor z oglejskim patriarhom. Bil je izobčen, in ker to ni nič pomagalo, je papež Aleksander IV. izrekel nad njegovo deželo interdikt. Šele

1261 je vojvoda popustil. Nato pa se je kot njegov oče zavzel za mlado samostansko ustanovo, ji povečal posestva in s tem zagotovil njen obstoj. Potrdil ji je tudi meje imunitetnega področja, in sicer samo na severni strani. Nekaj let kasneje je red ponovno določil meje. Te nam niso znane. V letu 1264 je generalni kapitel znova poslal vizitatorje iz province »Alemania«, kateri je pripadala tudi Kranjska, in ti so utrdili in znatno razširili samostansko območje. Mejna črta je tekla ob bregu Ljubljanice mimo Podpeči med Ljubljano in Vrhniko in vasi Kamnika v smeri do današnje Rakitne, od tu proti zahodu do Cerknice in nato naravnost proti severozahodu k mejni črti, ki loči področje oglejskega patriarha od ozemlja koroškega vojvode do verjetno Logatca (Logach), nato nad Borovnico in do Tunjice, severozahodno od Vrhnike do združitve z izhodiščno točko. Te mejne črte niso smeli menihi prekoračiti razen v izjemnih primerih: potovanje h generalnemu kapitlu ali popotovanje zaradi kakšne duhovne posvetitve. Obstoj samostana je bil resnično zagotovljen z Ulrikovo listino iz leta 1260. Samostan je z njo dobil 114 kmetij, dovolj da je mogel uspevati. Tem kmetijam pa je kasneje priključil še posestva v vasi Topol, v letu 1262 prostor za hišo v Ljubljani s podložnikom Markom Adrianom, zagotovil samostanu davčno svobodo in

svobodno sodstvo, mitninsko in carinsko svobodo. Leta 1265 mu je poklonil še osem kmetij v Tunjici (Teuniz) pri Vrhniki, nekaj let kasneje pa je odredil, da se iz njegovih vinskih goric v Volčji vasi dodelijo samostanu vsakoletno štiri vedra vina.

Vojvoda Ulrik je 1269 umrl in samostan ga je označil v nekrologu kot svojega ustanovitelja in dobrotnika, saj je njegovo premoženje znatno pomnožil z darovi. Z Ulrikovo smrtjo pa kartuzija ni ostala brez dobrotnikov. Markvard iz Iga ji je 1274 poklonil svoje njive pri Št. Vidu na Vipavskem. Sam samostan pa si je pridobil posestva v Hrušici pri Vipavi, ki jih je pozneje močno pomnožil. V XIV. stoletju si je priključil nekaj posestev in goric v Istri, ki mu jih je poklonil 1307 Guarnerius de Ziglago. Johannes Blaionus, notar iz Kopra, je v letu 1313 stopil v samostan in svoja posestva predał le-temu. Z nakupi še drugih posestev, vrtov, travnikov, oljčnih in vinskih nasadov se je tu izoblikoval pomemben posestni kompleks, ki je bil baje dan v upravljanje posebnemu prokuratorju. Že 1317 je samostan imel svoj dvor v Ljubljani, kasneje imenovan »Bistrski dvor«. Prior Wilhelm je 1319 kupil dvor v Kopru. Tu je tudi neka gospa v oporoki zapustila samostanu solarne s štirinajstimi jamami. Goriški grof Albrecht ga je 1286 osvobodil mitninskih in carinskih dajatev ob gornjem toku reke Save, toda samo za uvoz gospodinjanskega blaga. Grof Majnhard Tirolski je v času obiska v Ljubljani ta privilegij potrdil. S tem je bilo kartuziji omogočeno uporabljati vodno pot po Savi.

Ni čudno, da so bila samostanska posestva tako raztresena. Kl temu ni pripomogla samo okoliščina, da se je morala kartuzija zadovoljiti s posestvi tam, kjer so ji bila dana, marveč je sama iz več razlogov stremela po tako urejenem posestvu. Ne samo elementarne nesreče, ki so zadele samostansko posest v nekem kraju, temveč tudi neprestane vojne in spori so zahtevali razkrojeno zemljiško posest.

Kartuzija je bila v neprestani borbi sosednimi velikaši, ki so si prilaščali njena posestva. Tako si je neka plemenita Crechle nasilno prisvojila nekatera bistrska posestva in šele s posredovanjem oglejskega patriarha, ki je ukazal kranjskemu arhidiakonu prisiliti plemkinjo k izročitvi posestva, se je ta stvar uredila. Nekako v istem času so gospodje Tolminski, Vipavski in Loški oropali samostanska posestva in odgnali živino. Pri Cerknici so si zopet drugi vitezi prilastili bistrsko posest. Provincialna sinoda jih je izobčila in patriarh Rajmond della Torre je

Velika začetnica S iz bistrskega rokopisa »De civitate Dei« (1347)

ukazal župnikom Cerknice, Loža in Iga, da to razglase.

Velika nadloga so bile dajatve. Stoletja so se samostani upirali dajatvam papeškemu legatu. Kartuzijanski red je dosegel pri kuriji oprostitev tega bremena, razen če bi bilo od papeža izrecno zapovedano. Toda ta samostanski privilegij je skušal posvetni kler, kjer koli je bilo mogoče, obiti. Celo oglejski patriarh z arhidiakonom Kranjske in Savinje ga je kršil. Leta 1305 je papeški legat Neapoleo vzel v zaščito kartuzije Žiče, Jurkloster in Bistvo, tri kartuzije »Slavoniens«, in patriarhu kakor arhidiakonom ukazal, da spoštujejo kartuzijanske privilegije. Tudi za papeževe potrebe so od samostanov pobirali dajatve (subsidiu caritativu).

Dajatve svetnim in cerkvenim velikašem so bile splošno zlo časa. Glavna ovira pri razcvetu kartuzije pa je bilo redovno pravilo samo; to je točno določalo, koliko sme samostan imeti, da ne bi bila v nevarnosti redovna skromnost. Toda strogi očetje so kinalu sprevideli, da tako ne bo moči živeti. Polagoma so začeli sprejemati denar od zadušnic. Patriarh Ottobonus je v neki listini iz leta 1313 podelil kartuzijam Žiče, Jurkloster in Bistra privilegij, da so v svojih škofijah pobirali od laikov desetino in denar od zadušnic. Izvzete so bile patriarhove škofije. Te pravice jim je potrdil baselski koncil 1435. Zlato jamo za pobiranje desetine so predstavljale fare. Ludvik della Torre, oglejski patriarh (1359—1365), je Bistri priključil cerkniško faro. Spor, ki je zaradi tega nastal, je rešil papež Bonifacij IX. v dobro kartuziji, kar je tudi kranjski glavar, celjski grof Herman I., v letu 1396 potrdil. Poznejše potrditve tega privilegija pričajo o težavah, ki jih je imel samostan s priključitvijo.

Ena izmed plemiških rodbin, ki so bile posebno naklonjene samostanu, so bili Celjani. Obdarovali so ustanovo z bogatimi posestvi in privilegiji. Kartuzijo je Herman I. leta 1372 osvobodil mitnin pri Postojni. Grof Herman II. ji je podelil sodni privilegij, po katerem bi se samo v kočljivih primerih zagovarjali pred njim v Celju. Istočasno je samostanu odstopil oskrbnništvo nad dvema kmetijama v Suhadolah. Friderik Celjski in Veronika Deseniška pa sta samostanski cerkvi podarila mašna oblačila in kelih ter jo denarno podprla. Dala sta tudi zgraditi tri celice in tri stranske kore z lepimi oltarji. Kot dobrotnika omenjajo listine tudi pičenskega škofa Gregorja, ki je na svoja stara leta vstopil v red; v Bistri je bil tudi pokopan, svoje premoženje pa je zapustil ustanovi. Ljubljanski sodnik Henrik Stautheimer

in njegov brat sta darovala Bistri več kmetij na Gorenjskem. Henrik je po smrti svoje žene oblekel meniško kuto.

Druga plemiška rodbina, mogočni Auerpergi, katerih posestva so na vzhodu mejila na samostanska, mu je bila vedno sovražna. Spori, v katerih so avstrijski vojvode stali ob strani ustanovi, so začasno prenehali v letu 1433.

Svoj višek je kartuzija dosegla v XIV. stoletju. Velika posestva so se raztezala po vsej Kranjski, na Gorenjskem, Istri, Vipavskem, največ pa seveda v neposredni okolici, južno od reke Ljubljanice do Cerknice. Imela je tudi svojo hišo v Kranju, Ljubljani in Kopru, priključili so ji cerkniško faro. Bila je osvobodjena večine mitnin, pobirala je desetino, denar od zadušnic ter imela pravico sodstva. V tem stoletju pa je samostan dvakrat pogorel. Valvasor je o tem zapisal: V letu 1382 se je kartuzija — Vesela dolina — spremenila v Solzno dolino. Požara sta prizadelo stavbo. Pogorela je samostanska knjižnica, tako da so nam iz te dobe ohranjeni le redki knjižni spomeniki. Po redovnem pravilu so se morali menihi, ki so znali pisati in brati, tudi kulturno spopolnjevati. Izbrali so si lažji posel — prepisovanje. Ohranjen nam je čudovito okrašen rokopis Avguštinovega dela »De civitate dei«, ki ga je prepisal in okrasil menih Nikolaj 1347, v času priorja Hermana. Danes ga hrani skupaj z drugimi lepo okrašenimi bistrskimi rokopisi Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. V tej

Sirena iz bistrskega rokopisa 3 v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

zlati dobi Bistre je bil spisan tekst za prvi znani *anniversarium* (Stiftung eines Anniversariums in Freudenthal — aniverzarij = letna maša v spomin ustanovitelja aniverzarija). Pisan je bil v dobi avstrijskega vojvode Albrehta. Tudi drugi je iz zadnjih let XIV. stoletja (1391); posvečen je bil celjskemu grofu Hermanu I. v zahvalo za njegovo naklonjenost.

Naslednja stoletja so prinašala kartuziji zgolj udarce. Poskus, da se obnovijo in ozdravijo razmere v XVII. stoletju, pri katerem ima prior Brentius največje zasluge, je odgodil za stoletje in pol dokončati propad. Jožef II. je samostan 1. januarja 1782 razpustil.

Prvo in splošno zlo so bili turški napadi. Bistre same niso napadli, oropali pa so njena posestva pri Cerknici, na Vipavskem in Gorenjskem; podložne kmete so odvedli v sužnost. Zapuščene kmetije in vinske gorice na Vipavskem ni imel kdo obdelovati. Zoper Turke je cesar potreboval denar ter 1526 ukazal cerkvam oddati vse dragocenosti. Bistra se je morala posloviti od svojih zlatih monštranc, kelihov in zlatih ter srebrnih križev. Zaradi denarne stiske je moral samostan dati v zakup velike koprške solarne.

Oltar sv. Jožefa pri Preserju z bistrskim grbom na vrhu (1659)

Turkom se je pridružila reformacija, ki samostanskega življenja ni samo materialno prizadela, temveč tudi duhovno skalila. Takrat je stal na čelu kartuzije prior Gregor (1552—1564), ki je bil vnet Trubarjev pristaš, podpiral je njegovo književno dejavnost in bil tesno povezan z vsemi ljubljanskimi protestanti. Bistrski akti ga omenjajo kot zapravljalca: zapravljal je veliko goric v Pasji vasi pri Koprju, nekatera posestva pri Bistri je dal v dedni zakup za neznatno ceno in sami deželni stanovi so v času njegove uprave zasegli nekaj zemljišč in dva podložna kmeta zaradi neplačanih davkov. Končno je bil razrešen službe in je stopil odkrito na stran slovenskih protestantov. Tudi njegovemu nasledniku Vojvodiću, Hrvatju po rodu, nekateri viri očitajo preveliko politično dejavnost.

Višek krize je nastopil v času priprav za ustanovitev goriške škofije. Posebno so se za to zavzemali Habsburžani, da bi tako svoja območja odtegnili oglejski cerkveni oblasti. Glavne dohodke za dotacijo bi moral dati bistrski samostan. Škof Tavčar je dobil nalogo poročati o bistrskih posestvih in dohodkih. Ko je zaradi tega potoval v Gorico, se je mimogrede ustavil v Bistri. Prior ga ni hotel sprejeti in zahteval je od njega pooblastila redovnih pristojnikov za dovoljeno ocenitev samostanskega premoženja. Kartuzijani so za to svojo upornost dobro plačali. Priorja so odgnali, sama ustanova je prišla v vladne roke, upravljal pa jo je Janez Hofmann, mogočen posestnik in gostilničar na Vrhniki, ki je bil naklonjen luterancem. Dve leti je Hofmann samovoljno razpolagal z bistrskim gospostvom. Del nabranega denarja in pridelkov je izročil na povelje nadvojvode Karla kranjskemu vicedomu za potrebe idrijskega rudnika. Novi upravnik Bistre, ljubljanski stolni dekan Sebastijan Samujen, je v škofijski palači v Trstu podal poročilo in kmalu potem je bil opravljen v Bistri komisijski ogled. Po njem se je samostansko premoženje cenilo na 1200 goldinarjev. Dr. Josip Gruden je v Carnioli pod naslovom *Verske in gospodarske razmere bistrskega samostana v reformacijski dobi* podrobno opisal dohodke v gotovini (census-dača in locatijnajemnina) in naturalijah (desetina, letne dače-census annus in dajatve za domače gosposinjstvo). Prav tako so navedeni izdatki v obliki davkov, deželnih naklad, plač svojim uslužbencem, stroškov za popravila in prevoz.

Ti dohodki so bili premajhni za nameravano dotacijo. Medtem je nadvojvoda Karel umrl, začasno vlado pa je prevzel Ernest

namesto mladoletnega Ferdinanda. Ta ni hotel začeti nobenih važnejših del in tako je bila Bistra za nekaj časa rešena. Število njenih redovnikov se je povečalo z menihi iz Pleterja in Jurkloštra, ki jih je moral red izprazniti.

Zdaj se je začelo govoriti o pripravah za ustanovitev jezuitskega reda. Bistri je spet trda predla. Škof Tavčar se je za ustanovitev posebno zavzemal. Za dotacijo naj bi služila Bistra, ki se je po cinitvi izkazala premajhna za potrebe pri ustanovitvi goriške škofije, bila pa bi že zaradi primerne oddaljenosti in plovnosti Ljubljani najbolj primerna za jezuitsko namero. Nadvojvoda Ferdinand se je zavzel za Tavčarjev predlog. Kartuzijani pod priorjem Jobštom so se pritožili v Rim; ob strani jim je stal španski poslanik. Pogajanja so se končala tako, da so jezuiti dobili Pleterje z vsem premoženjem. Bistra je bila rešena.

Nastopila je doba bistrske renesance. Velike zasluge za to si je pridobil prior Avguštin Brentius (1597—1621), ki ga bistrski nekrolog imenuje obnovitelja Bistre — reedificator totius domus. Bil je vroč nasprotnik reformatorjev. S Tomažem Hrenom, ljubljanskim škofom, sta se dobro razumela. Hren je dal v Bistri zgraditi zase in za svoje naslednike udobno in lepo celico. Graški nuncij Salvaga, ki je obiskal Bistro, je v pismu, poslanem z Vrhnike 31. oktobra 1607, poročal, da je Bistra napravila nanj zelo prijeten vtis, da je zopet nastopilo mirno življenje, ki sta ga skalili reformacija in protireformacija. Priorju Brentiusu je nadvojvoda Ferdinand kot zvestemu pomagaču Tomaža Hrena pri protireformacijskem gibanju potrdil privilegije, osvobodil samostan mitnin in carin na Beneškem, ukazal 1618 ponovno vključitev cerkniške fare h kartuziji, ki je bila še istega leta izvršena. Prior Avguštin je preuredil v Ljubljani kapelo sv. Klementa in Fridolina v čast Brunu, ustanovitelju reda, in Hugu, sodobniku grenobelskega škofa, ki naj bi služila izključno samostanskim bratom, Kakor se je ta prior zavzel za versko obnovo, si je njegov naslednik Ciriani prizadeval obnoviti gmotno blagostanje kartuzije. Izhajal je iz baronske družine, oče mu je bil palatin in ljubljanski mestni svetnik. Njegovi bratje so velik del očetove dediščine odstopili samostanu. Ciriani je z nakupi pomnožil samostanska posestva v okolici Vipave. Pridobil si je tudi

cesarjevo naklonjenost, ko ga je spremljal v Gorico. Cesar Leopold je 12. avgusta 1660 potrdil vse samostanske privilegije. Priorja Ciriania je doletelo tudi dostojanstvo prelata, ki se je lahko dedovalo. Postal je tudi cesarjev svetnik. Pridobil si je pravico postavljati v cerkniški fari vikarja. Leta 1662 je pridobil dobro utrjen grad Loško pri Cerknici. Dal je tudi tamkaj zgraditi cerkev sv. Lenarta, od koder je vodila pot k cerkniškemu trgu, imenovana »prelatova pot«. Danes nas na grad spominjajo samo poraščene razvaline in ime. Red ga je imenoval za vizitatorja province »Alemania« in v tej službi je ostal 30 let. Njegovo delo je tudi nekrolog, ki ga hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. V nasprotju s svojim prednikom, ki se je tesno povezal z ljubljansko škofijo, je ta skušal obnoviti diocezanske pravice oglejskega patriarha, kar pa mu ni uspelo. Ko je 1690 nastal spor zaradi arhidiaconatov v Kranju, je bilo bistrsko področje s cerkniško faro in njej podrejenimi vikariati povzdignjeno v samostojen arhidiaconat »Bistra«, prelat Hugo pa za njenega prvega arhidiakona. L. 1682 je samostan kupil od kneza Eggenberga za 900 goldinarjev ribiške pravice v Cerkljanskem jezeru in vseh njegovih pritokih. Pridobil si je tudi posestva v Rakitni, Vipavi in Planini. V prvi polovici XVIII. stoletja je posebno zaslužen prior Jakob Klopfer (1720—1743). Določen je bil za generalnega vizitatorja za Gornjo Nemčijo in Poljsko. Samostansko posestvo je unno in dokončno uredil ter napravil tako imenovani glavni urbarij; z njim so se nam ohranile mnoge listine, katerih originali so se razgubili. Ker je prepoved cesarja Karla VI. glede uvažanja soli z beneškega ozemlja zajela tudi bistrske solarne v Kopru, je kupil nove pri Trstu (1724).

Osmi in poslednji prelat je bil Bruno Ortner, po rodu Tirolec. Njegova zasluga je, da se je precej zemlje v okolici samostana pri Verdu, v Dolu, Prevaljah in Pakem osušilo. Za te uspehe je dobil priznanje cesarice Marije Terezije.

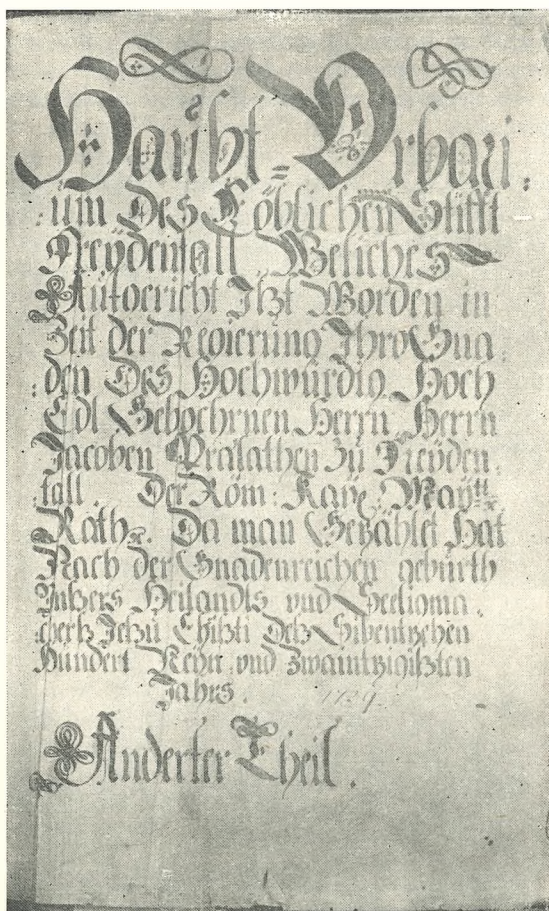

Valvasor nam poroča, da je v letu 1670 nastal močan potres, ki je prizadel Bistrol. Ravno sto let po potresu je izbruhnil v kartuziji požar, ki je upepelil večino samostanskega poslopja (1773). Komaj da si je opomogel, je Jožef II. z odlokom z 29. januarja 1782 kartuzijo Bistrol razpustil. Ob razpustu je bilo v samostanu poleg priorja in dveh bratov štirinajst redovnih duhovnikov, ki so se po nekaj mesecih razkropili po deželi. Vsak je dobil odpravnino 100 gld. S seboj so si smeli vzeti posteljo in druge osebne stvari. Določena jim je bila pokojnina v znesku 300 gld. letno. Redovnik Jakob Krašovec se je nastanil v Adlešičih v Beli Krajini, Anton Jugovič, po rodu Tržičan, je bil mojster samostanskim novincem in prelatov vikarij. Ob razpustu se je uprl Jožefovim uradnikom. S silo so ga izgnali. Kot župnik je služboval v Preski, kjer je umrl 1807, star 63 let. Tomaž Drnovšek je zadnja leta služboval v romanski cerkvi sv. Lucija v Skarčeni; tu je umrl 1803. Pavel Kalmar se je nekaj časa klatil po bistrski okolici in živel

kot puščavnik v gozdu nad Bistrol. Smrtno bolan je prišel v samostan, kjer je tudi umrl. Pokopali so ga na samostanskem pokopališču. Filip Pugelj se je preselil v Novo mesto; tu je tudi umrl v osemindesetem letu. Prelat Bruno Ortner se je odločil za Črni vrh nad Polhovim Gradcem. Še v samostanu se je naučil rezbarske obrti. Postal je odličen rezbar. Ohranila so se nam nekatera njegova dela: miza z gravirano podobo bistrskega samostana (TMS), mašni predali, ki so že precej strohnili (Črni vrh nad Polhovim Gradcem), lepo rezbana in okrašena spovednica z narisano mrtvaško glavo in napisom Memento mori! je dobro ohranjena (župnišče Črni vrh nad Polhovim Gradcem), velika ura za cerkev, ki so jo Nemci med vojno odnesli; zlat kelih, ki ga je dobil v darilo od staršev z napisom ob spodnjem robu podstavka, je še popolnoma ohranjen in se še danes uporablja pri mašnih obredih (župnišče Črni vrh nad Polhovim Gradcem). Drugi redovniki pa, ki so bili po rodu Nemci, so se baje vrnili v svojo domovino; trije so vstopili v servitski red.

Da je v XVI. in XVII. stoletju kartuzija stremela po resnični obnovi, kar ji je tudi v precejšnji meri uspelo, pričajo do današnjih dni ohranjeni spomeniki. Če obiščeš bistrske okoliške vasi, povsod najdeš samostanske kašče. Tu so zbirali vaščani, bistrski podložniki, svoje dajatve. Svojevlastna je kašča na Dolu, ki nosi na kamnitem okenskem okviru letnico 1659. Tudi njena notranjost se ni veliko spremenila. Bogata je meric, mernikov, predalov in kljuk. Na Pokojišču nad Borovnico najdemo isto letnico na kamniti plošči, ki je vzdana na fasadno stran hiše, ki stoji na mestu nekdanje »Colnerije«. Na plošči je vklesan tudi bistrski grb in napis: Wolff Gangus Markovitsch D:R:I:R:I:U:D:C:P:E:A:S:P:C:S:M:C: Pri hiši se po domače pravi pri »Colnerju«. Domačini te podučijo, da to ime izvira iz samostanskih časov. Tu je stala bistrska mitnica in kašča. Sem so tlačanski kmetje prinašali dajatve — colengo. O hiši (mitnici) ni več sledu, kašča pa še stoji, toda precej predelana. Zanimivo je, da domačini pravijo Vidmarjevi domačiji na Padežu nad Borovnico pri »Kašcarju«.

Tudi na cerkvenem področju se čuti obnova. Zgradili so cerkev sv. Jožefa; na stranškem portalu je vklesana letnica 1659. Oltar je lesen in nosi na vrhu bistrski grb s črko F v sredi, kar pomeni Freudenthal. Za tabernaklom je napis: sVb hVgone VaLLIs IoCosae praeLato VICarlo Vero MarCo rVstIa sanCto Iosepho CessIt. Iz velikih črk razberemo letnico 1687. Druga cerkev iz tega ob-

Glavni bistrski urbar iz l. 1729 v Drž. arhivu Slovenije v Ljubljani

dobja je Žalostna gora, sezidana 1729. Pozornost zbujajo svečniki v obiliki orlovih krempljev. Faber (Franc Kovač), osebni zdravnik Karla VI., rojen 26. dec. 1667, doma iz Spodnje Brezovice-Ponikve, je za njeno gradnjo veliko prispeval. Viri nam poročajo, koliko jeze in besa je stresel na prebrisane kartuzijane, ki so denar porabili za druge stvari. Cerkev pri Sv. Ani pa je precej zanemarjena in počasi razpada. Izročilo pravi, da je bila samostanska cerkev ena najlepših v deželi. O prvotni arhitekturi nimamo poročila. Popolnoma jo je uničil požar 1463. Novo cerkev je v letu 1483 posvetil ljubljanski škof Sigismund. Ta je bila v naslednjih stoletjih večkrat popravljena. Valvasor pravi o njej, da je nepravilna, starokopitna, zidana s staro preprostostjo. Požar, ki je izbruhnil v letu 1773, je bil vzrok prezidav na fasadni strani cerkve. Po Marjanu Maroltu je bila cerkev baje triladijska gotška stavba, tlakovana z belim, rdečim in črnim marmorjem. V njej je bilo sedem deloma lesenih, deloma marmornatih oltarjev, na glavnem oltarju pa je stal velik slonokoščen križ. Cerkev so v letu 1808 podrli in za obredne potrebe je odslej služila samostanska kapela, posvečena sv. Jožefu. To je leta 1497 blagoslovil pičenski škof. Požar v letu 1773 ni niti njej prizanesel. Obnovljena po tem požaru se nam je ohranila do danes. Krasijo jo pilastri z bogatimi korintskimi kapiteli in bogato profiliranimi gredami. Strop je razdeljen v medaljone, okrašene z ornamentiko v štuku. V medaljonih so freske, ki predstavljajo dogodke iz življenja sv. Jožefa. Nastale so v drugi polovici XVIII. stoletja pod močnim Metzingerjevim vplivom (Cebelj). Danes služi kapela kot razstavni prostor. Tu je prikazana bistrska preteklost.

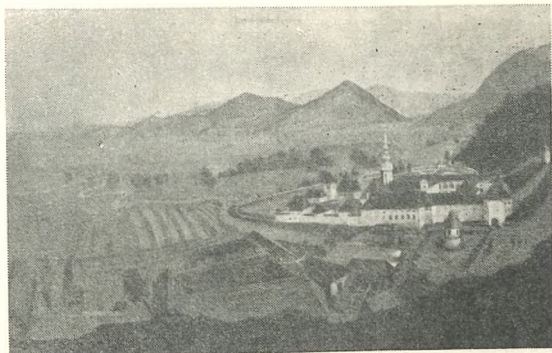
Samostan je bil razpuščen z odlokom Jožefa II. Vladna komisija in prior Bruno Ortner sta opravila inventuro, ki nam nudi jasno sliko stanja. V samostanu je bilo trinajst meniških celic: sedem enojnih in šest dvojnih. Prior je imel tri sobe. Sredi tako imenovane fosterije je bila kapela sv. Jožefa s prizidanimi desetimi sobami. V prvem nadstropju je bilo stanovanje sodnika (dve sobi) in arhiv. V samostanski knjižnici je bilo 3428 knjig, v prelaturi pa še 594 v latinščini in nemščini. Od te dragocene zbirke si je najvažnejše izbrala dvorna knjižnica na Dunaju; drugo pa je prevzela ljubljanska Licejska knjižnica, sedanja Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, in sicer 769 del v 1153 zvezkih. Lepo in bogato samostansko cerkev je spopolnjevala v zakristiji umetno izdelana oprava iz hrastovega lesa. Samo-

stansko premoženje so ocenili v celoti na 201.441 gold.; od tega je znašala nepremičnina 137.081 goldinarjev: Bistra 71.441 goldinarjev, grad Loško 15.625 goldinarjev in hiša v Ljubljani 800 goldinarjev. Vse to premoženje je prišlo v roke uradnikov verskega sklada, ki so ga ustanovili v okviru državne uprave za verske namene: za vzdrževanje škofij, semenišč, za ustanavljanje novih župnij in za podporo — pokojnino bivšim redovnikom.

Ti uradniki so razpolagali tudi z bistrskimi posestvi. Kmalu so bile razprodane vinske gorice v Vipavi. Samostanske celice so podrli, poslopje rušili in ga prezidavali. Cerkev je imela še nekaj časa svojega duhovnika. Ko pa je bilo premajhno zanimanje bližnjih srenj, so lokalijo opustili, 1805. leta je vrhniški dekan cerkev razsvetil in 1808 so jo podrli. Oltarje in drugo cerkveno opremo so oddali okoliškim cerkvam. Glavni in stranski oltar sta v Rakitni. Bistrski zvon je na Črnem vrhu nad Polhovim Gradcem. Graščino Loško je kupil neki privatnik. Ljubljanski dvorec, ki si ga je samostan pridobil v XIII. stoletju, posestva na Bregu, ki si jih je večal z nakupi in darovi, cerkvico pri dvoru, ki jo je dal posvetiti ljubljanski sodnik Stautheimer in ki so jo v letu 1606 na novo prezidali, so po ukinitvi samostana v letu 1793 prodali baronu Žigi Zoisu. Ta je dal najprej podreti cerkvico, potem še dvorec; njegova hiša, ki si jo je sezidal pozneje in ki stoji še danes, je zgrajena deloma na tem prostoru.

Po odhodu Francozov in po vrnitvi avstrijske oblasti je bila nekaj časa v Bistri okrajna gosposka in sodnija za občine Vrhniko, Polhov Gradec in Borovnico. Vsi uradniki so stanovali v gradu. Bili so dobri delavci, saj jih je pohvalilo postojnsko glavarstvo.

Leta 1826 je kupil graščino Franc Gallé iz Kranja. V Ljubljani se je uveljavil kot spreten trgovec in tovarnar. Bil je vnet fran-

Bistra v prvi polovici XVIII. stoletja

kofil, mestni svetnik in član francosko-ilirske »Lože prijateljev rimskega kralja in Napoleona«, bil je zelo prizadeven pri ustanovitvi Kazinskega društva (1810 ustanovljeno) in se uvrstil med ustanovitelje Kranjske hranilnice v Ljubljani. Dolgo vrsto let je bil njen ravnatelj, pozneje pa predsednik. Postal je tudi glavni delničar družbe, ki jo je ustanovil njegov prijatelj Fidelis Terpine v letu 1842 in ki je v naslednjih letih zgradila papirnico v Vevčah ter tovarno strojil in barvil na Fužinah. V družbo sta stopila tudi oba Galletova sinova in vsi trije so bili njeni člani do 1870, ko je papirnica prešla v roke avstrijskih podjetnikov (družba Leykam).

Franc Galle je dal Bistri podobo prave graščine, ko je odstranil še zadnje sestavine kartuzije: pokopališče je spremenil v cvetlični vrt, kjer je nasadil razna eksotična drevesa. H graščini je spadal zemljiški kompleks v obsegu 1200 oralov; morda še malo več. Tudi pravico do ribolova si je graščina obdržala, in sicer: v Borovniščici, Bistri, Lubiji, Tunjici in Ljubljani od vrhniškega mostu navzgor. Pozneje se je ta pravica spremenila tako, da je imela graščina pravico ribariti v Tunjici, Lubiji, Bistri in Ljubljani od izvira do Kamnika.

Franc Gallé je v letu 1843 odstopil graščino svojemu sinu Antonu. Temu se je rodilo osem otrok; prvi je bil Viktor, rojen v letu 1844. Antonu ni bila naklonjena dolga življenjska doba, umrl je v triinštiridesetem letu. Ženi Frančiški je zapustil vrsto mladotletnih otrok. V oporoki je zapustil glavni dedni delež najstarejšemu sinu Viktorju. Varuštvo je prevzel očetov brat Karel, bogat mož: imel je med drugim hišo v Ljubljani in tako imenovani »Tiergarten«, ki ga je prodal deželi, kjer so potem zgradili deželno umobolnico. Bil je tudi solastnik papirnice v Vevčah.

Bistra — Tehniški muzej Slovenije

Po Antonovi smrti je bila graščina brez vsakršnega dolga in v depozitnem fondu je bilo vloženih 200.000 goldinarjev. Bila je v dobrem stanju; imela je tudi štiri žage in mlin. Gozdovi so bili lepo zaraščeni, pod velikanskimi jelkami je bila kar tema.

21. decembra 1868 je postal Viktor star 24 let in po takratem zakonu polnoleten. Stric Karel, njegov varuh, ga je povabil v Ljubljano in ga pri advokatu dr. Schreyju pregovoril, da mu je odstopil graščino z vsem premoženjem v nepreklicno last proti odškodnini 80.000 goldinarjev in izplačilu materinega, sestrinih in bratovih deležev. Ko je Karel Gallé nastopil kot bistrski graščak, so se pravi dediči razkropili po tujini. Karel je v gradu veliko prezidal. Imel je štiri sinove in eno hčer. Po smrti 1. maja 1890 mu je sledil sin Franc, ki je bil v Bistri 42 let. Imel je lepo zbirko slik. V sedemdesetem letu ga je zalotila smrt in kot glavnega dediča je imenoval sina Bruna. Tega se domačini še dobro spominjajo. Imel je tudi lovsko hišo na Pokojišču, kamor je s svojo družino hodil na počitnice. Bil je velik nemčur; pri njem je dobil službo samo tisti, ki je dobro obvladal nemščino. Po osvoboditvi leta 1945 je pobegnil in graščina je postala splošno ljudsko premoženje. Danes nas spominja na graščinsko obdobje bistrske zgodovine park s cvetličnjakom, lepa soba, opremljena s pohištvo, ki je okrašeno z lovskimi trofejami, in glinasto pečjo, v katero so vdeleni različni lovski motivi.

Rojstvo muzeja je povezano z začetkom delovanja novo ustanovljenega Gozdarskega in lesnega inštituta LRS 1947. Ta je potreboval prostore za nameščanje zbirk, ki naj bi ponazarjale razvoj posameznih gospodarskih panog, produkcijske procese od surovin do končnih izdelkov, različne naprave in stroje. V ta namen je dobil ustrezne prostore v gradu Bistra. Pri tem pa ni ostalo. Prerasel je ozek okvir zgolj inštitutske študijske zbirke in se vključil v sestav Tehniškega muzeja Slovenije, ki je bil odprt za javnost v oktobru 1953.

Muzejski prostori so v pritličju, prvem nadstropju in izven muzejske stavbe. V pritličju so zlasti elektrotehniške zbirke: prvi generatorji in hišna elektrarna iz 1911. leta. V prvem nadstropju pa so oddelki za gozdarstvo, les in lovstvo. Prvi oddelek ponazarja način urejanja gozdov, organizacijski razvoj gozdarstva, gojenje in varstvo gozdov, transport in hudourničarstvo. Pomemben je Ressler kotiček o njegovem delovanju na Slovenskem. Lesni oddelek vsebuje dendrološko zbirko, prikaz slovenske kolar-

ške obrti, pletarstvo, žagarstvo ter mehanično in kemično predelavo lesa. Ne gre pozabiti izčrpnega prikaza suhe robe. V lovskem oddelku je predločen tako razvoj lovstva in orožja kakor tudi živali same. Podoba oddelka zaokrožuje lepo urejena soba divjadi. Grajska kapela je dala ustrezen arhitektonski okvir stalni razstavi zgodovine Bistre. Na Bistri se urejuje hidroelektrarna kot muzejski eksponat. Sredi razpenjenih izvirkov Bistre stoji žaga samica na vreteno kot spomenik našega žagarstva. Ta potok bo kmalu poganjal mehove starodavne kovačnice. Lansko pomlad je bil za javnost odprt restavrirani renesančni stražni stolp, ki je nekdanj služil v obrambo proti Turkom. danes pa nudi obiskovalcu prelep razgled po dolini Ljubljanskega barja. Strmo v gozd nati rebri nad stolpom so nameščene lovske preže kot ponazoritev tovrstne dejavnosti. Sliko gozdarskega okoliša dopolnjuje skrbno zgrajena gozdarska koča z vso svojo notranjo pestrostjo.

OPOMBE

Viri: 1. Franz Schumi: *Unkunden und Regestenbuch des Herzogthums Krain*, Ljubljana, 1882, zv. 2, 187—191, 211—213, 222, 235, 236, 237, 238, 273, 279, 294, 295, 310. — 2. Božo Otorepec: *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku*, Ljubljana, 1956, zv. I, št. 6, zv. II, št. 6, 82, 91, zv. III, št. 33, 43, 44. — 3. J. V. Valvasor: *Die Ehre des Herzogthums Krain*, Rudolfswerth, 1877, 1. Band, II, str. 209, 253, 257, IV, 633, 641, 685, 2. Band, V, 258, VIII, 732, IX, 17, 3. Band, X, 216, 217, 235, 252—288, 387, XI, 141, 143, 313, 325, 331, 513, 578, 676. — 4. Bistrski rokopisi v Narodni in univerzitetni knjižnici (rokopisni oddelek) v Ljubljani: št. 2, 20, 25, 33, 41, 44, 46, 50, 69, 142, 147; obdelal Milko Kos: *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, Ljubljana, 1931. — 5. *Stift-Buch der Kirchen st. Josephi Filial auf Presser Anno 1731*, župnišče v Preserju pri Ljubljani. — 6. *Stift-Buch der Kirchen st. Floriani Filial auf Presser Anno 1731*, župnišče v Pre-

serju pri Ljubljani. — 7. *Urbarium der Kuerchen st. Margareta zu Franzdorf Anno 1758*, župnišče v Borovnici. — 8. *Urbarium der Kuerchen st. Joannis zu Sabotschevo den Gottes-haus Freudenthal gehörige filial Kuerchen Anno 1758*, župnišče v Borovnici. — 9. *Urbarium za vas Pako iz leta 1717*, župnišče v Borovnici. — 10. *Bistrska urbarja iz leta 1729 in 1659*, Državni arhiv Slov. v Ljubljani. — 11. *Adelsberger Kreis; Rectificirte Dom. Acten von N. 1—4: Stifts Freudenthal nach der in Anno 1764 bewilligten Abänderung zu Inner Krain*, DAS v Ljubljani. — 12. *Franc Peter, prior samostana v Bistri: zapuščinski inventar*, fascikel 14 lit. 14, št. 1, DAS v Lj. — 13. *Ecclesiasticum: Klöster pod F*, fasc. 59, DAS v Lj. — 14. *Rubrica ecclesiastica*, lit. F, num. 2, Voll. 3, Freudenthal, Acta de Anni 1783, 1784, DAS v Lj.

Literatura: Vladimir Milkowicz: *Die Klöster in Krain*, Wien, 1889, str. 112—141. — Marjan Marolt: *Umetnostni spomeniki Slovenije*, Vrhnik; Ljubljana, 1929; Bistra, Bivši kartuzijanski samostan, str. 85—96. — Močilnik, izd. dijaški krožek »Vrhnik«, 1940, leto 1, št. 1; Stanko Skvarča: *Bistra, Nekaj beležk iz zgodovine nekdanjega samostana*, str. 7—14 (nadljevanje ni izšlo). — Josip Gruden: *Verske in gospodarske razmere bistrskega samostana v reformacijski dobi*, Carniola 1910, str. 89—97. — Josip Gruden: *Zgodovina slovenskega naroda*, Celovec, 1910, str. 412, 673, 681, 682. — Venec cerkvenih bratovščin, dr. Fr. Ušeničnik, Ljubljana 1897, str. 8—9, Jože Benkovič: Bruno Ortner. — Venec cerkvenih bratovščin, dr. Fr. Ušeničnik, Ljubljana, 1899, str. 147—151, Jože Benkovič: *Sv. Bruno in Kartuzijanski red*. — *Kartuzijani na Slovenskem* — Ob osemstoletnici naselitve 1160—1960, Ljubljana, 1960. — Peter Hüttinger: *Das Karthäuserstift Freudental*, Klun, Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain, 1852, str. 120—140. — Julius Wallner: *Wirtschaftliche Verhältnisse und Hausordnung der Karthäuse Freudental in Jahre 1659*, Mittheilungen des Musealvereines für Krain, V. Jg., 1892, str. 83—99. — Glasnik srca Jezusovega, 1936, št. 4, Naši kartuzijani ob 850-letnici reda, str. 74—88. — V. Steska: *Usoda cerkva na Kranjskem v jožefinski dobi*, Carniola 1911, str. 153. — Ant. Jelouschek, Freudenthal, MHV, 1854, str. 19. — Inventar. — J. Glonar: *Slike o nekdanji kartuziji Bistri*, ZUZ, V, 3, str. 120.

K TOPOLOGIJI FREISINŠKIH POSESTI NA DOLENJSKEM

IVO PIRKOVIC

Pavle Blaznik je s svojo študijo Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti, ki jo je z letnico 1958 izdala Akademija, opravil veliko in pomembno delo. Saj nam je za Zahnom prvič omogočil pogledati nekoliko globlje v freisinške arhive. Že gradivo samo je nadvse dragoceno za proučevanje doslej tako nepopolne podobe dolenske srednjeveške preteklosti; hvaležni pa moramo biti avtorju tudi za obdelavo zbrane materiala. Naloga ni bila lahka in je razumljivo, da bo terjala še skupna prizadevanja zgodovinarjev, jezikoslovcev in geografov. Sam bi hotel prispevati sedaj le nekaj mnenj, dopolnil in popravkov glede lege izginulih in pozabljenih krajev na freinskem dolenskem ozemlju.

An dem Rain. (Blaznik, 24) Lahko rečemo, da gre za nemški prevod starejšega slovenskega imena Breg.¹ *An dem Rain* bi bilo tedaj »na bregu«. Če upoštevamo še, da je pomenil »breg« ob rekah navadno kraj, kjer je pristajal brod, bi morali iskati »*An dem Rain*« ob starih brodniških prehodih čez Krko, kakor je eden od njih »*navigium Nabrego*« pri Breški vasi. Natančnejše določilo »*gegen dem Wertlein vber*«, »nasproti gradu Otočcu«, bi kazalo na mesto, kjer je na desnem bregu Krke pristajal grajski brod. Desni, umetni rokav reke torej ni imel mostu, gotovo pa levi.

Brezovica, Dolenja. Blaznik (str. 24) domneva Fresnicz, kot bom pojasnil pri tem imenu, gotovo napak na Dolenji Brezovici. Vendar ima tudi to naselje svojo doslej še neznano lastno fevdalno preteklost. Pleterski urbar iz l. 1706 še omenja njive »*per Pungarti*«, ki je danes čisto pozabljen in ki kaže na zelo star sedež fevdalnega gospoda. Iz jožefinskega katastra razberemo, da je ležal brezovski Pungart na severovzhodni strani vasi med Golobinjkom in cesto Šentjernej—Dolenja Brezovica. Tam bo prav tisti dvorec Pawngartten, ki ga je že leta 1370 dal avstrijski vojvoda Albreht v fevd Hansu Awerspergu in o katerem pravi vir, da je ležal takoj nad Šentjernejem.² Pozneje o dvorcu nič več ne slišimo, pač pa o posestvu, ki ga je od nekega Hansa Rožiča kupil znani Hans Adam pl. Gallenberg z Gallensteina in ga 14. marca 1650 zopet prodal domačinu ritmistrju Mihaelu Gregoriču.³ Po izročilu je bil Gregorič potomec kmečkega puntarja Ilije in graničarski stotnik domače straže proti Turkom na Gorjancih. Mihael Gregorič je svobodniško posestvo razdelil med tri si-

nove, Janeza, Matijo in Jurija, ki so ustanovili na Dolenji Brezovici tri domove s starimi hišnimi številkami 4, 5 in 6.

Chauzeri. V darilni listini Otokarja II. freisinškim škofom iz leta 1254 so med imeni starih višnjegorskih vazalov tudi neki Chauzeri, ki jih sicer ne srečamo nikoli prej ne pozneje, niti ne vemo za njihovo bivališče. Ullepitsch pristavlja, morda po starejšem viru, pri njih v oklepaju »Kotzer, Kotzianer«.⁴ Na Kacijanarje misli še tudi P. Bohinjec.⁵ P. Blaznik ne izključuje rodbine Gracerjev z Gracarjevega turna (str. 53), vendar nas niti Kacijanarji niti Gracerji ne zadovoljijo; zunanja podobnost imen je vse preveč prisiljena.

Šest fevdalnih rodbin, ki jih navaja zgodovinski vir skupaj s Chauzeri, je po tedanji navadi označenih z imeni njihovih domov: Reutenberg, Werde, Nazzenvelt, Preisek, Guetenwerde, Praitenawe. Smemo zato domnevati, da se tudi v imenu Chauzer skriva pravzaprav ime njihovega gradu. Schumi je prvi opozoril, da so Chauzeri pač plemiči s Kalca ali, v narečju, s Kauca. Ker pa na razmeroma majhnem freisinškem dolenskem ozemlju zamaš iščemo Kalc, Kauc, čeprav bi tam moral biti, se je moralo z imenom pač nekaj zgoditi. Na to kaže že povsem osamljen primer zapisa, čeprav so bili Chauzeri dolgo višnjegorski, Otokarjevi in freisinški vazali.

Kauc je druga polovica narečnega imena Draškovec, Derškouc ali Derškauc, tudi v terezijanskem katastru Derschkhoez (fasc. 210, št. 7). Prav lahko si predstavljamo, kako je tuji pisar latinske listine utegnil zgubiti prvo polovico imena. Pred seboj je imel pač nemški vir, ki je govoril, sodeč po latinski darilni listini, o sorodstvu Derškovcarjev in je imel začetni »Der« za genitivni člen množine. Ta hipoteza nam zadovoljivo razloži sicer tako čudno enkratno sled neznanega plemiškega rodu in najde iskani »Kauc«. Potrdi pa tudi starost Draškoveca, saj je verjetno na njegovem svetu zrastel v XII. ali XIII. stoletju Šentjernej, pa bi bilo zares čudno, če bi se omenjal prvič šele leta 1420 (Blaznik, 46). Zdi se, da je Draškovec morda ena od utrdb v višnjegorsko-španhajmskih bojih za kranjsko-hrvaško mejo.

Chranuelt. Blaznik domneva, da je zgubljeni Chranuelt istoveten s prav tako neznanim krajem Krana ali morda Kronovim (s. 23). Prepričan sem, da ni. Avtor vendar sam ugotavlja, da »spada naselje glede da-

jatev v skupino Breška vas, Gor. Gomila in Dol. Suhadolc in da je treba zato ime »iskati ob Krki oziroma na njeni desni strani« (23), odloči pa se nato za levi breg reke. Blaznikova rešitev ni verjetna že zato, ker ni pri Kronovem in na tem področju na levi strani Krke sploh polj, ki bi mogla dati naselbini celo ime. Zares, za Kronovo imamo, kot je opozoril Kelemina, ohranjeno še iz leta 1211 ime Kronowe, Chronove, torej brez polja. Kelemina ga razlaga s stvn. chrana-witu = borovica.⁶

Schumi se ne upa glede lege Chranuelta ničesar reči.⁷ Hitzingerju se zdi verjetno, da gre za Vrhpolje pri Šentjerneju;⁸ Hauptmann pa bere Krainfeld in meni, da gre pač za kraj ob stari deželni meji, kar omenja tudi Blaznik (23).

Izhajati moramo iz okoliščine, da je Chranuelt po svojih podatkih in zato zelo verjetno tudi teritorialno res nekje na področju krajev Dol. Suhadolc, Gor. Gomila, Breška vas. To pa je zares stari kranjsko-hrvaški obmejni pas, bogat plodnih polj, ki prehajajo čisto v krajevna imena. Saj imamo tu stari Oberuelt — Vrhpolje, Nazzenveld — Mokropolje, Pirkenuelt — Gor. Brezovica, stari Šentjernej, označen v virih običajno »na polju«, in Žvabovo na polju.⁹ Na levem bregu Krke nimamo krajev s pridevkom »polje«.

Šentjernejsko polje ne prihaja za Chranuelt v poštev, ker je ležalo gotovo na hrvaški strani meje in ni moglo imeti prilastka Chran, Krain. Tudi ni verjetna Hitzingerjeva misel na Vrhpolje, ker je tam že 1291. leta 19 hub, ko jih šteje Chranuelt 27 let pozneje samo osem in še te opuščene. Tudi je Vrhpolje ležalo verjetno na hrvaški strani stare deželne meje. Drugače je z Gor. Brezovico.

Da sta šentjernejski podružnici v Dol. in Gor. Stari vasi še v Valvasorjevih časih »Ustare vase Hravaske« in »Ukrainske stare vase«,¹⁰ je znano, manj zapaženo pa je ostalo, da označuje še terezijanski kataster tudi Dol. Brezovico pri Šentjerneju nekajkrat za »hrvaško«, ko pravi n. pr. »Jurij Kuschman von Hrouassky Wresouiz«.¹¹ Tak prilastek je smisel in mogoče seveda samo, če je bila hkrati Gor. Brezovica »kranjska«; če bi ležali obe na hrvaški strani, jima ne bi nihče dajal tega pridevka. Prav zato tudi ni moglo biti katero od Mokrih polj označeno kot »kranjsko«, ker sta bili prav gotovo obe na kranjski strani. Za Chranuelt prihaja v poštev samo vas, ki je imela svojega dvojčka z enakim imenom na drugi strani meje. Skratka, smemo z gotovostjo trditi, da se je Gor. Brezo-

vica imenovala v XIII. stoletju in pozneje tudi Chrain Pirkenuelt, od katere oblike ni nobene težave več do okrajšave Chrainuelt ali Chranuelt.

Kranjska in Hrvaška Brezovica nam še natančneje določata nekdanjo deželno mejo, kot je bila znana doslej. V Gorjancih nam jo nekoliko ohlapneje nakazujeta Hrvaška gora in Kranjska draga v Pendirjevki. Zato se zdi, da je bilo staro plemiško Vrhpolje na hrvaški strani.

Fresnicz. Blazniku se zdi verjetno, da gre za Wresouzo in jo postavlja na Dol. Brezovico pri Šentjerneju (s. 24). Tu gre očitno že jezikovno za dva povsem različna korena.

V arhivu ljubljanskega stolnega kapitlja (fasc. 167/7 iz l. 1581 ponovno srečujemo Frešniz, ki jo isti viri imenujejo l. 1620 »in villa Superiore Barsnize«, »in villis Brseniza«, »Bršniz« (fasc. 167/19). L. 1584 so se vračali odposlanci istega stolnega kapitlja iz Šentjerneja »auf Fresnikh vnd Nußdorf« (fasc. 202/8). Dostavek: »Rogina mit mier auf Neustatl« ne dopušča nobenega dvoma o smeri potovanja. Cesta proti Novemu mestu je takrat držala skozi Orehovico, kjer je bila kostanjeviška mitnica, in Brusnice. Še v pleterskem urbarju iz l. 1706 najdem pri Orehovici dostavek: »am weeg, da man auf Rudolphswerth gehet«. — Za Žapužami (Sapuls), Ratežem (Radatesch) in Leskovcem pri Brusnicah (Leßkhoutz) navaja kostanjeviški urbar iz leta 1588 Fresnitzdorf, nesporno zopet Brusnice.

Zgolj z jezikovnega stališča torej ne moremo oporekati Mellu, ki išče freisinški Vreznich v Brusnicah. Zanj pa govore sedaj še trdnješi razlogi. Ni razvideti, zakaj Blaznik loči priimek Vreznich iz l. 1251, ki ga domneva na Gor. Brezovici (s. 6), od očitno istega imena Fresnicz iz l. 1392, ki naj bi bil na Dol. Brezovici (s. 24). Ker pa ugotavlja avtor za Gor. Brezovico v l. 1392 že ime Pirkenuelt (s. 24), bi imela ta vas poleg slovenskega imena še dve povsem različni nemški, kar se že samo na sebi ne zdi verjetno. V imenu Frešniz pa smo nedvomno ugotovili Brusnice in bi imeli tedaj dve vasi blizu skupaj z enakim imenom, kar je zopet nemogoče. Težave odpadejo, če ostane Gor. Brezovica samo Pirkenuelt, Brusnice pa edini Frešniz na tem področju, kakor je mislil Mell.

Golo, glej Macherowez!

Guttenhof-Dobravica. Terezijanski kataster pravi v fasc. 209, št. 4: Guttenhoff oder Guttendorf. Nemško ime priča, da je pripadal vasi Dobravici pri Šentjerneju nekoč

tudi dvorec tega imena, ki mu pa v naselju samem zaman iščemo sledov. Gre pač za Valvasorjev dvorec Guetenhoff, Dobravco,¹² v čigar podobi starejši Šentjernejšani brez težav spoznajo svoj nekdanji Kastel, ki so ga v zadnji vojni požgali Nemci. Dvorec je bil še ob koncu srednjega veka očitno del večjega zemljiškega posestva »Ograje«, ki je bilo v lasti gradu Vrhovega. Mogoče je že takrat v njem bival Andrej Wernekh, poročen s hčerjo Ivana Freychoferja, ki daruje l. 1502 Ograjo ljubljanskemu stolnemu kapitlju.¹³ Vrhovo samo izroči isti Freychofer nekaj let pozneje hčeri, oziroma Wernekhom.

Valvasor je našel na Kastelu zadnjo iz rodu Wernekhov na tem domu, Marijo, vdovo po polkovniku Jožefu Kristijanu Rudolphiju, ki je bil poveljnik v Konstanzu ob Bodenskem jezeru.¹⁴ Njunega sina Jurija Ferdinanda imenuje Fran Pokorn Šentjernejšana,¹⁵ kar mi je drugi dokaz, da gre pri Valvasorjevem Guetenhoffu zares za Kastel v Šentjerneju. Da je bil Jurij pl. Rudolphi posvečen v duhovnika za naslov Vrhovega, kaže, da še po dveh stoletjih niso čisto pozabljene stare vezi med obema plemiškima domovoma. Jurij Ferdinand Rudolphi bo isti, ki ga omenja na str. 61 Blaznik z nekoliko spremenjenim priimkom Raedolphi in napak kot lastnika dvorca na Otoku, namesto na Hrvaškem Brodu (Glej Gutenwerd!).

Čeprav je stal Kastel v Šentjerneju, se je imenoval po precej oddaljeni Dobravici. To kaže, da je bil starejši od sorazmerno pozno nastalega Šentjerneja, to se pravi, njegovega Vidma s faro. Samo ime Kastel pa bi morda govorilo, da gre za star strelski dvorec iz časa bojev za srednjeveško deželno mejo.

Dobravica-Guttenhof, ki jo omenja Blaznik l. 1753 kot inkorporirano Volavčam (s. 57), pomeni samo še vas. Kastel je takrat menda že priključen šentjernejskemu posestvu stolnega kapitlja. Od l. 1786 je ta dvorec v zasebni lasti (puškar Janez Kogovšek, Jožef Reich 1801, prežeški graščak Ivan Franc pl. Klem 1803, Jožef Bušič, Majzlji in Trenzi).

Gutenwerd. Blaznik postavlja forum Gutenwerd, tudi če je brez pridevka »forum« in celo če mu je dodan prevod »Hrvaški Brod« (s. 23), vselej na Otok ob Krki; vendar je očitno, da pomeni Gutenwerd lahko Otok, Hrvaški Brod ali Dobravo in da je treba vselej posebej preveriti, za katerega teh krajev gre. Valvasor pristavlja pri škocjanski podružnici sv. Nikolaja kratko »zu Ottok oder zu Gutenwerth«,¹⁶ drugje pa obširneje opisuje grad Gutenwerth,¹⁷ ki je stal na Hrvaškem Brodu.

Valvasor se ni morda zmotil, saj najdemo v kostanjeviškem urbarju že sto let prej kraj »Am furdth bey Guetten werdt«, ki pomeni brez dvoma Hrvaški Brod, saj mu sledi še »Am furdth Radula« — brod pri Otoku.¹⁸ Terezijanski kataster govori o raški »pristavi na Guttenwerthu, ki se imenuje sicer Hrvaški Brod«.¹⁹

Verjetno je prav Valvasor nehote zanesel zmedo med zgodovinarje, da postavljajo tudi srednjeveški freisinški Gutenwerd dolgo napak na Hrvaški Brod.²⁰ KLDB pozna celo kar dva trga Gutenwerd, v Dobravi in na Hrvaškem Brodu (s. 273, 274). Da bi Markt Guetenwerd, ki so ga požgali l. 1473 Turki, pomenil Hrvaški Brod, kot misli S. Jug,²¹ zanika tudi ohranjeno ljudsko izročilo, da so tržani takrat naložili na ladjo dragocenosti in cerkvene zvonove, pa se jim je na begu ladja potopila že pred Hrvaškim Brodom. Cerkev in zvonove so imeli seveda na Otoku, ne na Hrvaškem Brodu.

Iz protislovja, da imamo brez dvoma tudi na Hrvaškem Brodu Gutenwerd, da pa ne moreta bivati dva kraja istega imena tako blizu drug drugega, si lahko pomagamo morda z domnevo, da so se v letih turškega pustošenja in dokončnega uničenja freisinškega Gutenwerda na današnjem Otoku konec srednjega veka zatekli freisinški uradi vsaj za nekaj časa na bližnji utrjeni grad na Hrvaškem Brodu in uradovali pod starim imenom. Zares, najstarejši zapis Gutenwerd za Hrvaški Brod je znan menda šele iz omenjenega leta 1588. Freisinški trg na Otoku je takrat že sto let v razvalinah, iz katerih se nikoli več ne dvigne. Spomin na srednjeveški forum hitro ugasne in vedo odslej le še za novi Gutenwerd na Hrvaškem Brodu.²²

Mnenje, da se pojavi novi Gutenwerd na Hrvaškem Brodu šele po propadu onega na Otoku, je v listu Illyrisches Blatt (St. Kancian bey Gutenwerth) zapisal že 17. sept. 1819 Ziegler. Meni namreč, da je bivša raška pristava dobila ime Gutenwerth zato, ker je bila pozidana iz ruševin z Otoka. Nima pa Ziegler prav, ko trdi, da je dal Hrvaškemu Brodu ime Gutenwerth šele Valvasor.

Jasno je potemtakem, da je treba ločiti novoveški Gutenwerd na Hrvaškem Brodu od freisinškega trga tega imena na Otoku. Ko so zgodovinarji zadnji čas dognali, da govore freisinški viri o Otoku in ne o Hrvaškem Brodu, so staro napako ponovili v obratnem smislu in pripisali sedaj vse gutenwerško Otoku. Blaznik je prestavil s Hrvaškega Broda tja celo grad, o katerem pravi, da ga je potres l. 1895 na Otoku močno poškodoval in da ga je dal lastnik zato po-

dreti (s. 61). In vendar ugotavlja sam, da so bile tam že l. 1827 le še cerkev in štiri kajže (s. 29), očitavec Ziegler pa že osem let prej, da sta v njegovem času od starega Gutenwertha na Otoku ostali le še cerkvi sv. Nikolaja in Katarine in pa star trški vodnjak. Usodni potres je l. 1895 uničil le grad na Hrvaškem Brodu, kot vedo vaščani tam še danes.

Še vedno nismo pri kraju. Nekateri viri govore namreč o Gutenwerdu tudi v Dobravi, ki leži na levem bregu Krke nasproti današnjemu Otoku. Listina 167/9 ljubljanskega stolnega arhiva iz l. 1596 našteva v neki pravdi zoper klevetškega graščaka Jurija Pitschacherja tudi pet prič »zu Guetenwordt wonhaft«, ko gre za Dobravo. V pleterškem urbariju iz l. 1706 najdemo v Guetenwerthu podložnika Jurija Sellagkha, ki pa ima zemljo na drugi strani reke na Ottothu. Njegovi potomci so še danes na istem domu v Dobravi in imajo še vedno isto zemljo na Otoku. — H. Costa pravi »Dobrova ali Gutenwerth.«²³ Hitzinger išče rimski Crucium »bei Dobrava oder Gutenwerth«,²⁴ P. v. Radics pa prvo posest avstrijskih vojvod na Kranjskem prav tako »v vasi, nekoč trgu Gutenwerthu in njegovi okolici na levem bregu Krke.«²⁵ S. Rutar meni, da »je na freisinških posestih kraj Dobrowa («Gutenwerde») ob Krki zrasel v trg leta 1251.²⁶ Škocjanski farni kronist P. Bohinjec poskuša utemeljiti dobravsko teorijo Gutenwerda z domnevo, da je po razdejanem Gutenwerdu ostalo ime »Dobrove, s katerim se sloveni Gotno brdo (Gutenwerth)«,²⁷ Zatrjuje tudi, da izvira ime Dobrova šele iz XVI. veka.

Težko si je misliti, da bi po vsem tem ne imela Dobrova nobene zveze s freisinškim Gutenwerdom. Že pogled na katastrsko mapo kaže, da sta bila Otok in Dobrova lahko isto naselje, ki ju je ločila samo struga Krke.

To misel potrjuje tudi izročilo, ki ga je v že omenjenem svojem članku zapisal Ziegler: »Po zelo starem spominu, ki se je ohranilo do danes med prebivalci tega kraja, naj bi ležalo mesto Gutenwerth na obeh bregovih Krke in bilo povezano s kamnitim mostom in to na kraju, kjer stoji danes Dobrova. Sledove propadlega mostu je še najti: kadar je Krka nizka in čista, je videti v njej velike, obdelane marmorne kamne, od katerih so jih več manjših že izvlekli in porabili.«

Po Zieglerju sta bili cerkvi sv. Nikolaja in Katarine sredi mesta. Ker moramo domnevati, da je stala cerkev sv. Katarine kakih 50 korakov od Miklavževe proti Drami, smemo središče Gutenwerda postaviti na današ-

nje polje na južni strani še ohranjene cerkve sv. Nikolaja. Pomembno je za ta prostor že staro ime »Oštat«, za katerega vedo le še redki stari ljudje, pa opeka, črepinje in zidovje, ob katero zadeva še danes plug. V Dobravi moramo iskati gutenwerško predmestje.

Že samo ime Gutenwerd povezuje v sebi verjetno imena Dobrave in Otoka. Pri prvem delu, »Gut«, ni misliti na Škrabčev staroslovenski got = most iz protja, kar sprejema še P. Bohinjec (s. 10), ampak na napačno razumevanje Dobrave iz »dober«, pri »werd« pa ne na pomen rečnega polotoka ali rečnega brega, »brda« (Gotno brdo), ampak zares na prevod starejšega slovenskega Otoka. Ime »Gutenwerd« bi torej že samo zase govorilo, da se je stari freisinški trg razprostil z Otoka čez Krko v Dobravo, pa tudi, da sta slovenski imeni starejši in je Gutenwerd kasnejši prevod.

Omenim naj še, da je na tleh Dobrave in verjetno tudi Otoka stalo že v zgodnji rimski dobi pomembno mesto, ki ga je doletel neznan nenaden konec že l. 139 n. š. Več o Gutenwerdu in njegovem davnem antičnem predniku pa nam bo lahko razkrila šele arheologova lopata.

Hohenau. Grad in vas z devetimi hubami bo, kot misli prav Blaznik (s. 28, 53), današnji Gradec ali Glavica nad Mihovim. Na južni strani je še ohranjen vodnjak. Obsežno Grobišče poleg je gotovo slovensko. Domačin Ignac Kušljan, ki je za dunajski Dvorni muzej kopal keltsko grobišče v Mihovem, je v drobnem zvezku še neobjavljenih Spominov opozoril tudi na »gavge«, kjer je izkopal dva okostnjaka brez pridatkov. To bo zanimivo vprašanje za pravne zgodovinarje, saj nam nobeni viri ne poročajo o kakem sodstvu na Hohenauu. Jernej Pečnik, ki je Gradec z vodnjakom nad Mihovim (ne Mehovim, kot pravi sam) napak pripisal Rimljanom,²⁸ poroča v glasilu dunajske Centralne komisije tudi o ostankih treh hiš.²⁹

Vse okoliščine kažejo, da je vzpetina, na kateri stoji Gradec-Hohenau, stari svobodniški Hermansberg, ki ga po M. Dolencu pomensko razlaga J. Kelemina.³⁰ Na teh položajih se prekrivajo sledovi še starejših dob, verjetno celo langobardske. Pečnik govori tudi o halštatski.

Kje je bila vas Hohenau, ki je štela l. 1383 šest zasedenih hub,³¹ ne vemo natanko. Nekaj hiš je stalo, kot pričajo sledovi, gotovo okoli gradu, mogoče pa mu bo treba prišteti še današnje Mihovo. Pri Hohenauu moramo iskati tudi Michels gesiez, ki bi utegnil spominjati na današnje Mihovo, in Minkoschen

gesiez,³² mogoče današnje ledinsko ime Mišje (= Miškovo) selo pri Mihovem. Med Hohe-naum in opuščeniimi Njivicami, ki jih Cartular nekajkrat omenja,³³ so se nam ohranila iz tistega časa še imena Gornje, Dolgo in Dolnje selo, ki so vsa opuščena.

Macheromez, Nider — Dol. Maharovec. Poročilo, ki ga omenja tudi Blaznik (s. 51), da sta Offe iz Kostanjevice in Otte Sichersteiner 3. februarja 1305 prodala Henriku Prežškemu v Dol. Maharovcu 9 hub »z grajskimi razvalinami, sadovnjakom, njivami, travniki, gozdom, vodo in pašnikom«,³⁴ si lahko razložimo le tako, da je šlo za porušen grad na Golem. To kaže tudi omemba vode, ki je v Maharovcu samem ni, in sadovnjak, ki ga omenja na Golem-Gallhofu tudi Valvasor in ki je do danes preživel gradič. Da se grad imenuje po najbližji vasi, čeprav je zelo oddaljena, ni bilo v tistih časih nič nenavadnega (prim. Guttenhof-Dobravica in Mokro polje). Da je prvo Golo že 1305 v razvalinah, priča, da gre verjetno za »streški dvorec«, ki je bil uničen v bojih za staro deželno mejo. Enaka usoda je zadela tudi Sicherstein istih gospodarjev (glej Sicherstein).

Mokro polje. Glede Volavč in Mokrega polja Blaznik ni čisto jasen. Pravi, da nalletimo na Gorenjem Mokrem polju l. 1228 in 1254 na ministeriale Mokropoljske, v kasnejših virih da se mokropoljski gospodje več ne omenjajo, pač pa da srečamo v fevdnih knjigah ime Volavče (s. 56). Šlo bi potemtakem le za kasnejšo spremembo imena. Vendar pa omenja avtor v drugi polovici XVII. stol. poleg gradu Volavč nepričakovano še neki »mokropoljski dvorec«, ki ga ne lokalizira. Naj precej povem, da je ležal na Dolenjem Mokrem polju. Gre za Valvasorjev Nassenfeld-Mokru pule,³⁵ ki ga moramo od precej odmaknjenih Volavč razlikovati. Ali ni treba potem morda tudi srednjeveške mokropoljske gospode ločiti od volavških?

Mislím, da vprašanja z doslej znanim zgodovinskim gradivom ni mogoče povsem zanesljivo rešiti. Na Gor. Mokrem polju gotovo ni bival nikoli noben fevdalec, Volavče pa so tako blizu, da bi se lahko kdaj imenovali po vasi, podobno kot se grad Golo imenuje v začetku XIV. stol. nekoč po najbližjem naselju Maharovcu ali dvorec Dobravica-Guttenhof po vasi enakega imena, čeprav sta bila oba gradiča precej daleč od »svojih« vasi. Vendar iz tega še ne bi smeli sklepati, da so imena Volavče ali Golo morda poznejšega izvora od gradov samih.

Proti ideji, naj bi srednjeveške gospode mokropoljske iskali v dvorcu na Dol. Mo-

krem polju, govori Valvasorjeva pripomba, da še ni dolgo, kar so ga zgradili. Vendar je šlo tam zelo verjetno za starejše posestvo s kakim propadlim plemiškim bivališčem, saj so v srednjem veku ti kraji gosto posejani z dvorci in gradovi.

Gradič na Dol. Mokrem polju so imeli, kot pravi Valvasor, Werneckhi. Po letu 1670 ga je inkorporiral Franc Ludvig v. Wuseck ali Busegh svojim Volavčam, ki so se sredi XVIII. stol. združile z Gracarjevim turnom. V tistem času se omenjajo na Dol. Mokrem polju tri volavške hube (Blaznik, 57), verjetno prav tamkajšnji dvorec s pripadajočo zemljo. Med 4. nov. 1806 in 13. majem 1807 je novi lastnik Gracarjevega turna Matija Perko kupil neko posest na Dol. Mokrem polju,³⁶ ali odtujeni gradič ali kaj drugega, ne vemo. Vsekakor pa so pozneje imeli dvorec gracarski oskrbniki Hafnerji, za njimi ga je dobil l. 1872 kmet Matija Pavc z Gor. Mokrega polja, 1892 pa Rok Dobravec, ki si je v obmejno stražarnico spremenjeno starinsko hišo preuredil v stanovanje. Njegov sin Karel jo je l. 1929 podrl in sezidal nekoliko bolj pri cesti novo.

Navigium Nabrego je lokaliziral Hitzinger še na »brod ob Krki med Dobravo pri Škocjanu in Dramo pri Šentjerneju«, zatrjujoč, da se kraj »še danes tako (Breg) imenuje«. ³⁷ Po njem povzema tudi P. Bohinjec.³⁸ Schumi se je odločil s pristavljenim vprašanjem za Breško vas,³⁹ čeprav nima pravzaprav nobenega boljšega dokaza, saj imamo tako pri Otoku kot pri Breški vasi klevevško-freisinski brod, oba »na bregu«. Šele celotno novo gradivo, ki nam ga prinaša Blaznik, nam jemlje glede Schumijeve odločitve vse pomisleke.

Čeprav kaže že ime Breške vasi na stari rečni »breg«, ⁴⁰ pravi Blaznik upravičeno previdneje, da je treba imena »in Passagio« in »navigium Nabrego« »lokalizirati h Krki v del Breške vasi, kjer še danes oskrbujejo z brodom prevoz preko reke« (s. 21). Mogoče pa danes tistega »brega« ni več, ker je Krka tu večkrat v zgodovinskem času močno spremenila svojo strugo. Prav na tem mestu je bil prehod čez Krko že v predzgodovinski dobi, ko je po najkrajši poti povezoval ilirsko-keltska naselja pri Šmarjeti in Beli Cerkvi z mihovškimi pod Gorjanci (na levem bregu se tam končuje morda neka prastara cesta, V. Šribar); v antiki pa je izpričan brod, ki je po mojih mislih nastal l. 139–140 n. š., ko je bila prvotna rimska cesta Emona—Neviodunum—Siscia na prehodu skozi močvirne Kozarje za 60 let uničena. Antični itinerarji, miljniki in drugi dokazi govore, da je

Antonin Pij šel s svojo novo cesto prav pri sedanji Breški vasi čez Krko. Tam se zares začena neka dobro tlakovana antična cesta na Crucium. Tako imenovani rimski »objekt I«, odkrit pri gradnji avtoceste pod Belo cerkvijo, je antoninski brodnški »breg«, ki je danes daleč na suhem. Zato moramo misliti, da se je Krka v zadnjih osemnajstih stoletjih postopno premikala proti jugu. Brod in njegova »bregova« sta se selila z njo. »Pontis lapidei ruinae«, ki jih je l. 1795 videl Katančič nekje med takrat že zasutim rimskim pristaniščem in takratno Krko,⁴¹ so verjetno sledovi rečnega brega iz neznane časa. Kje je bil l. 1251 navigium Nabrego, ne vemo, mogoče kje v današnji strugi ali še dlje na levo. Saj so morali še l. 1843 po hudih prirodnih nezgodah popravljati kataster rečne struge pri Otoku, Čadrežah in Breški vasi.

Navigium Nabrego ima več kot dva tisoč let zanimive zgodovine. Pleterski urbar iz l. 1706 pravi še, da so morali dajati kmetje iz Osrečja in Gradenja brodniku za božič hleb kruha in meseno klobaso.

Nebogovec ali Nebogovo selo (Fr. Bezljaj) je izginil brez sledu in je davno pozabljeno tudi njegovo ime. Iz podatkov, po katerih je l. 1407 podaril Herman Celjski Pleterjam mlin »pod Nebogovcem«,⁴² in po viru iz l. 1432, da je ležala ta vas z devetimi hubami pred Pleterjami,⁴³ zaključuje Blaznik, da je stala pred samostanom v smeri proti potoku, kjer je bil mlin in kjer je še danes večji kompleks obdelane zemlje (s. 25). Mogoče je reči še več, zakaj stari freisinški mlin, ki so ga Sichersteinerji prodali Celjanom, le-ti pa ga podarili Pleterjam, stoji še danes v »Dolini« pod samostanom, štejejo pa ga k Selam. Sedaj je v lasti Pirkovičev, ki jih je z Bušiči sredi XVI. stol. naselil prior Elias z Žumberka na Sela in so služili Pleterjam kot najeti mlinarji. To je prav tisti mlin, ki ga terezijanski rektificirani kataster omenja kot pleterski Hoff-Muhll s tremi kamni.

Nbogovec je torej ležal nad tem mlinom po vzhodnem ali morda deloma tudi južnem pobočju Grbke, zadnjega hriba na levi pred Pleterjami. Leta 1431 viri vas še omenjajo,⁴⁴ leto pozneje pa so tam le še gole njive.⁴⁵ Naselje je morala uničiti nenadna nesreča, mogoče Turki. Valvasor povzema po Megiserju kot leto turškega vpada 1431, gre pa po Stanku Jugu lahko kvečjemu za l. 1429.⁴⁶ Tej letnici bi boljše ustrežal tudi jezuitski Cartular, ki pravi l. 1432, da je stala na Nebogovcu vas »pred časom« (vor zeiten).

Pelheim. Avtor seveda ni mogel glede lege tega kraja storiti kaj več, kot pristaviti

vprašaj (s. 27). Samo enkratni pojav imena razmeroma pozno (po l. 1392) je tako sumljiv, da smemo domnevati, da sploh ne gre za ime kraja samega, ampak za priimek lastnika dveh neznanih dvorcev. Neki plemič Weichard von Pelheim je zares znan iz nekoga vojnega pohoda iz XV. stol.⁴⁷ Mogoče je tudi fevdalec Peter Pechein, znan l. 1392 iz istih krajev (s. 43), samo popačen zapis Pelheima. Jasno je le toliko, da moramo iskati oba neznana Pelheimova dvorca nekje od Mihovice do Ostroga in Ledeče vasi.

Probrzeszech iz l. 1392 istoveti Blaznik z imenom Praprotsach (s. 25), to je s Praprečami. Ali ne gre morda le za slab srednjeveški zapis imena Pobreszech, Pobrežec, deminutivno obliko rečnega »brega«? Po Ilešiču so današnje Brežice nekdanji Brežec na savskem bregu.⁴⁸ Ime je bilo v srednjem veku torej domače. Kako naj ga spravljamo v zvezo s Praprečami?

Raschendorf, znan po l. 1392, je prav tako zgubljen. Blaznik domneva, da se za imenom skrivajo po vsej verjetnosti Ržišče (s. 27), toda že podatek, da sta bila v tem kraju dva mlina (s. 48), izključuje Ržišče, ki so visoko v Gorjancih brez vsakega potoka in zato brez mlina. Naj omenim, da je dr. Metod Dolenc postavil svoj čas na Ržišče tudi Anzenberg, kjer so bili gorniški zbori pod gospostvom kostanjeviškega samostana.⁴⁹ Že Dolenčeva pripomba, da »je bilo zborovališče najbrž vedno cerkev«, kaže Anzenberg precej zanesljivo v gorici pri sv. Ani v Ledeči vasi, kjer je bilo v neposredni sosesčini, na Imenju, tudi samostansko posestvo.

Vrhovo. Prvotni grad, menda še samo stolp, po katerem ni danes nobenega sledu več, je stal na vrhovskih »dolgih njivah«, precej odmaknjeno na levi strani stare deželne ceste, ki je držala iz Orehovice na Brusnice in Novo mesto. Dolge njive je pred vojno očistil zadnjih ostankov ruševin lastnik novega Vrhovega ing. Heri Schoeppl.

Sicherstein. Mnenje, ki ga včasih slišimo, da so se Pleterje prej imenovali Sicherstein,⁵⁰ je napačno. Pred ustanovitvijo samostana Pleterij, torej v času Sichersteina, je že stala vas Pleterje. L. 1368 so Višnjegorci prodali šentjernejskemu župniku Volgerju Auerspergu in njegovemu bratu Hansu hubo »v vasi Pleterjah in gornino v gorici pri Pleterjah«.⁵¹ L. 1404 omenjajo viri turnski dvorec s štirimi hubami v Pleterjah, tri leta pozneje prav tam še neki auersperški dvorec, ki so si ju pridobili Celjani.⁵² Pleterje niso potomec Sichersteina in ju moramo razlikovati. Kje naj tedaj iščemo stari Sicherstein?

Precej visoko nad Pleterjami in Vratnim so na desni strani ob poti, ki vodi na Javorovico, še danes neke stare razvaline. Pravijo jim Gradec in jih omenja s tem imenom tudi pleterski urbar iz l. 1706.⁵³ Poleg so sledovi dvanajstih ogonov opuščenih njiv. Včasih pravijo, da je bil prav tu gori stari Sicherstein. Saj res ne vemo z Gradcem sicer kam v krajevni zgodovini. Vendar stvar ni čisto preprosta.

Komatarjev Cartular navaja, da sta leta 1374 prodala Henrik Sichersteiner in njegov sin Ott Celjanom »trdnjavo Sicherstain obenem z grajskimi razvalinami pri Kravjeku«. ⁵⁴ Pristavek, da sta izvzela od prodaje zemljo, ki leži v »Dolini« proti Šentjerneju (Dolina se še danes tako imenuje), je bil potreben, ker se je prodana zemlja držala s pridržano. To zopet s svoje strani dokazuje, da je bil prodan svet današnjih Pleterij. Govora pa je o treh objektih, trdnjavi Sichersteinu, grajskih razvalinah in Kravjeku, ki je očitno grajska pristava. Pozneje pravi Cartular (s. 62), da je sichersteinska trdnjava pri Huntzpergu, čigar ime je danes zgubljeno, zbuja pa slutnjo, da je bila trdnjava v gori in ne pri Kravjeku v dolini. K rešitvi uganke bomo poskusili priti po ovinku.

Že H. Costa je po neznanem viru (in mi je tako zagotavljal tudi sicer kritični J. Kelemina), da so imeli Sicherstein, Sichelburg in Kostanjevica prvotno isti grb, ptico na veji, in so morali zato pripadati istemu plemiškemu rodu.⁵⁵ To so bili španhajmski ministeriali, ki so jim koroški vojvode zaupali nalogo, potisniti hrvaško mejo čez Gorjance. Gotovo so imeli skupen načrt in isto strategijo.

Za kostanjeviške gospode vemo, da so imeli svoj grad za bivanje in upravo v samem mestu, »trdnjavo Kostanjevico«, »Veste Landestrost«, pa daleč v Gorjancih, na današnjem Starem gradu nad Podbočjem. (Staro izročilo pravi, da je bila »tretjak«, s tremi stolpi.) To nam pomaga do misli, da gre tudi pri Gradcu nad Pleterjami za »Veste Sicherstein«, tiste grajske razvaline v dolini pri Kravjeku, nekje na tleh današnjih Pleterij, pa da so grad Sicherstein, kjer so živeli gospodje s svojim uradom.

Ni težko uganiti, zakaj bi bil grad Sicherstein že l. 1374 v razvalinah. Iz drugega vira vemo, da so Sichersteinerji že l. 1304 prodali svoj razrušeni grad na Golem. Ni mogoče, da bi oba gradova že tedaj propadla od starosti, ampak verjetneje v težkih bojih, za katere so ju Sichersteinerji pač zgradili.

Grajske razvaline pri Kravjeku omenjajo viri l. 1351.⁵⁶ Španhajmski ministeriali svo-

jega gradu očitno niso imeli namena obnoviti, saj so si zgradili poleg »novo hišo« (zu dem newn haus).

Prvotni sichersteinski grad, novo hišo in pristavo je treba iskati verjetno pri »pungartu« v jugozahodnem obzidanem delu današnjih Pleterij. Pungarti kažejo na stare fevdalne sedeže.

Šimnova vas. Blaznik jo domneva »na levi strani reke (Krke) na dobrovskem ozemlju, kjer so se leta 1827 kar štirje posestniki pisali Simončič« (s. 29). Pravi, da so bile na Otoku poleg cerkve takrat samo štiri kajže, kar ga odvrča od tega, da bi iskal vas tam. Ne razumem, zakaj naj bi ne vzeli označb »Simanou Polle oder Ottok« in »Šimnova Vass Polle bey Ottokh« dobesedno in Šimnovo vas izenačili z Otokom, srednjeveškim Gutenwerdom. Protislovje v obeh izrazih je samo navidezno. V prvem imamo Otok v širšem pomenu besede, cerkev z naseljem in poljem, v drugem pa samo cerkev ali kvečjemu še s kočami tesno pri cerkvi. Otok ima oba pomena še danes.

Ne sme nas motiti, da ni 1827 v Šimnovi vasi nobenega kmeta, ampak samo štirje kajžarji. Na Otoku ni bilo nikoli nobene kmetije, nobene hube, ampak vedno samo domci okoli cerkve. Že od vsega začetka imamo namreč v Gutenwerdu naselje tipa »Videm«. To izpričuje tudi ime Oštata za otoško polje, na katerem je stal freisinški trg. Tudi bližnji Šentjernej je nekako v istem času nastal na isti način, da so pozidali na odprtem polju farno cerkev, svet okoli nje pa razdelili na same domce. Tudi po uničenju Gutenwerda ni zrastle na njegovih tleh nobena huba. Kmetje, ki so od Šimnovoga polja odraštovali desetino stišskemu samostanu, niso iz Šimnove vasi ali Otoka, ampak iz naselij v široki okolici, kakor so lastniki tamkajšnje zemlje pač še danes.

OPOMBE

1. Prim. Rain = Breg pri Kočevju, Willingrain = Breg pri Ribnici; običajnejša oblika je Rann = Breg pri Litiji, Breg pri Vel. Gabru, Breg pri Breznici (Radovljica), Brežice; pa tudi v sestavljenkah: Rannndorf = Breg pri Preddvoru, Hofraum (gotovo iz Hofrann) = Breg pri Pudoču. (Spec. Orts-Repertorium, Wien, 1884.) — 2. Th. Elze, Urk.-Reg. aus dem gräfl. Auerperg'schen Archiv in Auerperg, MHVK, 1861, reg. 83: »Hof gelegen zunächst ob S. Barthlomae, den man nennt zu dem Pawmgarthen.« — 3. Iz Gregoričevega rodbinskega arhiva, ki mi ga je iz prijaznosti dovolil uporabiti g. Benon Gregorič, za kar mu najlepša zahvala. — Polčev podatek v članku »Svobodniki na Kranjskem«, GDS, 1936, da je Hans Adam pl. Gallenberg

prodal posestvo Antonu Rožiču, je napačen, kot dokazuje izvirna pergamentna listina o prodaji posestva Mihaelu Gregoriču. — 4. Ullepitsch, Dipl. Carn., MHVK, 1848, 93 — 5. P. Bohinjec, Zgodbe fare Skočjan, 1911, 22. — 6. J. Kelemina, Trg Kronovo, GMS, 1937, 139. — 7. F. Schumi, Archiv II, 12. — 8. P. Hitzinger, Die Freisingischen Sal-, Copial- und Urbarbücher, MHVK, sept. 1862, 65. — 9. Swabach in Feld, Komatar, Cartular, 61. — 10. Valv., VIII, 722. — 11. Terezijanski Rektificirani dominikalni akti, RDA, fasc. 163, št. 5, Drž. arhiv Slov. — 12. Valv., XI, 245, 246. — 13. Lesjak, Zgod. šentjernejske fare, 1927, 140, 141. — 14. Valv. XI, 245. — 15. Fran Pokorn, Opombe k Lesjakovi Zgodovini šentjernejske fare, rokopis v škofjskem arhivu. — 16. Valv., VIII, 729. — 17. Valv., XI, 247—249. — 18. Kostanjeviški urbar iz l. 1588 v uradnem prepisu iz l. 1845; Posavski muzej, Brežice, pod št. 22. — 19. »Mayerhoff zu Gutenwerth sonst Crobatisch überfuhr genant«; RDA, fasc. 120, št. 11. — 20. P. Hitzinger, Die Freising. Sal-, Copial- und Urbarbücher, MHVK, sept. 1862. — F. Schumi, Die Windische Mark, Archiv II, 14. — Numismatika Travner in Baumgartner, Naši srednjeveški novci, ČZN, 1930. — F. Gestrin, Doneski k zgodovini Ljubljane, ZČ, 1951. — I. Komelj, Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem, Zbornik za umetn. zgod., 1951. — 21. S. Jug, Turški napadi, GDS, 1943, 7—8. — 22. Zapis stiškega kronista P. Puclja, da je bil Gutenwerth do tal porušen, na njegovem mestu pa da je videti vasi Hrvaški Brod, Drame in Otok, (Kronika, 74), potrjuje le, da so ljudje v dveh stoletjih že močno pozabili na nesrečni trg. Saj meni v istem času Valvasor, da je Guttenbert podrl celo že Atila, »dahero man heutigs Tags nur einen blossen Nach-Hall von ihr und keine eigentliche Wissenschaft hat, wo sie gestanden« (Valv., VIII, 728). Prehajanje spomina v bajko spremlja običajno pretiravanje razsežnosti kraja, kar poznamo tudi drugod in kar je raztegnilo mesto na Otoku do danes že od Kostanjevice do Novega mesta. — 23. H. Co-

sta, Reiseerinnerungen aus Krain, 1848, 105. — 24. P. Hitzinger, Die Peutinger'sche Tafel, MHVK, 1864, 81. — 25. »Im Dorfe, ehemals Markte, Gutenwerth und dessen Umgebung am linken Ufer der Gurk«; P. v. Radics, Herzog Rudolf IV, MHVK, 1864, 100. — 26. S. Rutar, Die Funde von Vinivrh bei Weisskirchen, MCC, 1901, 27. — 27. P. Bohinjec, l. c., 19. — 28. IMDK, 1904, 194—195. — 29. Mitth. der Centr. Comm., 1897, 104. — 30. J. Kelemina, Pravne starine, GMS, 1933, Hoermansberg. — 31. Komatar, Cartular, 37. — 32. Prav tam, 37. — 33. L. 1381 Nibicz, 1383 Nybecz, 1406 Nibicz bei St. Oswald = sv. Ožbald na Javorovici. — 34. »mit dem Puchstalle, mit dem povmgarten, mit aechern, mit wisen, mit holze, mit wazzer mit weide«, Schumi, Archiv II, 270. — 35. Valv., XI, 392. 36. RDA, fasc. 127, št. 14. 37. P. Hitzinger, Das älteste Besitzthum des österr. Herzoge in Krain, MHVK, sept. 1862. — 38. P. Bohinjec, l. c., 67. — 39. F. Schumi, »Die windische Mark«, Archiv II, 16. — 40. Terezijanski nemški uradnik je v Breški vasi napak razumel Brezje, Pürckhendorff; Blaznik, 21. — 41. M. P. Katancsich, Specimen, Zagreb, 1795; po Premerstein-Rutarju, Römische Strassen, 27. — 42. Komatar, Cartular, 41. — 43. Prav tam, 57. — 44. Prav tam, 56. — 45. Prav tam, 57. — 46. S. Jug, Turški napadi, GDS, 1943, 7. — 47. Valv., XV, 344. — 48. Dr. Fr. Ilešić, Brežice, Solčava, ČZN, 1923. — 49. M. Dolenc, Pravosodstvo kostanjeviške opatiije, ČZN, 1814, 38. — 50. Pleterje, »wie es noch Sicherstein geheissen«, P. v. Radics poroča z Dunaja, MHVK, 1863, 71. — Podobno H. Costa, Reiseerinnerungen, 1848, 106: »Karthause Pletterjach, einst eine sichere Veste gegen die Grenznachbarn, dacher Sicherstein genannt.« — 51. Th. Elze, Urkunden-Regesten, MHVK, 1861, 54. — 52. Komatar, Cartular, 38 in 41. — 53. Pri opisu vasi Vratno se omenja neka njiva pod Grazam. Urbar hrani pleterska knjižnica. — 54. »Veste Sicherstain mitsammit dem Burgstall zu dem Krawyak«; Cartular, 35. — 55. H. Costa, l. c., 106. — 56. Komatar, Cartular, 27.

ZAMETKI LJUBLJANSKEGA GRADU

PETER PETRU

Zavod za ureditev stare Ljubljane je l. 1960 organiziral sondažna arheološka raziskovanja na ljubljanskem gradu. Prvenstveni namen letošnjih izkopavanj je bilo proučevanje najstarejšega zametka gradu. Zato so bile večje in daljše sonde razporejene večinoma v notranjosti gradu, se pravi, na današnjem grajskem dvorišču.¹

Centralni jarek — Jarek A — je držal od vodnjaka, prekritega z makadamom rečnih oblic, proti zahodnemu krilu gradu. Pravokotno na to sondo smo potegnili še drug jarek proti traktu z zazidanimi arkadami. Tako v jarku A, kakor tudi v jarku B smo takoj pod današnjim površjem zadeli na živo lapornato skalo. V začetku profila smo sondo razširili, ker smo zasledili zid pravokotnega oboda vodnjaka, oziroma cisterne. Zanimivo je, da je tu živa skala izklesana v širini 1 m in da temelji zid vodnjaka v tem umetno oblikovanem jarku. Dolgotrajna raziskovanja v samem vodnjaku in okoli njega pa zaradi recentnega nasipnega gradiva niso dala nikakih opor za datiranje. Še vedno je časovna opredelitev teh temeljev negotova. Glede na izčrpno fotodokumentacijo bo možno po tehniki zidave časovno odrediti temelje; seveda ob kasnejših izkopavanjih okroglega stolpa ob grajskem vhodu na katerega so zadeli leta 1945. Temelj pravokotnega oboda vodnjaka je zidan iz lomljenih plošč laporja vezanega z apnom. Na zahodni strani je zid fundiran v jarku, medtem ko so ostale stranice zidu prislonjene na lapornato osnovo. V jarku B so bile razmere skalnate osnove podobne tistim v jarku A, zato tu nismo prišli do nikakih ugotovitev, povezanih z rastjo samega gradu.

V poglobljeni sondi med zazidano arkadno steno in grajsko kapelo (gl. profil na str. 182), smo zasledili izključno le nasipno gradivo brez vsakih kulturnih ostankov, s katerimi bi mogli časovno določiti nivelacijo terena na notranji grajski ploščadi. Terenska konfiguracija je po izsledkih omenjene sonde

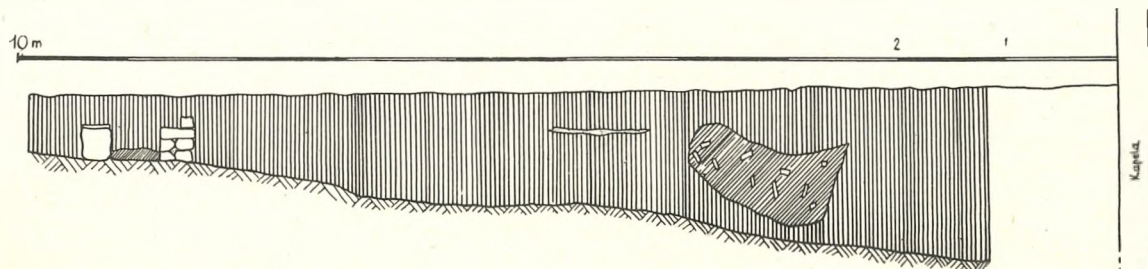
zelo zanimiva. Lapornato pobočje se proti zahodu nagloma pogreza in znaša relativna višina primarne osnove 1.60 m v primeri z ostalim nivojem grajske ploščadi. Kaže, da je poglobitev terena zavila proti jugu, tekla nekaj časa vzporedno oziroma pod traktom z zazidanimi arkadami in se znova pojavila v sondi pri vodnjaku. Sledov sočasnega grajskega obzidja nismo mogli zaslediti razen ostankov apnenega veziva južno od vodnjaka.

Južno od vodnjaka smo namreč pri poglobljanju terena odkrili kepe apna, pomešanega med večjimi kosi laporja. Kljub izrednemu opazovanju ni bilo gotovo, da bi se ta plast priključevala na ohranjeni zid vodnjaka. Tudi v preseku apnena plast ni bila izrazita. Ni se namreč dalo ugotoviti, v kakšni meri je omenjeni konglomerat apna in lapornatih blokov temelj nekega nadzidka. Vendar je spričo drugih okoliščin zelo verjetno, da je omenjena plast v vzročni zvezi s primarnim grajskim jarkom. Jarek se začneja namreč neposredno za plastjo apna in laporja.

Zaradi gornjih spoznanj je bilo potrebno opraviti še manjšo sondo na severovzhodnem vogalu trakta z zazidanimi arkadami. Sonda je v celoti izpolnila pričakovanja. Raščena lapornata tla so strmo padala proti vzhodu. Iz profila sledi, da je bil tu teren poglobljen. Jarek se je verjetno vezal na jarek jugovzhodno od grajske kapele. Interesantno je, da smo tu na zahodnem pobočju okopa našli sklenjeno plast oglja (gl. profil na str. 183), ki govori, da je morala biti za tem jarkom še neka lesena konstrukcija, po vsej verjetnosti palisada.²

S tem so bila izkopavanja v notranjosti gradu zaključena.

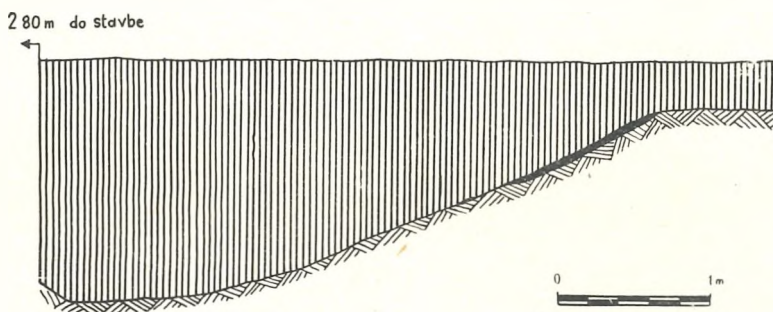
Pred gotskim stolpom smo na vzhodu gradu odprli večjo sondo dolgo skoraj 10 m (glej priloženi talni načrt!). Namen sonde je bil ugotoviti fortifikacijske naprave pred vzhodnim grajskim krilom. V višjih zemelj-

Profil med stavbo z zazidanimi arkadami in grajsko kapelo kaže padec pobočja proti zahodu in prerez skozi kanal

skih plasteh smo zadeli na humozni nasip, pomešan z opeko, ogljem in ometom (primerjaj profil na str. 184). Vzporedno z vzhodno steno stolpa je potekalo več zidov. Prvi je bil ob grajskem stolpu. Drugi, cementni zid, je bil od stolpa oddaljen 2 m, nad njim pa je potekal med 2,90 m do 3,60 m še nek drug zid iz kamnja, vezanega s cementom.³ Nanj se je naslanjala kloaka iz italijanskih stranišč. Šele pri 7,50 m se je pojavil kos

tovljene globine 2,20 m. Enako kot prvi je tudi ta zid meril v širino 1,40 m, vendar je bil precej daljši. Zid je bil izredno močan in grajen iz večjih apnenčastih blokov, vezanih z apnom. Na strani proti grajskemu stolpu je bil skrbno obdelan in obsekan. Na nasprotni strani pa se je naslanjal v globini 1,60 m na lapornato osnovo in je bil mnogo slabše grajen. Ker se omenjeni zid na vzhodu naslanja na lapornato osnovo, je gotovo, da

Profil kaže poglabitev terena pri severovzhodnem vogalu stavbe z zazidanimi arkadami. V zasipu je bilo poleg prsti pomešano kamenje, predvsem lapor. Dno jarka se jasno odraža, saj je na prehodu proti lapornati osnovi 2–3 cm debela plast oglja, označena v profilu s črno barvo

kamnitega zidu, vezanega z apnom, za katerega smo takoj ugotovili, da spada k stolpu. Za to predpostavko govori smer samega zidu. Ta poteka namreč brez bistvenjših odklonov vzporedno z vzhodno steno stolpa. 1,40 m pod današnjim površjem se je zid pričel in je segal do ugotovljene globine 2,20 m. Globlje nismo mogli kopati, ker se je zemlja usipavala. Zid je bil grajen iz velikih blokov verjetno podpeškega apnenca, vezanega z apneno malto. Na vseh odkopanih straneh je bil izredno skrbno izdelan in je imel gladke stranice (primerjaj tloris in naris na str. 185). Zid je meril v širino kar 1,40 m ter v dolžino 3,90 m. Na zgornji površini sta bila dva povprečno 16 cm široka žleba. Med njima je bil zid 12 cm višji kot ob straneh. Smer obeh kanalov pa ni potekala pravokotno na os podstavka. Južni žleb je bil na strani proti stolpu oddaljen od južnega roba zidu 84 cm, na vzhodni strani pa je bil oddaljen od južnega roba 76 cm. Še večji odklon pa kaže severni žleb. Ta je bil namreč na grajski strani oddaljen od severnega roba le 0,40 m, na vzhodu pa celo 0,80 m. Zanimiva pri tem temelju je uporaba večjih in debelejših kamnitih blokov v podnožju, medtem ko je krona zidu sestavljena iz manjših, toda pravilneje obdelanih apnenčastih blokov.

Skoraj enako grajen zid smo zasledili nato pri 11,90 m. Vrh zidu se je pričel 95 cm pod današnjim površjem in je segal do ugo-

se je neposreden obrambni jarek prav tu zaključeval. Širina obrambnega jarka je dana z oddaljenostjo zidu od stolpa 11,90 m. O drugih istočasnih fortifikacijskih napravah na vzhodu ljubljanskega gradu ne moremo sedaj podati nobene sodbe, vsekakor utegnejo bodoča raziskovanja osvetliti tudi ta problem v celoti. Funkcija obeh odkopanih zidov v obrambni koncepciji na jugovzhodnem koncu zunanje grajske ploščadi je z Valvasorjevimi in drugimi pričevanji več ali manj jasna (pregledna skica, str. 185).

Kolikor skušamo povezovati rezultate izkopavanj z dokumentiranimi in izročenimi pričevanji, vidimo, da so tudi arheološke ugotovitve pomembne. Ohranjeni viri so žal preskromni, da bi mogli v celoti osvetliti rast gradu iz prvotnih zametkov.

Lega in petrografski sestav grajskega griča je tak, da bi težko domnevali naselitev v paleolitski in neolitski dobi.⁴ Mnogo bolj pa je bila kopa, na kateri stoji danes ljubljanski grad, primerna za postavitev gradišča v ilirski dobi. Zaradi zunanjih vzgibov, predvsem zaradi neke permanentne ogroženosti so stanovali ilirski prebivalci za utrjenimi nasipi v gradiščih. Na pomeriju Ljubljane poznamo številne ostanke ilirske kulture.⁵ Med temi je gotovo v zvezi z naselbino na gradu grobišče pri sv. Florijanu.⁶ Glede na številne umetne terenske spremembe v poslednjem tisočletju si tudi vrsta naših starejših znan-

stvenikov, ko so si ogledali ljubljanski grad, ni upala trditi, da imamo opraviti z gradiščem, marveč so sodili, da je bila na grajski vzpetini le ilirska naselbina oziroma bivališče.⁷

Kdaj in kako ter predvsem kje so našli ostanke tega prvotnega gradišča, lahko danes samo domnevamo. Prvi je opozoril na gradišče in s tem tudi na prvo utrdbo na tem prostoru S. Rutar, Letopis Matice Slovenske 1891, 184, opiraje se pri tem na to, »da je dokazano, da se na ljubljanskem gradu nahajajo črepinje prazgodovinskih posod. More se celo trditi, da se je ondanje gradišče ohranilo celo do prihoda Rimljanov, ki so ga bolje utrdili in spremenili v arx.«⁸ Po Pečniku, Izvestija 14, 1904, 129, pa je bila »na griču ograja stanovanja, narejena iz kolov in protja ter ometana z glino.« Podobno selišče je odkril Pečnik tudi na Golovcu. Šele mnogo kasneje je dr. F. Stele, Kronika 4, 1934, 4 in 49, zapisal: »Po domnevah zgodovinarjev naj bi bila ilirska naselbina v Krakovem odnosno na desnem bregu Ljubljane. K tej naselbini naj bi spadal tudi na gradu ugotovljeni predrimski obrambni okop.«

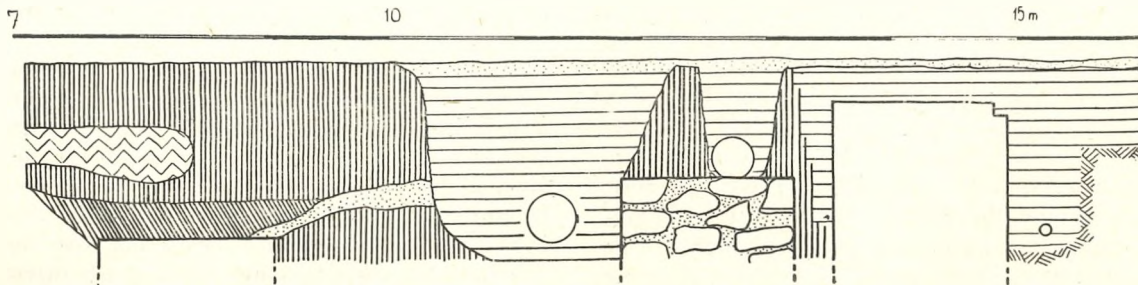
O ugotovljenem predrimskem, t. j. prazgodovinskem obrambnem okopu na ljubljanskem gradu obstoji le podatek dr. F. Steleta. Verjetno so zadeli na okop pri regulacijskih delih v zvezi s preureditvijo ploščadi po zamisli arh. J. Plečnika. Iz tega poročila izhaja, da prazgodovinski in rimski okop nista identična, kakor se je preje domnevalo.⁹ Idealizirane podobe rimskega »arxa« po Hitzingerju pa ne moremo arheološko identificirati in dokumentirati. Gotovo je sama zamisel rimske opazovalne postojanke na vrhu grajskega griča sprejemljiva in celo verjetna. Glede na terensko konfiguracijo pa bi dali prednost za lokacijo opazovalnega stolpa izstopajočemu holmcu jugovzhodno od gotskega stolpa. Tu so namreč pri poglobljanju »cisterne« našli napis¹⁰: *Aurelii Seuthii*.

Že pred tem so pri odstranjevanju »alter Verschanzung« — torej nekih okopov — našli več antik. Celotna najdba danes ni znana, vendar vemo po zapiskih sodobnikov (primerjaj *Illyrisches Blatt*, 1820, str. 155), da so zasledili pri teh delih: a) pepelnico, oljenko, skledo; b) odlomek lepega stebra; c) dva čevlja visok steber z napisom; č) kamniti plošči, na katerih so bile opazne sledi ognja, več starega orožja, sulic itd.

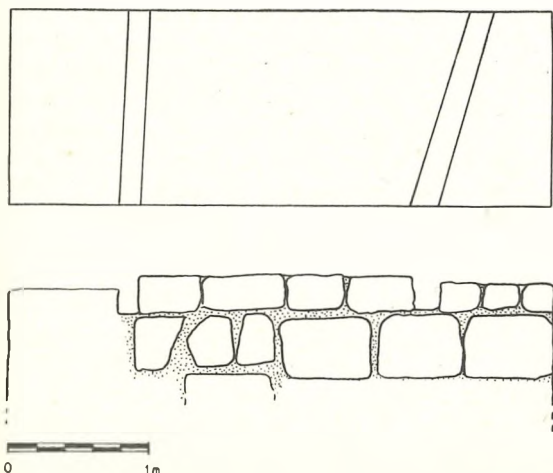
Opisovalec je izrecno delil najdbo na štiri skupine, za kar je moral imeti nek tehtnejši razlog. Vendar pa kljub omembi pepelnice (najdba pod a) ne moremo dokumentirati rimskega pokopališča na platoju, vzhodno od gradu.

Regulacijska dela na planoti pred gradom so morala biti obsežna in so trajala več let. Kajti poročevalec iz leta 1820 navaja, da so večji del izkopanih predmetov odkrili že leta 1819; ker pa vemo za najdbe še v letu 1833, lahko smatramo, da so v začetku prejšnjega stoletja »velikopotezno« pospravili in izravnali večino ostankov prejšnje fortifikacije in naselitve. Omenjene najdbe, kolikor so zanje podane lokacije najdišč, so vse s platoja vzhodno od gradu in se kopičijo v območju vodnjaka.¹¹ Vprav na tem platoju so našli toliko rimskih novcev, med katerimi so zastopani cesarji od Avgusta do Teodozija, da je kontinuirana rimska naselitev ploščadi izpričana.¹²

Še posebej pa so zanimivi »in situ« najdeni votivni oltarji posvečeni boginji Aequorni: a) *G(aius) Cl(audius) Pri(am)us Aec(ornae)|v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*;¹³ b) *Actus|Aecornae|v(otum) s(olvit) l(ibens)*;¹⁴ in napis c) *G(aius) Aemilius|Felix Aecur(nae)|v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.¹⁵ Druge okoliščine najdbe podpirajo domnevo o svetišču na podnožju kuclja pred gradom. Svetišče samo ni moglo imeti velikih razsežnosti, ker so tudi oltarji majhni. Mogoče je obstajal pod to vzpetino samo manjši *fanum* ali *sacellum*-kapelica, ker ima eden izmed oltarjev podobo votivne kapelice. Po

Prerez zemeljskih plasti v jarku vzhodno od gotskega stolpa med metroma 7 in 16

Tloris in stranski pogled na temelj pri 7,50 m

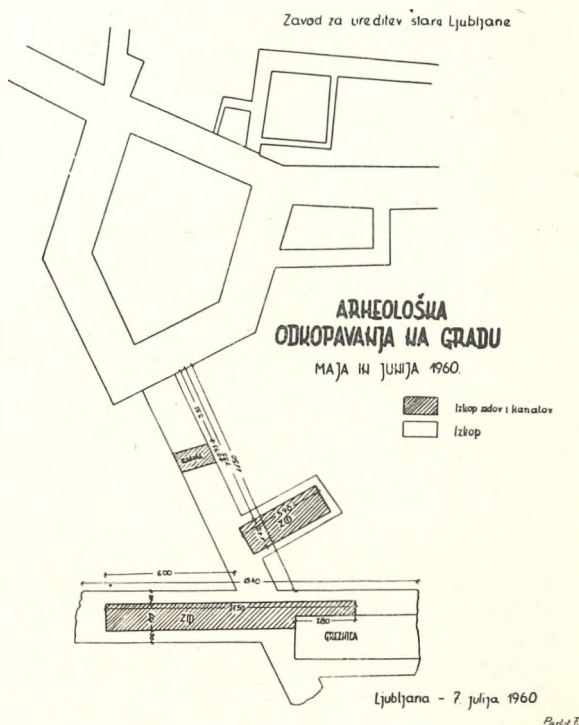
izvajanjih lingvistov in starinoslovcev lahko sodimo o ilirskem poreklu *Aequornae*. Bistva boginje sicer ni moč v celoti razjasniti, toda obstoji upravičena domneva o njenem pred-rimskem čaščenju na območju ljubljanskega gradu.

Med najdbami na gradu pa velja izločiti posebno skupino napisov, vzdanih kot spoli-je. Večinoma so to nagrobniki, pripeljani verjetno iz antične nekropole pod gradom vzdolž Florijanske in Karlovške ceste.¹⁶ Med spolijami bi omenili skoraj v celoti ohranjeni napis na vzhodni strani gotskega stolpa:¹⁷ *D(is) M(anibus) Antoniae Maximillae L(u-cius) Aberius Priscus nur(u)i dign(i)s(simae) b(ene) m(erenti)*; in naslednje frag-mente spomenikov, od katerih stoji pri sever-nem dohodu cippus terminalis večje grob-nice¹⁸ z napisom *i(n) f(ronte)*; pri gotskem stolpu je prav tako vzdian cippus termina-lis¹⁹ *in fr(onte)*; ter pri stolpu desno od juž-nih vrat nagrobnik *C. I | CLA | V*.

V primeri s številnimi antičnimi spomeniki so prva stoletja srednjega veka zapustila le malo materialnih dokazov. Slovansko ime Ljubljane samo nam zgovorno izpričuje na-selitev te izredno pomembne prometne točke že v najzgodnejši dobi.^{19a} Ali in v kakšni meri so naši neposredni predniki utrdili grajsko ploščad spričo pomanjkanja najdb, danes ne moremo ugotoviti. Edina najdba iz tega obdobja je t. im. »frankovska krogla«. Vendar pa danes žal ne vemo, kaj naj bi ta krogla predstavljala, ker je v muzeju nedo-segljiva oziroma izgubljena.

Ljubljana in s tem tudi grad se omenja v pisanih virih prvič leta 1144.²⁰ Domnevati pa moremo pričetek utrjevanja v začetku našega tisočletja. Neposrednih stavbnih čle-

nov romanike danes na gradu ne srečuje-mo.²¹ Glede na druge umetnostnozgodovinske analize o starosti posameznih grajskih kril lahko povzamemo pomembne zaključke za pravilno interpretacijo. Umetnostni zgodovi-narji so si namreč edini v sodbi o ohranjenih starejših arhitektonskih členih v zahodnem krilu stavbe. Stanje, kakršno je ohranjeno delno še na Pieronijevem načrtu Ljubljane iz let okoli 1650,²² kjer je med posameznimi stavbnimi objekti, prislonjenimi na obzidje, več vrzeli predvsem na vzhodnem traktu. Zazidava vzhodnega krila je sledila šele ka-sneje. Po načrtu v teh vrzelih ni poslopij, temveč zgolj obzidje in pripadajoče fortifi-kacijske naprave. Iz česar sledi, da je treba iskati osnovo srednjeveškega gradu in s tem prvo fevdalno bivališče neposredno na mest-ni — zahodni — strani. Različne gradbene faze, ki jih lahko upravičeno domnevamo, pa nas silijo k iskanju rešitve nakazanega

problema: čas obstoja prvotne arhitekture v vzhodni polovici grajskega dvorišča. Vizita-cijska listina v ljubljanskem škofijskem uradu, na katero me je ljubeznivo opozoril konservator I. Komelj, kaže, da je vodilo v grajsko kapelo leta 1611 kar 11 stopnic. Če bi ta čas ploščad v gradu ne bila zasi-pana, bi stopnice ne bile potrebne. Torej je bil teren v notranjosti gradu izravnán pred letom 1489, ko se kapela prvič omenja. S

tem seveda močno skrbimo možnost o daljšem obstoju prvotnega obrambnega sistema.

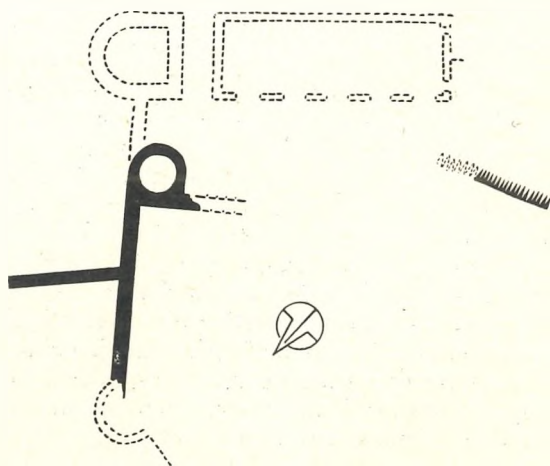
K primarni fortifikaciji lahko prištevamo kar dvoje ohranjenih spomenikov. V prvi vrsti moramo omeniti izkop obrambnega jarka s sledmi oglja in že leta 1945 odkopan zidan grajski stolp.²³ Na južno stran je vodil iz tega stolpa manjši ostanek zidu v smeri proti letos odkopanemu obrambnemu jarku (glej profil na str. 183).

V začetni srednjeveški stopnji utrjevanja grajskega griča so izrabili naravni padec terena proti vzhodu in zagradili ves pas med mestnima obzidjema. Padec skalnate osnove se je pričel, po terenskih izvidih, v notranjosti dvorišča, vendar šele neposredno pred sedanjim vzhodnim grajskim krilom. Oglje na skrajnem zahodnem robu jarka nas sili, da moramo predpostavljati logično navezovanje nekega prvotno lesenega objekta na notranji strani obrambnega jarka. Naslednji gradbeni fazi — osnova ji je še vedno primarni fortifikacijski koncept — lahko prištejemo leta 1945 odkrite zidane temelje severovzhodnega stolpa. Razlika v oddaljenosti tega stolpa od priključka mestnega obzidja s Študentovske ulice znaša 9–10 m. Podrobnejše analiziranje strukture zidu severne stene izdaja ravno na tem odseku razliko v načinu zidanja. Zid je pretežno grajen iz rjavega kamnja, med katerim so vzdani bloki sivga apnenca, ki so številni ob stolpu z gostiščem in jih v taki množini pogrešamo med priključkom obzidja in med leta 1945 odkritim stolpom. Na istem odseku zidu je postament nekoliko razširjen in neha v območju stolpa. Razlika v strukturi zidu ob stolpu z gostiščem kaže, da je v naslednji gradbeni fazi sledila razširitev gradu proti vzhodu. Današnji severovzhodni vogalni stolp je prevzel vlogo prejšnjega, le da je tej premaknitvi sledila predstavitev celotnega vzhodnega grajskega krila v prejšnji obrambni jarek (prim. shemo na strani 186). Sonda med kapelo in traktom z zazidanimi arkadami potrjuje, da se pri novi zasnovi niso strogo podredili poteku prvotnega obrambnega jarka. To pa samo krepi domnevo o istočasni opustitvi primarne strateške osnove ljubljanskega gradu z globokim prepadom pred vzhodnim krilom. Nov fortifikacijski koncept je dobil življenjsko pogojenost le, če je obstajala pred njim še ena ovira, še en obrambni zid.

Časovna odreditev vseh gradbenih faz je danes zaradi pomanjkanja izkopenega kulturnozgodovinskega dokaznega gradiva nemogoča. Omenili smo podatek, po katerem

je bil teren v notranjosti gradu izravnán pred letom 1489. Vendar ostaja ta letnica edina, s katero lahko konkretno operiramo ob vprašanju, kdaj se je grad razširil proti vzhodu. Moglo pa se je to zgoditi vsekakor šele potem, ko je bil grad stočišče treh mestnih obzidij. Drugo gradbeno fazo, horizont leta 1945 odkopanega okroglega stolpa, dokumentira verjetno listina, v kateri se imenuje obzidje Ljubljane v prvi polovici XIII. stol. (in Laibaco intra murum civitatis). Zametke gradu pa moremo — v tem soglašajo vsi strokovnjaki — postaviti v začetek našega tisočletja.

Sklep. Prve izpričane poselitvene faze na ljubljanskem gradu kažejo zelo tesno povezavo med najzgodnejšimi naselbinami na pomeriju Ljubljane in ljubljanskim gradom. Pri tem gre gradu vseskozi neka posebna centralna obrambna funkcija. Krono take vloge pa je dobil ljubljanski grad s tem, da je postal dejansko središče centralne Slovenije. Vsaka rast tujega in vrhu tega še fevdalnega središča bi bila brez široke povezave z neposrednim nosilcem verskega, merkantilnega in upravnega življenja — z mestom samim — že vnaprej obsojena na propad. Toda že v prvih srednjeveških zametkih se je grad skladno povezal z mestom, vključil se je namreč kot izredna fortifikacijska točka v kot pas sklenjeno mestno obzidje. Potek tega mimo Tranče, skozi grad in v smiselnem nadaljevanju naprej po grajskem pobočju do Študentovske ulice in Ljubljanice kaže na pomen gradu v smotrno se oblikujočem telesu.²⁴ Ne le, da so bile s tem pogojene komunikacije, ki so spajale grad z mestom,

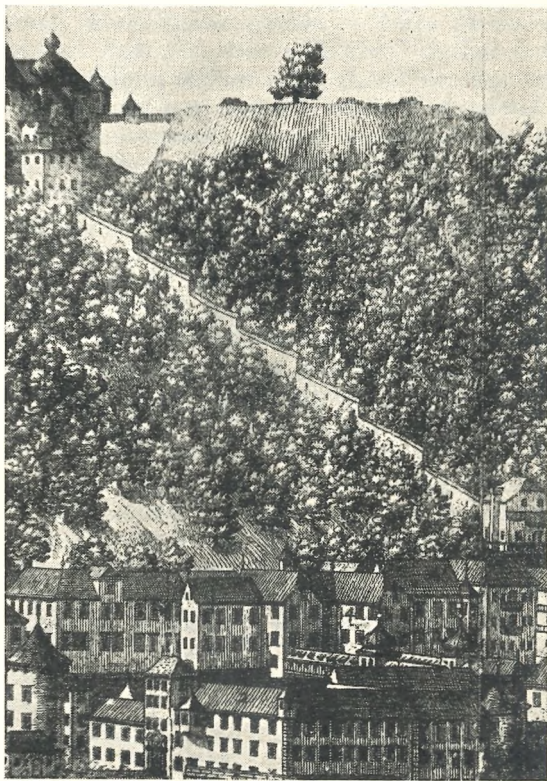
Shema severovzhodnega grajskega vogala. Vrisane so tri gradbene faze. L. 1945 odkriti stolp je podan shematično, ker imamo za to oporo le v nakazanih konturah na makadamu ob grajskem vhodu

ampak so bile ustvarjene tudi vse danosti za kasnejše vsklajevanje gradu kot akropole s postopno razširitvijo mesta na karlovški strani.

Pričujoči prispevek osvetljuje le dejavnost arheologov na ljubljanskem gradu. Vsa široka zgodovinska obravnava je strnjena v tehtnih prispevkih prof. M. Kosa in S. Vilfana, zato smo izpustili vsako podrobnejše zgodovinsko interpretiranje, ker je to vsebovano v omenjenih dognanjih obeh avtorjev.

OPOMBE

1. Predloge in smernice za arheološka son-
dažna dela je izoblikovala posebna komisija. Na
tem mestu pa bi se rad še enkrat zahvalil vsem
kolegom, ki so kakorkoli pomagali in sodelovali
pri tej akciji. Obširen elaborat o raziskovanjih
je shranjen v Zavodu za ureditev stare Ljublja-
ne. — 2. 1530 omenja listina pretežno leseno kon-
strukcijo gradu: »So ist das lannng zimer auswend-
ig gegen der stat in die schlossmaur vnd inwend-
ig nun von holtzwewrch inn rigel gemauert, das
fault auff den grund weg und mag khain zi-
geltach ertragen vnd muss doch ain ziegeldach
haben, darumb thuet not das holtzwewrch mit
ainer maur zu uersetzen vnd auszuwellen.« Ob-
javo listine mi je dovolil arhivar B. Otorepec,
za kar se mu še enkrat zahvaljujem. — 3. Za
katerega pa kljub opazovanjem konservatorjev
I. Komelja in dr. N. Sumija ne morem z go-
tovostjo trditi, da bi spadal k prvotni arhitek-
turi. — 4. S. Brodar, paleolitski del in J. Korošec
neolitski del v Zgodovini Ljubljane I. — 5. F. Sta-
re, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani, 1954.
— 6. J. Pečnik, Izvestija MDK 14, 1904, 129. — 7.
S. Rutar MCK 16, 1891, 118 in 139; IMDK 14, 1904,
130. — 8. P. Hitzinger, MdHVK, 1861, 46 — 9. l. c.
— 10. AIJ, 182 = CIL III, 3854. — 11. C. Desch-
mann, Führer durch das Krainische Landesmu-
seum, Rudolfinum in Laibach, 1888, 103 in 112; S.
Rutar, LMS 1891, 189. — 12. A. Müllner, Emona,
str 60. — 13. AIJ 150; CIL III, 3833. — 14. AIJ
149; CIL III, 3832 — 15. AIJ 148; CIL III, 3831.
— 16. B. Saria, GMDS 22, 1941, 133; IMDK 9,
1899, 41; Argo 1, 1892, 59. — 17. GMDS 22, 1941,
133. — 18. l. c. 36. — 19. CIL III, 13401 — 19 a.
P. Korošec, AV 4, 1953, 324; AV 2, 1951, 156; J.
Korošec, Zgodovina Ljubljane I. — 20. M. Kos,

Detajl večje Valvasorjeve vedute s sektorjem med gradom in Trančo. Desno od gradu je kucelj z lipo, na katerega vodi mostiček. Razdalja med obema objektoma znaša danes čez 25 m. Ugotovljen obrambni jarek je bil širok 11.90 m. V obeh primerih je razpon precejšen in le malo verjetno je, da bi mogli premostiti jarek brez opornika. V razdalji 7.50 m od gotskega stolpa smo odkrili zid, situiran v obrambnem jarku. Tega ostanka ni moč povezovati z nobenimi utrdbami pred gradom; ostane le njegova funkcija opornika pri premostitvi jarka, ki ga Valvasor ni vrisal

Srednjeveška Ljubljana, Ljubljana, 1955. Po tem delu so citirane vse letnice in navedbe listin. Upošteval pa sem ob tem mnenje S. Vilfana, Kronika 4, 1956, 132. — 21. Po ustni navedbi dr. M. Zadnikarja. — 22. F. Stele, Grad ljubljanski slovenska akropola, Celje 1932, 13. — 23. Vsa terenska zapazanja mi je ljubeznivo posredoval prof. B. Kobe, ki je vodil regulacijska dela v gradu. — 24. S. Vilfan, Kronika 4, 1956, 132.

VODNIK LETA 1834 O SLOVENIJI

MELITTA PIVEC-STELE

Franz Tschischka, arhivar in direktor registrature dunajskega magistrata, je izdal 1834 na Dunaju vodnik: Der Gefährte auf Reisen in dem österreichischen Kaiserstaate. Für Reisende jeden Standes und Zweckes nach den neuesten und bewährtesten Quellen bearbeitet. Ker je tiskan na dobrem papirju, je vodnik kljub svojemu obsegu — LVI +

+ 682 str. 8° — res lahek in priročen. Ni to edino delo Fr. Tschischke: 1836 je izšel njegov pregled umetnosti in starožitnosti v avstrijskem cesarstvu, 1846 njegova zgodovina Dunaja v 1. izd., 1853 v 2. izd., 1834 in 1843 pa še nekaj manjših publikacij.

V predgovoru omenja avtor kot prednost svojega priročnika, da prinaša prometne

zveze ne samo za glavno mesto Dunaj, temveč tudi za važnejša mesta provinc, in ker sta takrat spadali pod označbo Avstrija tudi Ogrska in Severna Italija, je teh mest precej — 30. Ker se kraji — seveda z nemško obliko imen — obravnavajo v abecednem redu in ker je dodan abecedni register, je kljub tej nekako mehavični razdelitvi orientacija res lahka. Zemljevidov pa avtor ni dodal, ker jih je, pravi, dosti na razpolago, dodal pa je na koncu uvoda kratek seznam uporabljene in priporočljive literature.

Kot uvod podaja geografski, statistični, narodnostni, gospodarski, kulturni in upravni pregled Avstrije; pregled meril, uteži in novcev s primerjavo z enotami drugih držav; pregled predpisov za potni list in carino za domačine in inozemce in izčrpen pregled prometnih sredstev: brzi poštni voz, navadni poštni voz, posebni poštni voz, navadna kočija, ladja na jezerih in na morju, s tarifo cen za potnike, prtljago, prehrano in napitnino. Urnika za odhod in prihod pa ne poda, ker ni nespremenljiv; urnik je bil uradno razglašen in objavljen tudi n. pr v vsakoletnih koledarjih. Merilo je avstrijska pošta (Post), ki je znašala 2 poštni milji po 4.000 dunajskih klafter, to je 15,2 km, ker je dunajska klaftera bila enaka 1,9 m. (Le lombardsko-beneško kraljestvo je imelo že metriški sistem).

Pri obravnavi posameznih krajev je avtorjeva tehnika naslednja: večja mesta, ki imajo posebno poglavja, opisuje najprej na kratko geografsko in zgodovinsko, podaja število hiš in prebivalcev, našteva glavne rimske in srednjeveške umetnostne spomenike, kulturne, humanitarne in upravne ustanove, omenja zastopane gospodarske panoge — obrti, tovarne, trgovino —, dodaja prenočišča ter prirodne znamenitosti okolice in konča z najbolj obširnimi delom, seznamom prometnih zvez; manjša mesta (in trgi) so obravnavani podobno, seveda krajše, pri popisu posameznih prometnih prog.

Slovenija je takrat upravno pripadala z večjim delom guberniju Iliriji, z manjšim delom Štajerski. Med njenimi mesti ima le Ljubljana posebno poglavje, druga moramo iskati na progah, ki vodijo iz Ljubljane, oz. v Ljubljano, deloma pa tudi na progah, ki izhajajo iz Gradca, Celovca in Trsta. V vseh vodnikih, starih in novih, so stvari, ki se vedno ponavljajo. Tu hočemo opozoriti le na nekatere podatke, ki so z enega ali drugega vidika zanimivi, značilni tudi za to, kar je bilo takratni dobi omembe vredno.

Ljubljana, sedež gubernija, znana kot bivša Aemona in kraj kongresa l. 1821, je štela

ok. 13.000 prebivalcev, »ki govorijo nemško, italijansko in novogrško. Ljudsko narečje je ilirsko«. Ceste in trgi so sicer neurejeni in ozki, pa deloma izredno dobro tlakovani in zelo čisti. 5 mostov veže obe strani Ljubljane. Licej z biblioteko, gimnazija, semenišče, kmetijska družba, filharmonična družba, deželni muzej in 3 knjigarne skrbijo za izobrazbo, stanovsko gledališče, reduta, strelišče, plesna dvorana in čitalnica z mnogimi revijami za zabavo. Mesto ima živahno komisijsko in špedicijsko trgovino, poleg drugih obrti dve tovarni za fajanso in dve rafineriji za sladkor ter pet letnih sejmov. Najboljše gostilne so pri Levu, pri Bidlmonu in pri Maliču. Potem našteva vodnik 29 prometnih prog, ki vežejo Ljubljano z vsemi mesti, obravnavanimi v posebnih poglavjih. To so: Reka, Zagreb, Petrovaradin, Zadar, Trst, Benetke, Verona, Milan, Padova; Gradec, Celovec, Innsbruck, Bregenz, Salzburg, Linz, Dunaj, Praga, Cheb, Brno, Bratislava, Košice, Črnovice, Opava, Lvov, Ofen, Debreczin, Temišvar, Sibinj, Cluj. Od teh imajo Linz, Lvov in Ofen po dve varianti. Povsod je navedena oddaljenost od izhodišča, Ljubljane.

Potniku, ki prihaja iz Gradca, predstavi najprej Maribor (5.000 prebivalcev) z gledališčem, plavalno šolo ob Dravi, tremi letnimi sejmi in živahno trgovino z železnino, žitom, sadjem, posebno breskvami in vinom. Nadaljujoč pot skozi rodovitno pokrajino ob vznožju Pohorja omenja Slovensko Bistrico »z že skoraj izključno slovanskim prebivalstvom«, Konjice in Celje (1.960 prebivalcev), ki ima široke pa slabo tlakovane ceste, grad slavnih celjskih grofov v razvalinah in grad grofov Thurn. Potniku, ki prihaja po drugi cesti iz Gradca v Radgono, ne pozabi omeniti Gornje Radgone z gradom in odličnim vinom v okolici.

Kdor potuje iz Maribora v Zagreb skozi gornjo dravsko dolino, označeno kot »nerodovitno z močvirji«, sreča Ptuj (1.700 preb.), najstarejše štajersko mesto, dobro zidano pa »mračno« z znamenitimi rezljanimi klopmi in (Laibovim) oltarjem v farni cerkvi, gradom in dobrim vinom v okolici, posebno v Zavrču. Iz Celja pride v Rimske Toplice (kjer se analizira zdravilna voda in njena uporaba), Jurklošter s steklarno in Brežice (744 preb.) z gradom in živahno trgovino na Gorenjsko; iz Laškega pa v Rogaško Slatino. pred nekaj leti lepo popravljeno po skrbi štajerskih deželnih stanov, ki pošilja letno 400.000 steklenic svoje zdravilne vode v Nemčijo, Poljsko in Italijo ter ravno toliko v sodih na Ogrsko in Hrvatsko.

Na cesti iz Ljubljane v Zagreb omenja najprej grad Auersperg »zaradi trioglate oblike tudi Triak imenovan«, potem Višnjo goro, jami pri Podpeči in Kompolju, Novo mesto (1.251 preb.), slavne Dolenjske Toplice, Kostanjevico z gradom in cistercijanskim samostanom, Krško in rodovitna polja, sadjarstvo in posebej vinogradništvo. Cesta iz Ljubljane na Reko pa vodi od Postojne naprej skozi pusti Kras z burjo čez Bistrico, ki ima mnogo strojaren in žag in izvažata letno na tisoče bukovih in smrekovih desak na Reko in v Trst, cesta v Verono pa skozi Vipavsko dolino, kjer bujna vegetacija močno kontrastira z žalostnim Krasom. Trg Vipava (1036 preb.) slovi po dobrem vinu.

V smeri proti Trstu opozarja pri Vrhniku na največje rake, pri Idriji (4.139 preb., večinoma rudarji) na živo srebro (letna produkcija 5.000 centov, cinober 1.200 centov), čipkarstvo in gledališče, pri prirodnih znamenitostih na Škocjansko jamo, Cerkniško jezero in Postojnsko jamo s Proteusom. O Trstu pravi, da ima čez 50.000 prebivalcev, mešanico Italijanov, Ilircev in Nemcev, ladjedelnice, sinagogo, biblioteke, Archeografo Triestino, konzulate skoraj vseh evropskih držav, trgovino z vsemi obmorskimi državami Evrope in Azije, letni prihod in odhod 8.500 velikih ladij, čez 1.000 trgovcev in tovarne. V okolici omenja soline v Žavljah in Milju, žrebčarno v Lipici, lep razgled z Opčin in marmor iz Nabrežine.

Iz Trsta pelje potnika čez Koper (5.500 prebivalcev), ki leži sredi vode, vezan po kamnitem mostu s kopnim, ima trgovino z vinom, oljem in soljo, obalno vožnjo, ribarstvo, en letni sejem in »zelo veliko pa žal malo obiskano luko« v Pulj, ki ima veliko preteklost in — 900 prebivalcev. Na drugi cesti, v Buje, omenja pri Izoli (3.150 preb.) dobro rebulo (Ribollawein), pri Piranu (6.200 preb.), ki ga imenuje zelo slikovitega, hvali lepo luko, velike solarne, vino in sadje. Na poti v Udine opozarja na Miren, ki ima mnogo čevljarjev, in na Brda, od koder »se Koroška in Kranjska oskrbujeta s sladko belo rebulo«, na poti v Benetke pa na Devinski grad in odlično črno vino iz Proseka.

Cesta iz Celovca (12.421 preb.) pelje potnika čez Trbiž, Predil, Bovec, Kobarid, Tolmin s tremi sejmi za živinorejo, Kanal in Solkan z vinogradništvom in svilorejo v Gorico (9.000 preb.), ki leži v rodovitni ravnini, ima biblioteko, sinagogo, več tovarn, manufakture in barvarne za svilo, trgovino z vinom, usnjem, svilo in pet letnih sejmov. Na cesti iz Celovca v Ljubljano čez Ljubelj omenja trg Tržič s tovarno za jeklo, fuži-

nami, kovačijami za kose in žeblje ter trgovino z Italijo, in mesto Kranj (1.712 preb.), ki je dobro zidano in živi od kmetijstva, tkalstva in barvarstva. Gospo sveto z njenimi znamenitostmi pa obravnava na cesti, ki vodi iz Dunaja v Celovec.

Končno popelje na cesti iz Salzburga v Ljubljano potnika v Kranjsko goro, Jesenice s strojarnami in pletilstvom nogavic, Savo, ki ima prvi v Avstriji zgrajeni most na verigah, k Blejskemu jezeru, v Bohinjsko dolino s slapom Savice, kjer ne pozabi niti na »Babji Sob«, in hvali »postavne prebivalce Bohinja, da govorijo zelo čisto kranjski jezik«, trgujejo pa tudi živahno z mastjo s Trstom. Kot največjo znamenitost te proge označuje slavno goro Triglav (Terglou). In s tem smo tudi mi končali pregled slovenskih pokrajin: Štajersko, Koroško, Dolenjsko, Notranjsko, Istro, Primorsko in Gorenjsko.

Če pregledamo po registru v vodniku omenjene in obravnavane kraje Slovenije, pogrešamo imena krajev, ki niso nič manj pomembni kot navedeni, so pa izpadli, ker pač niso ležali na poštnih progah, čeprav včasih tudi opozarja na kraje, ki niso tik ob progi, pač pa bolj oddaljeni. Pogrešamo tudi znamenitosti, ki takrat še niso bile znane ali so še neodkrite počivale pod zemljo. Načrtno pa smo izpustili mnogo navedb malih rudnikov, fužin itd., ki ne obstajajo več, ker ne sodijo v kratek pregled, pač pa bi dobro služile podrobni obravnavi.

Podatki l. 1834 so zanimivi za primerjavo, kolikor so se glavne prometne proge v teku ok. 130 let obdržale, oz. spremenile. Zanimiva bi bila tudi primerjava števil prebivalcev, kako in zakaj so nekatera mesta v tem obdobju pohitela, druga zaostala (n. pr. Zagreb 11.300 preb., Varaždin 9.151 preb., Gradec ok. 40.000 preb.); zelo zanimiva je tudi primerjava, kako se je spremenila gospodarska struktura, ki kaže za ta leta deželo s prevladujočim kmetijstvom, posebno sadjarstvom in vinogradništvom, s šibko industrializacijo — malo tovarn, več obrtnih delavnic — pa zelo živahno trgovino. Pri nekaterih nekoliko presenetljivih podatkih bi nas zanimalo, od kod izvirajo.

Posebno zanimiv pa je naš vodnik z narodnostnega vidika. V tem oziru je naš avtor zelo stvaren, njegovi pojmi o slovanskih narodih in jezikih pa niso čisto jasni. V splošnem uvodu našteva kot Slovane (Slaven): Čehe na Češkem in Moravskem, Hanake na Moravskem, Slovake na Moravskem in Ogrskem, Poljake v Galiciji, Ukrajince (Russniaken) v Galiciji na Ogrskem in Sedmogra-

škem, Hrvate na Hrvatskem in Ogrskem, Slavonce (Slavonier) v Slavoniji in na Ogrskem, Vende (Wenden) v Iliriji in na Štajerskem, Srbe in Ilirce v Slavoniji in na Ogrskem, Morlake v Dalmaciji. Dodaja, da tvorijo Slovani skoro pol prebivalstva Avstrije.

Uporablja pa za naše kraje promiscue izraze slovansko, ilirsko, kranjsko, vendsko; ilirsko pomeni včasih slovensko, včasih hrvatsko, izraza slovensko ne pozna. Zadevne pripombe pri Ljubljani, Slov. Bistrici in Trstu smo že omenili, o narodnosti prebivalcev Celovca in Gorice ne pove nič. Nemškim oblikam krajevnih imen dodaja pa večkrat v oklepaju nacionalno obliko, seveda v fonetični transkripciji, tako za mesta na Ogrskem madžarsko obliko, na Hrvatskem hrvatsko, n. pr. Agram (Zagrab), Fiume (Reka), pri nas pa slovensko n. pr. Adels-

berg (von den hier wohnenden Slaven Pöstojna genannt), Assling (Jesenitze), Cilly (windisch Celle), Gonovitz (windisch Kojnitze), Laibach (Lubiana), Leibnitz (Lipniza), Neumarktl (krainerisch: Tersezh), Pettau (Ptuja), Teplitz (Rimske Toplice), Tüf-fer (Laschko), Windisch Freistritz (Wisterza). Nekatera tako dodana slovanska imena so tudi sprejeta v abecedni register. Pri opisu Triglava doda obliko Koinska planina (Pferde-Alpen), »kjer so zadnje planšarske kočice, imenovane Upole«.

Zelo zanimivo bi bilo, če bi mogli ugotoviti, ali je avtor delal samo na podlagi literature ali tudi po lastnih opazovanjih na potovanjih. Opis Ljubljane, ki izkazuje več prosvetnih kot gospodarskih ustanov, pa ne hote spominja na 100 let mlajši izrek Louisa Adamiča: »Ljubljana produces culture«.

PRISPEVEK O REVOLUCIONARNIH DOGODKIH NA VZHODNEM SLOVENSKEM LETA 1848

JAN SEDIVÝ

Malonedeljska župnijska kronika poroča o revolucionarnih dogodkih leta 1848 v življenjepisu Jurija Eileca. Ta se je rodil 16. aprila 1803 v Dražnem vrhu v Slovenskih goricah. Pri Mali Nedelji je bil kaplan od 1. februarja 1845 do 6. septembra 1848. Dopolnil je v Novice in Zgodnjo Danico, razen tega se je ukvarjal tudi s slikarstvom. Znanim duhovnikom je podarjal slike, ki so prikazovale slovenske narodne noše in zgodovinske osebnosti. Restavriral je tudi več cerkvenih slik. Kremplove Dogodivšine štajerske zemle (1844) je opremil s slikami. Umrl je 21. decembra 1857.

»Glas o revoluciji na Dunaju 13. marca 1848 in geslo o svobodi sta se raznesla tudi po Prlekiji. Ko sta šla na sprehod v ponedeljek 4. aprila kaplan Eilec in takratni bogoslovec Jakob Razlag, poznejši dr. Radoslav Razlag, ki je zaradi revolucije pobegnil iz Gradca domov, sta na Radoslavskem bregu opazila v mehki poti mnogo stopinj. Sledila sta jim in prišla v grad Branek. Tam sta našla množico ljudi, ki je prišla nad uradnike in se hotela maščevati nad hudobnima in goljufivima uradnikoma Antonom Slano in Jožefom Kafujem, a sta se skrila v zvonik. Ljudje so lomili stole in uničevali, kar

jim je prišlo pod roke. Tedaj sta prišla Eilec in Razlag in pregovorila Malonedeljčane, da so se vrnili. Po njihovem odhodu so se razšli tudi drugi.

Naslednji dan so napadli Lukavski grad zlasti prebivalci iz vasi Grabe in izlili svoj bes na oskrbnika Tratnika, ki so ga ranili in vrgli iz gradu. Tratnik je odšel v Maribor po vojake, ki so prišli čez dva dni. Od tod se je odpravila razburjena množica nad župnika k Sv. Križu, ki pa je pravočasno pobegnil v Veržej. Učitelj je dal zvoniti plat zvona. Tega dne je pobegnil iz Ljutomera tudi bivši profesor mariborske gimnazije dr. Gottweiss, najemnik braneške graščine.

Ta dan je vse to videl bogoslovec Razlag in je obvestil o tem kaplana Eileca. Le-ta je komaj čakal na nedeljo, da je v pridigi pomiril ljudstvo.«

Malonedeljčani so tudi po propadu Avstrije leta 1918 pod vodstvom bogatega kmeta in prekupčevalca izropali trgovino Kegla pri Sv. Tomažu in naslednji dan Senčarjevo trgovino pri Mali Nedelji. Mir je zavladal, ko je poslal Narodni svet iz Ljutomera pešico vojakov. O tem je obširno gradivo na okrožnem sodišču v Mariboru, ki ga pa predsednik Venturini doslej ni dal na vpogled.

ZGODOVINSKO BRANJE

Zgodovinske marginalije. V zgodovinskih spisih zadane bralec včasih na trditve, ki niso povsem točne ali pa so čisto napačne. Pri nestrokovnih publikacijah je to bolj ali manj odpustljivo, čeprav gre včasih le predaleč. Tako smo n. pr. pred leti brali v neki številki mesečnika *Obzorik*, da je l. 1809 Napoleon s svojo vojsko taboril v Horjulski dolini. K tej trditvi je pisca očitno zavedel znani proglas o ustanovitvi Ilirskih provinc, kjer je dunajski grad Schönbrunn poslovenjen v Vrzdenc (gl. faksimile v Malovi *Zgod. slov. n.*, str. 66). Hudo zamenjavo oseb je pa zagrešil pisec predgovora k prevodu knjige »Življenja modrosti« znanega protinacističnega borca, filozofa in pedagoga F. W. Foersterja (Ljubljana 1946). Tam ogovarja namreč avtorja z besedami: »Znano mi je, da ste sin slovečega pa že davno umrlega arhitekta in inženirja Emila V. Foersterja, ki je bil zgradil dunajski Ring-theater.« Toda v vsakem leksikonu bi se bil mogel poučiti, da je bil oče F. W. Foersterja astronom F. W. Foerster, ki je bil v letih 1865–1913 ravnatelj berlinske zvezdarne.

Bolj nerodno je, če se netočne trditve pojavljajo v strokovni literaturi, kajti če nihče ne opozori nanje, jih javnost sprejme kot veljavne in drugi pisci jih nekritično prevzemajo, zlasti nerodne so pa napake v šolskih učbenikih, ki se ponavljajo celo še v novih izdajah. Zato morda ne bo odveč, če objavim nekaj zadevnih obrob-nih zapiskov ob zgodovinskem branju zadnjih let.

Zmoti se lahko vsak, tudi SBL. Tako ne velja njegova trditev (SBL II., 426), da je bil dr. Josip Poklukar »prvi slovenski deželni glavar na Kranjskem (25. avg. 1888)«, kajti prvi Slovenec na tem mestu je bil dr. Radoslav Razlag, imenovan 11. IX. 1871 od Hohenwartove vlade, seveda se je moral po njenem padcu že 16. XII. 1871 umakniti Nemcu Aleksandru Auerspergu (prim. Pfeifer, *Landtagsabgeordnete* etc.). Sama funkcija deželnega glavarja pa je v Literarnem sprehodu po Ljubljani (JiS III., 33) netočno popisana; tam stoji, da je »deželno glavarstvo vodilo in nadziralo okrajna glavarstva«, v resnici je bil deželni glavar izmed voljenih deželnih poslancev od cesarja imenovani šef deželne samouprave, medtem ko so bili okrajni glavarji državni uradniki, podrejeni deželnemu predsedniku, ki je bil najvišji uradnik v deželi. Proslula »dvostranost« nekdanje avstrijske uprave je danes pač že težko umljiva!

V zanimivi Zgodovini obrti in industrije v Trzinu (Ljubljana 1957), ki je za našo gospodarsko zgodovino pomembno delo, me je (poleg slabe slovenščine) presenetila nekam legendarna zgodba o rodu in mladosti maršala Radeckega. Pisatelj pripoveduje, da je bil R. »kmečka sirota«, »sin kmečkih staršev«, ki »se je v zgodnji mladosti le s težavo prebijal skozi življenje«. Dalje pravi o njem: »Živel je v najskromnejših razmerah. V vojsko je vstopil kot preprost vojak« (str. 116–117). V resnici je bil R. rojen (2. nov. 1766) na gradu Třebnici iz rodbine, ki je že v XIV. stol. izpričana kot plemiška, v XVII. stol. je bila baronsko in v XVIII. stol. grofovsko čast. Res je R. postal kmalu sirota; mati (baronica Lažanská) je umrla pri rojstvu, z deseti-mi leti je izgubil še očeta, nato je skrbel zanj stari oče, ki mu je pa zapustil posestva v vrednosti 130.000 gl. Šolal se je R. pri pijaristih v Pra-gi, nato v plemiškem internatu v Brnu in Tere-

zijanumu na Dunaju, kjer je nastopal tudi kot »Edelnknecht« na dvoru. L. 1784 je vstopil kot »kadet na svoje stroške« v neki kirasirski polk na Ogrskem, v katerem so bili skoraj vsi oficirji plemiči. Sicer je res, da so R.-u med tem njegovi varuhi precej premoženja zapravili (tudi sam je bil kasneje boljši vojskovodja kot gospodar), to-da ganljiva zgodba o R. kot ubogi kmečki siroti in preprostem vojaku je v popolnem nasprotju z zgodovinskimi dejstvi! (Iz obširne literature o R. prim. n. pr. O. Regele, Feldm. Radetzky etc., Dunaj 1957).

Tudi trditev, da je »Ljubljana imenovala po njem (Radeckem) pešpolk kranjskih Janezov« (istotam, str. 116) je povsem nemogoča, kajti t.i. imejitelje polkov je v nekdanji avstro-ogrski vojski (kot v drugih) postavljali vrhovni vojni po-veljnik, t. j. cesar, ne pa kakšni mestni sveti. Peš-polk »kranjskih Janezov« (17. pešpolk) ni imel nikoli R.-a za imejitelja; med zadnjimi imejte-lji je bil najbolj popularen podmaršal Kuhn, po katerem so pripadnike tega polka pogosto imenovali »kuhnovci«.

Težko odpustljive so pogoške v šolski knjigi, kajti ta bi morala biti vzor jasnosti in zanesljivi-vosti, posebno danes, ko po sili razmer pouču-jejo zgodovino mnogi nestrokovnjaki, ki nekriti-čno premlevajo učbenik. V tem pogledu ima mnogo slabosti Zgodovina za IV. raz. nižjih gim-nazij (Ljubljana 1956). Tu stoji n. pr. na str. 18: »Kmalu nato je cesar razpustil madžarski sabor in Jelačića imenoval za cesarskega poveljnika.« Ker je v slovenščini sabor specifični naziv za hrvatski zakonodajni zbor, ga bolje ne uporab-ljamo za kak drug zbor, sicer pa je o madžarski državi, vladi in o »madžarskem saboru« pred l. 1918 težko govoriti, kajti dotlej je bila le več-narodna država Ogrska, v kateri so imeli Ma-džari komaj relativno večino in ki je imela po izumrtju Arpadovcev same nemadžarske vladar-je. Sicer je bilo res prvotno slovansko ime za Ma-džare Ogrri, ki so ga prevzeli tudi drugi narodi in z njim imenovali po Madžarih ustanovljeno drža-vo, toda s postankom narodne zavesti sta se za-čela oba pojma razlikovati in poslej se govori o kraljevini Ogrski, ogrski kroni in ogrski držav-ni polovici (po l. 1867), toda o madžarskem je-ziku in narodu. Seveda je tudi nemogoče pisati »Hrvatska (in Madžarska ter druge dežele ogrske krone)«, kot stoji na str. 98 Zgodovine za III. r. nižjih gimnazij (Ljubljana 1957), ker dežele Ma-džarske nikoli ni bilo, dežele ogrske krone so bile pa po čl. 1 nagodbe iz l. 1868 »Kraljevina Ugar-ska sjedinjena z Erdeljem i kraljevine Dalma-cija, Hrvatska i Slavonija«. Nejasno je tudi, za-kaj naj bi cesar takrat »Jelačića imenoval za cesarskega poveljnika«; saj to je bil J. slej ko prej, ker druge vojske kot cesarske ni bilo!

Tudi k odstavku »Veleizdajniški proces« na str. 88 je marsikaj pripomniti. Predvsem proces proti zgodovinarju Friedjungu na Dunaju ni bil »hkrati« z veleizdajniškim procesom v Zagrebu, kajti ta je trajal od 1. marca do 5. oktobra 1909, Friedjungov pa od 9. do 22. dec. 1909. Pripove-dovanje: »Na sodišču je priznal, da je to delal na cesarjev ukaz in sodišče ga je oprostilo«, je tudi za učbenik nižje gimnazije preveč prepro-sto. Pri procesu ni šlo za razne »vesti v časo-pisju«, ampak za članek proti hrvatsko-srbski koaliciji, ki ga je 25. marca 1909 objavil Fried-jung v dunajski Preši na osnovi dokumentov, ki so se potem na procesu izkazali kot ponarejeni.

Zato je Friedjung priznal, da je bil varan, tožitelji so mu pa priznali dobro vero in umaknili tožbo. O cesarju, ki pri stvari ni imel nič opraviti, seveda ni nihče govoril. Oba procesa sta bila naravno v najtesnejši zvezi z aneksijsko krizo in z nameravano vojno proti Srbiji in sta le tako prav razumljiva, v učbeniku pa visita nekako v zraku izven teh dogodkov. O vsem tem se ni težko poučiti v delih F. Supila, R. W. Setona-Watsona, T. G. Masaryka i. dr. pa tudi v skromni slovenski knjižici *Kako smo se zedinili* (Celje 1928).

Zelo nepregledna in učenca težko umljiva je zlasti zaradi obilice podatkov, datumov in imen tudi najnovejša zgodovina. Kljub tej obilici pa je n. pr. udeležba Romunije v I. svetovni vojni sploh zamolčana, v poglavju *Borba za slovenske meje* (str. 143 sl.) pa ni nobene besede o Mariboru in generalu Maistru. Po besedilu na str. 135 je srbska vojska jeseni 1918 »predrla makedonsko-bolgarsko fronto« (bolje: nemško-bolgarsko) na Kajmakčalanu, ta preboj je bil pa naprej proti severovzhodu (Dobro polje, Kozjak); prodor na Kajmakčalanu se je zgodil že jeseni 1916, kot stoji pravilno na str. 128. Za konec naj omenim še nejasnost na str. 136, kjer beremo, da je morala Avstrija v st. germainskem miru izročiti Dalmacijo hkrati »italijanski okupacijski vojski kot antantni sili« in »novo nastali kraljevini SHS«. Kdo je torej dobil Dalmacijo?

Silvo Kranjec

Bukovica-Volčja draga v boju za svobodo. Izdal odbor za postavitev spomenika padlim v Bukovici-Volčji dragi, 27. septembra 1959.

Zgled Vogrskega je opogumil tudi sosednjo vas, da je ob odkritju spomenika padlim izdala brošurico, obsegajočo 42 strani.

Brošura prekaša vogrsko tako po vsebini kot po obilnem novem gradivu. S svojimi prispevki so namreč sodelovali dr. Joža Vilfan, Julij Beltram, Andrej Kumar in Alojz Krpan; dva najobsežnejša članka sta ostala nepodpisana.

V prvem izmed nepodpisanih člankov je prikazano delovanje naprednih organizacij v vasi in vaške celice KP med obema vojnama. Pregled dela in dogodkov je podan kronološko, a je zaradi piščeve nespretnosti v besedilu več nejasnosti. Spričo velikega števila navedb dejstev se je avtor moral posluževati arhivskega gradiva, vendar ga nikjer ne omenja.

Drugi članek govori o razvoju dogodkov v vasi vse od pričetkov narodnoosvobodilnega gibanja do današnjih dni. Zbranega je precej gradiva, ki pa ni podano niti sistematično niti analitično. Zaradi tega izgube svoj pravi pomen mnoga zanimiva in važna dejstva. Žal ne obvlada pisec tudi slovenščine; sodelovati bi pač moral z nekom, ki mu pisanje ni težavno. Poleg tega vsebuje članek še vrsto napačnih dejstev in pomanjkljivosti, na katere opozarja recenzija v »Primorskih novicah« z dne 7. oktobra 1959 (št. 40, str. 5).

Tudi drugi prispevki so zanimivi, a vsem se vidi, da so bili pisani v naglici. Če hočemo, da bodo taki tiski še lepši spomin na narodnoosvobodilno borbo, jih moramo pripraviti skrbneje.

Branko Marušič

Branko Marušič, Pregled delovanja organizacije Rdečega križa Slovenije v goriškem okraju (1944—1960). Izdal v počastitev dvajsete obletnice pričetka ljudske revolucije jugoslovanskih narodov Okrajni odbor RKS Gorica. Nova Gorica 1961 (ciklostil, 200 izvodov, 108 str.).

Razprava prikaže na znanstveno dognan in podroben način potek organiziranja in delovanja Rdečega križa na ozemlju današnjega okraja Gorica v času od avgusta 1944 do leta 1960. Prinaša podrobne podatke o številu članov RK, o nabranih vsotah denarja kot podpora pogorelcem itd. Delo je prav dober prispevek k poznavanju podrobnih razmer v goriškem okraju proti koncu narodnoosvobodilne vojne in v času Morganove linije ter con.

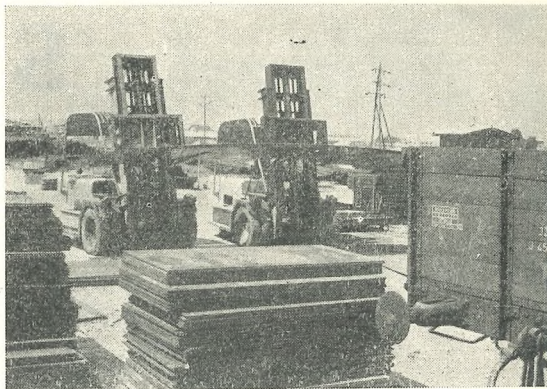
Jože Šorn

SPOMINSKI ZBORNIK

jubilejnih, slavnostnih
in informativnih člankov
ter člankov z gospodarskega
in kulturno zgodovinskega področja
Ljudske republike Slovenije

Metalka

Ljubljana

Skladišča »Metalke« v Jaršah

TRGOVSKO IZVOZNO IN UVOZNO PODJETJE

Podjetje »METALKA« se je ustanovilo v dobi, ki pomeni prelomnico in važen mejnik v izgradnji našega gospodarstva. Osnovano je bilo leta 1949 z odločbo vlade LRS pod imenom »Železnina«, Ljubljana. Glavni njegov namen je bil zlasti v tem, da preskrbuje tržišče z blagom široke potrošnje. Ob koncu prvega leta svojega poslovanja je štel delovni kolektiv 45 uslužbencev in delavcev, realizirani promet pa je znašal 396.000.000 din. Ovire, na katere so kolektiv in izvoljeni upravni organi pri svojem delu naleteli, so bile tako objektivnega kakor tudi subjektivnega značaja. Zlasti je bilo občutno pomanjkanje praktične in organizacijske izkušenosti ter prepočasno odvajanje od prejšnjega načina administrativnega upravljanja, kar je zelo hromilo samostojnost v poslovanju.

Temeljit preobrat za podjetje je bilo l. 1955, ko so bili izvoljeni novi organi delavskega samoupravljanja. Podjetje se je reorganiziralo in usmerilo v poslovanje po načelih dobrega gospodarjenja. Postopoma so se odpravljale subjektivne slabosti, ki so v preteklosti hromile uspešni razvoj podjetja. Posvetila se je vsa skrb dvigu storilnosti in ažurnosti poslovanja ter kulturne postrežbe, izpopolnitvi asortimenta zaloge, povečanju skladiščnih prostorov ter razširjenju trgovskega omrežja in trgovinske dejavnosti. V tej zvezi se je vodil račun zlasti o tem, da podjetje preide od ozkega načina trgovanja in preskrbe tržišča na širše področje dejavnosti. Zato se je podjetje notranje temeljito reorganiziralo, po drugi strani pa razširilo dejavnost tudi na območju drugih republik.

Hkrati je povečalo tudi asortiment blagovnih zalog s tehničnim blagom naše stroke.

V drugi polovici leta 1957 se je s podjetjem, ki se je medtem preimenovalo v »Metalke«, spojilo še podjetje »Gradbeni material« v Vižmarjih. Januarja 1959 pa se je v okviru načel in smernic splošne gospodarske politike za perspektivni razvoj grosistične trgovine v naši državi ter ob sklepkih obeh delavskih svetov pridružilo še trgovinsko podjetje »Tehnometal«.

Omeniti je še treba, da si je podjetje v stremljenju po razširitvi svoje dejavnosti pridobilo leta 1957 tudi registracijo za uvozno dejavnost pri Komiteju za zunanjo trgovino. Ustanovljen je bil tudi zunanjetrgovinski sektor.

Taka bi bila na kratko razvojna pot »Metalke«. Sicer pa bi nam še v največji meri prikazala pot, ki jo je prehodila »Metalka« od svoje ustanovitve leta 1949 do 1960, dva pokazatelja in to: število zaposlenih in letni realizirani promet. Ob koncu leta 1949 je štel kolektiv »Metalke« 45 delavcev in uslužbencev; realizirani promet 396.000.000 din. Konec l. 1960 je bilo zaposlenih v podjetju okrog 480 delavcev in uslužbencev, realizirani promet pa je znašal preko 23 milijard din. Že samo taka primerjava v dovolj plastični meri kaže, kako veliko pot je naredila »Metalka« od svoje ustanovitve do danes.

»Metalke« je sedaj eno največjih podjetij te vrste v državi. Obseg njenega poslovanja zajema trgovanje na debelo in drobno z vsemi predmeti železninarske stroke. K uspešnemu delovanju v veliki meri pripomore tudi to, da ima dve veliki in moderno urejeni skladišči v Jaršah in Vižmarjih.

Tudi obiskovalec nestrokovnjak bo težko pozabil vtis, ki ga naredi nanj veličina in bogastvo asortimana blaga, s katerim trguje »Metalke« in ki je na zalogi v teh skladiščih.

Podjetje posveča vso skrb tudi tržišču izven teritorija FLRJ. Od zunanjetrgovinske registracije dalje se podjetje uspešno uveljavlja v vseh deželah Evrope. Pripravljajo pa se tudi ukrepi, ki naj bi zagotovili razširitev njegove poslovne dejavnosti tudi na dežele Afrike in Amerike.

Vsi ti vidni uspehi »Metalke« so zgled prizadevnosti, iniciativnosti in požrtvovalnosti celotnega kolektiva, posebno pa še njenih samoupravnih organov. Družbeni razvoj in razvoj podjetja terjata, da se naloge, ki so jih do sedaj reševali centralni samoupravni organi, prenesejo na nižje ekonomske enote in njihove organe. Delavski svet podjetja je zato ustanovil štiri ekonomske enote. Izvoljeni so bili tudi prvi obratni delavski sveti.

Že ta skopi opis razvoja in dejavnosti »Metalke« nam v zadostni meri kaže, kakšen pomen in kakšno vidno mesto zavzema v našem gospodarstvu, posebno pa še v trgovinski stroki. S svojo kulturno postrežbo, ažurnostjo poslovanja, izpopolnitvijo asortimenta blaga si je ustvarilo sloves, ki v celoti opravičuje zaupanje, postavljeno z njeno ustanovitvijo. M. Z.

SATURNUS

Ljubljana-Moste

Ob 40-letnici obstoja in 20-letnici ostaje

Nastanek in razvoj

Za leto rojstva tovarne »SATURNUS« je šteti leto 1921. Takrat se je namreč pričel neki ljubljanski obrtnik ukvarjati z idejo, proizvajati pločevinasto embalažo v Jugoslaviji. Sam začetek v letu 1921 ustanovljenega majhnega podjetja v središču takratne Ljubljane je bil že tako uspešen in dobičkonosen, da ga je lastnik že naslednje leto lahko preselil v nove prostore tovarne »SATURNUS«, sezidane v industrijsko najmočnejši četrti mesta Ljubljane — Mostah. Tovarna je bila torej last domačega kapitalista. Pod njegovim vodstvom ostane le do leta 1924, ko jo prevzame močana holandsko-nemška delniška družba. Zaradi dobrih finančnih uspehov so lastniki tovarno iz leta v leto širili in s tem iz leta v leto večali tudi proizvodnjo. V letu 1929 nastala velika gospodarska kriza svetovnega kapitalizma je seveda močno vplivala tudi na takratni »SATURNUS«. Prodaja izdelkov je bila zelo težka in slaba ter je povzročila precejšnje finančne težave znotraj samega podjetja. Zaradi nastalih finančnih težav so se začele ostre borbe med tujimi in domačimi delničarji, ki so se zaključile tako, da je podjetje leta 1935 prešlo v last slovenskih kapitalistov.

S ciljem, da bi rešili takratno precej obupno situacijo, so domači kapitalisti pričeli širiti asortiman izdelkov. Pričeli so izdelovati nove izdelke, kot n. pr. zvonce za bicikle, pumpe za bicikle in podobno. Tako so si ustvarili ugodnejši položaj in že spet so se bolj učinkovito polnili njihovi žepi z denarjem, ustvarjenim na račun izkoriščenega brezpravnega delavca. Prišla je druga svetovna vojna, ki je delno prekinjala načrte domačim kapitalistom, lastnikom tovarne. Dokončno pa so jim bili prekinjani njihovi načrti z zmago ljudske revolucije, ki je prinesla v novo Jugoslavijo korenite družbeno-ekonomske spremembe in predvsem odstranila izkoriščanje človeka po človeku.

Tako je bila leta 1945 tovarna vključena kot sestavni del kovinsko predelovalne industrije v plansko gospodarstvo nove socialistične Jugoslavije. Začetek dela in doseženi uspehi v prvih povojnih letih so bili v danih okoliščinah zadovoljivi. Planske naloge v dobi planskega gospodarstva je podjetje »SATURNUS« vedno izvršilo in največkrat tudi preseglo. Z decentralizacijo usmerjanja in vodenja industrije, v času, ko se gospodarjenje daje v roke neposrednim proizvajalcem, pride iniciativa posameznih gospodarskih organizacij do izraza. Z uvedbo delavskega samoupravljanja v letu 1952 začne še prav posebej v »SATURNUSU« iz leta v leto rasti obseg proizvodnje po vrednosti, količini in asortimanu. Interes za večjo proizvodnjo in boljše gospodarjenje je v slehernem proizvajalcu. Storilnost na vseh delovnih mestih prične rasti. Ustvarjena vrednost proizvodnje v letu 1952 je že za dva in polkrat večja kot v letu 1951. Od večje proizvodnje, boljšega gospodarjenja in višje storilnosti je podjetju ostalo tudi več finančnih sredstev, s katerimi je imelo pravico razpolagati podjetje samo.

Zastareli strojni park in vedno večje zahteve po izdelkih pa so narekovale nujnost rekonstrukcije tovarne oziroma modernizacijo tehnoloških postopkov. Pričeli so z nabavo novih strojev. Nov tiskarski stroj, stroj za lakiranje ploče-

vine, moderna aparatura v fotolitografskem oddelku ter tunnelna sušilna peč so omogočili ne samo večjo, ampak tudi bolj kvalitetno in bolj ekonomično proizvodnjo litografičnih plošč. Modernizacijo in mehanizacijo tehnološkega procesa za izdelavo raznih konzervnih škatal so omogočili novi stroj, kot so: avtomatske stiskalnice, stroji za gumiranje konzervnih pokrovov s tekočo gumo, stroj za izdelavo in lotanje obodov, avtomatski stroj za zapiranje konzervnih škatal in podobno. Nabava novih orodnih strojev za potrebe orodne in strojne delavnice je omogočila boljše in hitrejše osvajanje novih izdelkov.

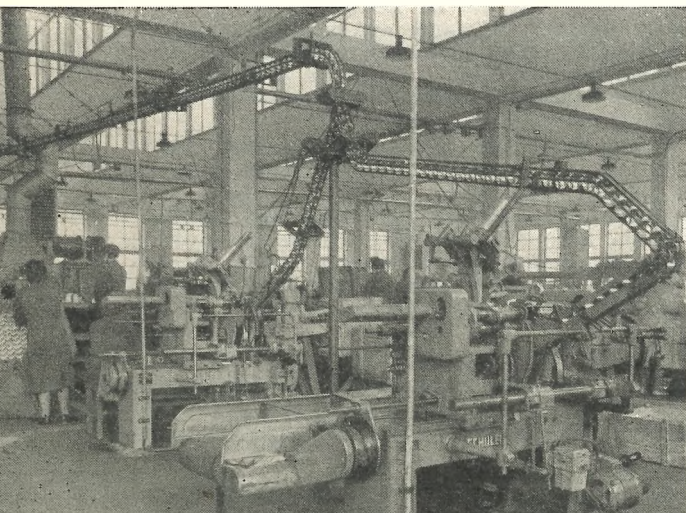
Se in še bi lahko naštevali razne novosti in izboljšave, ki so imele bistven vpliv na povečani obseg proizvodnje. Povečana proizvodnja, ustvarjena praktično v istih prostorih, je zaradi premajhnih proizvodnih prostorov poslabšala pogoje dela, nadaljnji dvig proizvodnje pa je bil skoraj onemogočen. Pričeli so razmišljati o novih proizvodnih in drugih prostorih. Zgradilo se je novo skladišče pločevine s kemičnim laboratorijem, nadzidal se je del tovarne, v katerem je dobilo uslužbenstvo prepotrebne prostore, nadzidava stavbe ekspedita je dala nove prostore oddelku za proizvodnjo žarometov in svetilk, zgrajene so bile nove garaže za celotni avtopark podjetja itd. Pri vsem tem pa niso pozabili na dvig življenjske ravni delavcev. Kolektiv je pričel vlagati kar precejšnja sredstva v objekte družbenega standarda: za menzo, za počitniški dom na morju in v Kranjski gori, ki bo zgrajen v prihodnjem letu, za stanovanja in podobno.

Tovarna je bila v preteklosti po svoji specifičnosti le tovarna za izdelavo pločevinaste embalaže, razen v primeru, ko so lastniki v dobi krize svetovnega kapitalizma zaradi slabe prodaje izdelkov embalaže razširili asortiman še na izdelavo pump in zvoncev za bicikle. V dobi planskega gospodarstva, t. j. leta 1948, ko se prične tudi v Jugoslaviji porajati avtomobilska industrija, je slednja »SATURNUS« postavila pred nove proizvodne naloge. Potrebno je bilo pričeti osvajati popolnoma novo proizvodnjo raznih žarometov, svetilk, ogledal, pump in sličnih izdelkov za nastajajočo jugoslovansko avtomobilsko industrijo. Tako so se ob začetnih težavah, ki so bile predvsem v tem, da ni bilo na razpolago specializiranih kadrov, pričeli proizvajati prvi žaromete, svetilke in podobni izdelki. Zelo hitremu razvoju jugoslovanske avtomobilске industrije še posebno v zadnjih letih mora »SATURNUS« slediti. Osvajanje novih izdelkov, povečanje proizvodnje in še posebno izboljšanje kvalitete teh izdelkov je bila in je poglobitna naloga v tovrstni proizvodnji kolektiva »SATURNUS«.

Za to proizvodnjo se danes v »SATURNUSU« gradi nov obrat z moderno orodjarno, ki bo po kvadratnih metrih delovne površine enak vsem doslej obstoječim prostorom. Prostori za orodno delavnico bodo gotovi že v začetku leta 1962, medtem ko se predvideva, da bo celotna gradnja končana leta 1963.

Tovarna »SATURNUS« danes proizvaja dve različni vrsti proizvodov. Od proizvodov embalaže so zelo znane in iskane ne samo na domačem tržišču, ampak tudi v tujini razne okrogle in štirioglate litografirane škatle za prehranjevalno, kemično, farmacevtsko in drugo industrijo ter široko potrošnjo, litografirani in nikljani pladnji raznih velikosti, razni pokrovi za kozarce in steklenice, reklamni plakati, eloksirane napisne tablice itd. Za potrebe avtomobilске in motorne industrije pa proizvaja »SATURNUS« razne žaromete, smerne svetilke, stop svetilke, ogledala, pumpe in podobno. Poleg tega proizvaja še pumpe in zvonce za bicikle, električne kuhalnike in kaloriferje.

Avtomatska linija za proizvodnjo konzervnih škatal
obrat Zalag

Gibanje proizvodnje po količini in vrednosti v zadnjih devetih letih pa je bilo naslednje:

Leto	Količinsko v 000 din	Vrednostno v 000 din
1952	939	716.280
1953	2005	999.666
1954	2277	1.207.742
1955	2613	1.439.618
1956	2352	1.522.095
1957	3341	2.277.176
1958	3030	2.208.599
1959	3690	2.660.394
1960	3985	3.392.256

S perspektivnim planom podjetja se predvideva, da bo obseg proizvodnje po vrednosti v letu 1963 4.850.000.000 din in v letu 1965 že 8.200.000.000 din. K tako visokemu porastu proizvodnje bo največ pripomogla zgraditev novega obrata, boljši tehnološki postopki ter ravno v tem času na novo organizirani obrat za izdelavo konzervnih škatel v Zaloгу.

Leto 1960 — leto OSKARJEV za embalažo

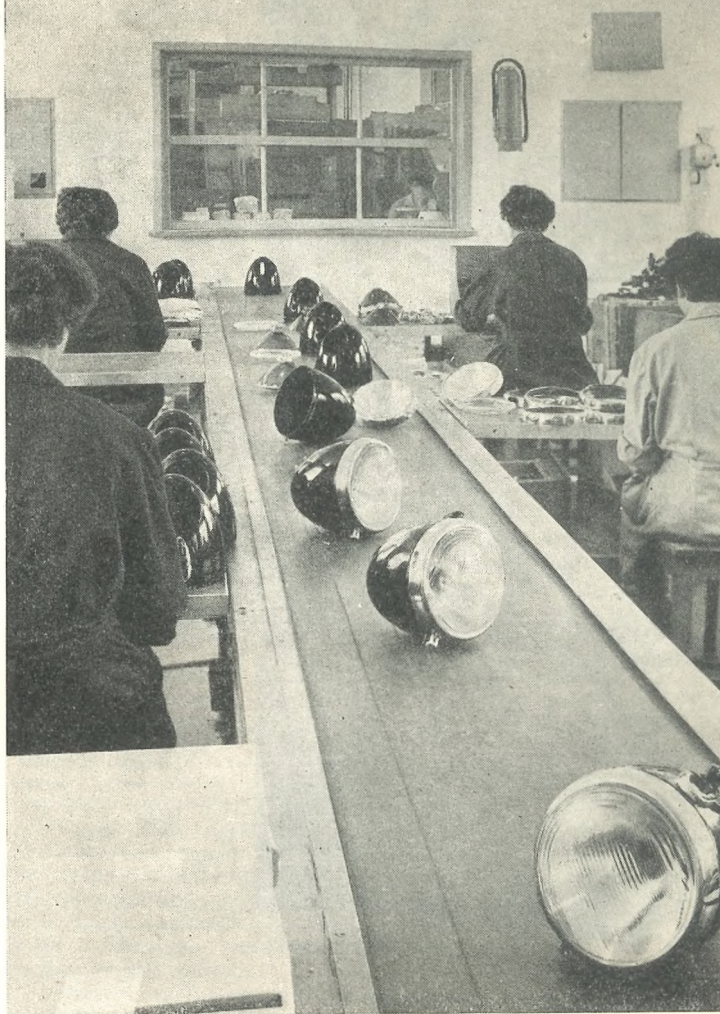
S tehničnim razvojem raznih industrijskih panog v svetovnem gospodarstvu se je pred drugo svetovno vojno počasi, a po njej zelo hitro razvijala tudi panoga izdelovanja pločevinaste embalaže. Danes je v industrijsko razvitih državah in državah z visokim življenjskim standardom ta panoga med vodečimi v industriji. V okviru te panoge delujejo že cele znanstvene ustanove, kot so inštituti, razni znanstveni proučevalni centri in drugo. Piše se mnogo knjig, ki obravnavajo probleme s tega področja, pa tudi razstave in sejmi za embalažo niso redkost. Jugoslovanske dosežke v tej panogi lahko vidimo na domačih sejmih embalaže, ki so bili v preteklih letih organizirani v Ljubljani. Posebnost teh sejmov je prav gotovo v tem, da se na njih podeljujejo posameznikom kot podjetjem največja priznanja, »OSKARJI« za embalažo, za novo izdelane oziroma dobro izvedene modele embalaže. V natečaju na sejmu embalaže, ki je bil leta 1960 v Ljubljani, je bila prav gotovo pred drugimi tovarnami najbolj uspešna tovarna »SATURNUS«, ki ji je bilo podeljenih kar devet Oskarjev za embalažo. Ta priznanja potrjujejo hitri razvoj v panogi pločevinaste embalaže ne samo v »SATURNUSU«, temveč tudi v Jugoslaviji sploh.

»SATURNUS« pred vojno in v času NOB »rdeča trdnjava«

Že neposredno po ustanovitvi podjetja »SATURNUS« je bilo delavstvo v njem revolucionarno in močno razgibano. Kar kmalu je bila ustanovljena sindikalna organizacija (SMRJ — Savez metalških radnika Jugoslavije), ki je delavstvu priborila razne pravice, kot n. pr. letni dopust 3—4 dni. Kasneje je uspela skleniti kolektivno pogodbo, ki je v korist delavca določa 13—14 dni plačanega letnega dopusta, brezplačno delovno obleko, milo, ureditev menze, odpust in sprejem delavcev pa je lahko potekal le s privolitvijo delavskega zaupnika in sindikalne organizacije.

Velika gospodarska kriza svetovnega kapitalizma, ki je nastopila leta 1929, je poslabšala razmere tudi v »SATURNUSU«. Množično odpušcanje delavstva so na pobudo sindikalne organizacije hoteli delavci preprečiti na ta način, da bi vsi zaposleni en dan v tednu odstopili za nadaljnjo zaposlitev vseh, ki so bili na seznamu za odpustitev. Nastop sicer ni uspel, je pa pokazal veliko politično zavest vsega delavstva. Bojazen pred izgubo zaslužka je delavstvo v času krize močno pasiviziralo. V nevarnosti je bila celo kolektivna pogodba. Le odločni nastopi zavednih delavcev in komunistov, med katerimi so bili najbolj znani Franc Leskošek, Pepca Kardelj, Angela Očepek in drugi, so marsikdaj preprečili izkoriščevalske namene kapitalistov.

V stalni borbi za delavske pravice se je zelo uveljavila tudi partijska celica. Komaj ustanovljena in maloštevilna je z vso načelnostjo in političnim delom mobilizirala večino delavstva za borbo proti izkoriščevalcem. Organizirala je v okviru »Rdeče pomoči« zbiranje prispevkov za politične zapornike, razpečavala ilegalno politično literaturo, sodelovala v protidraginskih akcijah, demonstracijah, proslavljala delavske praznike in drugo. Z nenehnim vzgajanjem vsega delavstva v duhu marksizma je partijski organizaciji uspelo ugotoviti enotnost delavstva ter pridobiti mnogo simpatizerjev za politiko Komunistične partije. Ob fašističnem napadu na Jugoslavijo je bila Partija jedro, okoli katerega se je zbralo

Tekoči trak za montažo žarometov in svetilk

vse pošteno delavstvo »SATURNUSA« s ciljem, upreti se fašističnemu napadalcu.

Okupator se še ni dobro utaboril, ko se je delavstvo tovarne »SATURNUS« že vključilo v narodnoosvobodilni pokret. Pod najtežjimi pogoji so zbirali orožje, razpečavali literaturo, zbirali najrazličnejši material ter ga pošiljali partizanom. Od ustanovitve odbora OF leta 1941 dalje so dajali za partizane 5% plače. Pod vodstvom Franca Leskoška je bila že jeseni leta 1941 organizirana prva četa narodne zaščite. V tovarni so izvrševali sabotažne akcije. Ena od zelo uspešnih sabotažnih akcij je bila, ko so zažgali cel vagon konzervnih doz, namenjenih okupatorski vojski. Že v prvem letu okupacije so odšli nekateri delavci v partizane, njim pa so sledili še mnogi drugi.

Okupator je na vsak način hotel zadušiti politično aktivnost delavcev v tovarni, ki je nosila častno ime »Rdeča trdnjava«. Zapiral je komuniste, izgnal je 40 delavcev v italijanska in nemška koncentracijska taborišča. Na dvorišču tovarne so ustrelili Vido Pregarčev. Kot opozorilo vsem drugim so njeno truplo pustili na dvorišču celih 12 ur. Bilo je vse zaman. Delavci tovarne »SATURNUS« so še naprej ostali enotni v borbi proti okupatorju, kar priča 17 žrtev, padlih do konca vojne.

Delovni kolektiv tovarne »SATURNUS« želi ob 40. obletnici obstoja in 20. obletnici nastaje jugoslovanskih narodov vsem delovnim kolektivom čim več uspehov in zadovoljstva pri njihovem delu!

15 let tovarne

Leka

Uprava podjetja,
farmacevski obrati
in centralni laboratorij
v LJUBLJANI

Znano je, da imajo industrijsko najbolj razvite države najboljšo farmacevtsko industrijo. Pred minulo vojno farmacevtske industrije v današnjem smislu sploh nismo imeli. Obstajali so samo manjši farmacevtsko-kemični obrati, ki so v glavnem predelovali uvožene surovine. Ti so bili: Kemična tovarna v Hrastniku, ki je v glavnem izdelovala opijske alkaloidne, — Kemična tovarna dr. A. Kanske v Podgradu pri Ljubljani je proizvajala eter in anorganske soli, — mr. Jan Kolář v Ljubljani se je ukvarjal s proizvodnjo ekstraktov etra, galenskih proizvodov in specialitet, — podjetje »Salus« v Mengšu je proizvajalo etrske ekstrakte, tinkture, galenske izdelke, tablete in supozitorije, ter kemijski laboratorij Franja Bulca v Mirni, ki je izdeloval galenske proizvode.

V letu 1944 je bil osnovan pri Sanitetnem oddelku Glavnega štaba NOV in POS kemijsko-farmacevski laboratorij, iz katerega se je kasneje leta 1945 razvil »LEK«. Farmacevski obrati »Leka« so bili prvotno v neprimernih prostorih prej omenjene Kolářove tovarne v Zibertovi ulici, od koder so jih leta 1946 preselili v zgradbo nekdanje tovarne keksov na Celovski cesti 135, kjer so še danes poleg upravne zgradbe in centralnih laboratorijev. Drugi del podjetja, kemični del, centralna skladišča in delavnice so v Mengšu v novo zgrajenih stavbah.

V prvi fazi razvoja je »LEK« izpolnil svojo prvenstveno nalogo, t. j. povečanje asortimenta in količine izdelanih zdravil. V teh planskih časih je asortiment podjetja določal in koordiniral »Gumpro«, t. j. Glavna uprava medicinske proizvodnje v Beogradu. Podjetje se je v tej dobi borilo z velikimi težavami, ker obrati niso bili primerno opremljeni, prav tako je še manjkalo izkušenj. Oprema farmacevtskih obratov je bila v glavnem sestavljena iz strojev in naprav, ki smo jih prevzeli od mr. Kolářa in Kemične tovarne v Hrastniku, kasneje pa smo prejeli iz Madžarske nekaj strojev na račun reparacij. Kljub nezadostni opremljenosti kolektiv s precejšnjo iznajdljivostjo, potrpežljivim uče-

njem in z mnogo truda pričel s proizvodnjo. Leta 1950 je podjetje osnovalo laboratorij, katerega naloga je bila kontrola došlih surovin in gotovih izdelkov, preden so šli na trg. Iz tega laboratorija se je kasneje razvil raziskovalni laboratorij, ki je šele pripomogel uspešno uvajati nove kvalitete preparate. S prihodom prvih strokovnjakov v l. 1948 in 1949 se je pričelo s sistematičnim delom za osvajanje tehnoloških postopkov takratnega asortimenta.

V organizacijskem pogledu se podjetje ni spuščalo v posebne finese, saj je bil cilj prve etape čim hitrejša osamosvojitve od uvoza in povečanje količine doma izdelanih zdravil.

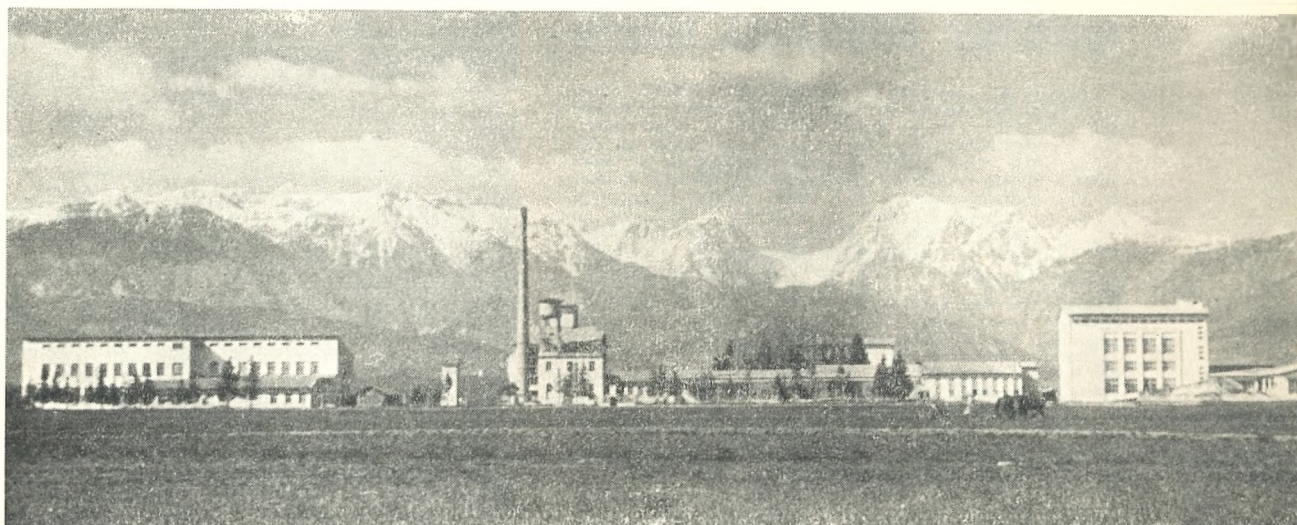
Od leta 1950 do 1952 se na novo formirajo obrati, shema se izpopolnjuje, pričenjajo se polagati temelji organizacije dela, utrjujejo se tehnološki postopki, kolektiv koraka še z večjim elanom novim nalogam nasproti. Da bi se okrepila kontrola in čimbolj dvignila kvaliteta, se v obratih formirajo obratni laboratoriji, katerih naloga je medfazna kontrola polizdelkov. Nedvomno je uvedba delavskega samoupravljanja leta 1950 prinesla svežino in polet v delo; rezultati so se kmalu pokazali v vseh vejah dejavnosti podjetja. Da bi odpravili ozka grla proizvodnje in nadomestili ročno delo s strojnimi, smo nabavili razne stroje. Podjetje je asortiment, ki ga je določil »Gumpro«, pričelo širiti z izdelovanjem novih preparatov, ki jih je potrebovalo zdravstvo. Uvedli smo mnoge nove preparate.

Istočasno z razširjanjem asortimenta in večanjem proizvodnje se je razvila tudi kontrolna skupina v samostojno enoto s ciljem, kontrolirati vse gotove izdelke.

Novo naloge pa so zahtevale temeljite organizacijske spremembe, s katerimi naj bi se ustvarila osnova za normalno sodobno poslovanje podjetja. Na temelju popisa vseh vrst in obsega dela in študijsko analitičnega dela, slonečega na poznavanju osnovnih sodobnih načel organizacije, je bila izdelana nova organizacijska shema podjetja.

Rast obsega proizvodnje nam kažejo podatki v vrednosti skupnega bruto produkta, ki je znašal:

leta	din
1945	1.726.000
1950	143.493.000
1955	943.718.355
1956	1.055.029.141
1957	1.478.960.740
1958	1.707.023.720
1959	2.002.524.682
1960	2.311.765.424

Pogled na kemijske in pomožne obrate, glavno skladišče, novo kotlarno in nasade digitalisa v MENGŠU

Za leto 1961 predvidevamo 2 milijardi 650 milijonov, za leto 1962 pa preko 3 milijarde 200 milijonov dinarjev, in to pri istem številu delovne sile.

Tempo razvoja tovarne »LEK« v okviru farmacevtsko-kemične industrije FLRJ kaže odstotek udeležbe na vrednosti skupnega bruto produkta te industrije, ki je bil v letu 1946 1.07 %, leta 1960 pa okrog 10 % in smo tako na tretjem mestu v državi.

Vzporedno s porastom proizvodnje že navedenih izdelkov in z uvajanjem novih, se je v našem podjetju povečalo tudi število delovne sile, in to od 85 zaposlenih iz leta 1946 na čez 500 zaposlenih v letu 1960. Med temi je malone polovica visokokvalificiranih in kvalificiranih članov kolektiva.

Ko je bila tovarna »LEK« v letu 1951 vpisana v register jugoslovanskih uvoznih in izvoznih podjetji, je začela svoje proizvode izvažati tudi v inozemstvo in jih danes izvaža že v dvanajst držav.

Po sprejetem planu investicij bomo v naslednjih letih uvedli razne tehnološke postopke in imamo predvidenih še več drugih problemov, ki jih bomo vključili v naš problem raziskav, ki tako rekoč ves temelji na domači surovinski bazi.

Po dosedanjih ugotovitvah bomo potrebovali za ostvareteven omenjenega plana malone 360 milijonov din za osnovna sredstva in okoli 300 milijonov din za obratna sredstva. Z novo zgrajenimi kapacitetami bi povečali skupni dohodek za preko dve milijardi. Spričo določenih obveznosti, ki jih imamo pri plačevanju anuitet za najete kredite za osnovna in obratna sredstva, za nakup stanovanj in za obveznosti za dušikov oksidul, in ker poleg tega potrebujemo tudi sredstva za investicijsko vzdrževanje, za nadomeščanje iz-

rabljenih naprav, za nujno dopolnitev obstoječih strojev in opreme, kakor tudi za družbeno raven — večjih investicij brez druge pomoči ne bi zmogli in zato bomo morali dobro paziti, kako bomo vložili vsak dinar, da nam bodo nove investicije začele čimprej dajati nove znatne vire dohodka. Na povečanje dohodka pa bomo lahko vplivali tako s stalnim izpopolnjevanjem organizacije, s povečanjem produktivnosti dela in z znižanjem nepotrebnih materialnih stroškov, kakor z razširjanjem konfencioniranja, dodelave in kooperacije z drugimi firmami.

Velja pa naglasiti, da bodočnost našega podjetja prav gotovo ni v konfencioniranju oziroma v predelavi in dodelavi nabavljenih substanc, marveč v sintezi in ekstrakciji domačih surovin in s tem v zvezi tudi v kooperaciji z drugimi podjetji.

Zaradi tega smo začeli rekonstruirati in modernizirati farmacevtske obrate. Obrat za proizvodnjo solucij in supozitorjev je že urejen, obrata za izdelavo tablet, dražejev, kapsul in injekcij pa sta do zdaj že tudi dobila nove ustrezne prostore, ki jih opremljamo z nekaterimi novimi stroji in napravami.

V takih pogojih je rasla in v teh okoliščinah se razvija naša tovarna farmacevtskih in kemičnih proizvodov »LEK« v Ljubljani. Njen kolektiv si je v tem času nabral in usvojil dragocene izkušnje ter se organizacijsko tako utrdil, da vedro in z zaupanjem gleda v svoj bodoči razvoj. Pri tem pa ga vodi neomajno hotenje, dajati na domača, pa tudi na tuja tržišča dovolj koristnih zdravil, izdelanih iz domačih surovin, poceni in najboljše kakovosti. In ko se ozira na svojo 15-letno težavno pot, ga navdaja blagodejna zavest, da je v glavnem uspešno izpolnil vse, kar se je od njega pričakovalo in kar je v danih pogojih mogel doseči.

ELEKTRO LJUBLJANA-MESTO

Po dolgih razpravah se je leta 1897 občinski odbor mesta Ljubljane odločil, da se za Ljubljano zgradi elektrarna (TE). Odločil je, da se zgradi elektrarna na vogalu Slomškove in Kotnikove ulice. Ta kraj pa je bil izbran na zelo neprimernem mestu. Hladilna in napajalna voda se mora namreč jemati iz mestnega vodovodnega omrežja, kolikor ne daje potrebne množine vode lastni vodnjak. Poleg tega pa se mora dovažati premog od kolodvora z avtomobili ali pa celo konjsko vprego. Od deponije se premog še dandanes prevaža v kotlične z vozički prav tako, kakor so ga prevažali pred 63 leti. 1. januarja 1898 sta začela obratovati dva parna stroja po 200 KM, ki sta gnala po en dinamo stroj, ki je proizvajal istosmerno napetost 300 voltov (2×150 V). Električna energija, proizvajana s tema dvema dinamoma, je takrat zadoščala za takratni center mesta Ljubljane. Zaradi zmanjšanja sunkov in zato, da bi stroja obratovala le zvečer od 24. ure, se je nabavila akumulatorska baterija s kapaciteto 726 amperiskih ur in napetosti 2×150 voltov.

V tistih časih so uporabljali električno energijo za cestno razsvetljavo, razsvetljavo stanovanj in prav malo za druge namene. Takrat je bilo 149 konsumentov s 6358 žarnicami, 89 obločnicami, 12 motorji in 3 aparati, za cestno razsvetljavo pa se je uporabljalo 794 žarnic in 48 obločnic.

Prižiganje cestne razsvetljave je bilo od začetka obratovanja električne centrale pa do italijanske okupacije kaj enostavno, oziroma primitivno. Vsaka žarnica oziroma svetilka je imela spodaj vodilo z buncico. Prižigalec je s primernim drogom zvečer porinil stikalno vodilo v stikalo, zjutraj pa je palico zataknil za buncico in potegnil stikalno vodilo iz stikala, s čimer je ugasil luč. Starejši Ljubljanci se še gotovo spominjajo prižigalcev, ki so nosili nad 2 m dolge stikalne drogeve. Ker so isti prižigalci prižigali tudi plinske svetilke, so imele omenjene palice na vrhu plamenico. Pozneje pa so za prižiganje cestne razsvetljave zlasti na periferiji mesta Ljubljane montirali stikalne avtomate.

Ker je kljub oviram konsum počasi le naraščal, se je leta 1899 montiral tretji parni stroj z dinamom za 400 KM. Za dovod pare vsem trem parnim strojem so bili montirani trije parni kotli.

Leta 1901 je bila zgrajena v Ljubljani električna cestna železnica. Zato je začela obratovati centrala ves dan in zaradi ublažitve tokovnih sunkov so postavili novo akumulatorsko baterijo s kapaciteto 500 amperiskih ur.

Polagoma naraščajoči konsum je zahteval leta 1905 vgraditev novega parnega stroja moči 800 KM in dveh parnih kotlov. Poleg tega stroja pa se je vgradila še tretja akumulatorska baterija kapacitete 726 amperiskih ur. Celotna akumulatorska baterija je prevzela vso takratno obtežbo do jutranjih ur. S to močjo je elektrarna razpolagala do 1. 1925.

Zaradi naraščanja konsuma se je občinski svet leta 1925 odločil, da se v elektrarni montirata dva Dieslova motorja moči po 300 kW. Generatorja moči po 520 kVA sta proizvajala trifazno napetost 6000 voltov.

Po uvedbi trifaznega toka se je dejavnost elektrarne zelo povečala. S trifaznim tokom se je elektrificirala zlasti okolica, v sredini mesta pa se je uporabljala enosmerna napetost.

Po uvedbi trifaznega toka je bilo dovolj električne energije. Zato je elektrarna prevzela vse predele, ki so bili elektrificirani po drugih elektrarnah. Zaradi naraščanja konsuma in da bi se priključila na mestno električno omrežje tudi industrija z lastnimi elektrarnami, so se v TE vgradili leta 1950 dva nova parna kotla in parni turboagregat z močjo 4700 kVA, ki je proizvajal napetost 6000 V.

Konsum je bodisi sam po sebi, bodisi zaradi vedno novih odjemalcev toka tako naraščal, da so leta 1934 položili tri visokonapetostne kable z zmogljivostjo 10.000 kW od razdelilne transformatorske postaje (RTP) v Črnučah do TE. Na enega izmed pravkar omenjenih kablov se je priključila tudi HE Sava-Brod (Cesenj) z močjo 1000 KM. Tako stanje proizvodnih kapacitet je bilo na razpolago do leta 1954.

Ceravno so Italijani okupirano Ljubljano zamrežili in čeprav je nad kolektivom elektrarne stalno bedela italijanska posadka, se je med njim močno razširil osvobodilni pokret. Imena osmih žrtev fašističnega terorja so vklesana v spominsko ploščo ob vhodu v TE.

Porast v porabi električne energije je od leta 1898 do leta 1914 bil zelo počasen, od 1914 do 1940 normalen, neobičajen pa je od 1945 do danes. Da se je mogla dobavljati nenehnemu porastu električna energija, smo zgradili 5 RTP-jev 35/10 kV in pripadajoče 35 kV daljnovode iz Črnuč, kasneje pa iz RTP v Klečah.

Prav zanimiv je pregled naše dejavnosti iz tabele:

Leto	St. odjemalcev	Konica kW	Dolžina omrežja	Število TP
1898	149	300	70	—
1914	1.900	700	116	—
1945	31.000	6.700	664	62
1960	50.016	43.500	1.132	270

Da smo bili kos tako neobičajno hitremu porastu v odjemu električne energije, smo se od leta 1953 pa do danes zadovoljili za eno milijardo 200 milijonov, poleg tega pa smo v nove naprave vložili ca. 500 milijonov od razpoložljive amortizacije.

Inž. Stane Jesih

Montaža plutove izolacije — izdelek tovarne »PLUTAL«

Plutal

industrija plutovinastih izdelkov

Njen začetek in razvoj:

Sam začetek predelave plutovine sega v leto 1912, ko je bila v Ljubljani ustanovljena manjša tovarna zamaškov, ki je že pred vojno proizvajala plutovinaste zamaške in smolene izolacijske plošče. Kasneje se je pojavil še podoben konkurenčni obrat, oba pa sta bila po osvoboditvi nacionalizirana in združena v eno podjetje »Tovarno zamaškov«. Tovarna je imela svoje poslovne in obratne prostore na Celovški cesti 32 ter se je iz leta v leto razvijala in že 1956 postavila nove obratne prostore na Cesti dveh cesarjev št. 401, kjer je prevzela del bivših stavb tovarne »Roga«.

S pridobitvijo novih prostorov na Cesti dveh cesarjev je podjetje, ki se odslej imenuje »Plutal«, uspelo, da je iz sredstev tripartitne pomoči postavilo obrat za izdelavo avtoekspandiranih plošč iz plute.

Proizvodnja izolacijskih plošč je primer prizadevnosti in iznajdljivosti naših ljudi: naše gradbeništvo je namreč potrebovalo precejšnje količine izolacijskega materiala in nametno da bi izolacijske plošče uvažali, je vodstvo podjetja predlagalo, naj te plošče izdela samo, če se mu seveda omogoči nabava strojev in opreme za to proizvodnjo. Z istimi sredstvi, kolikor bi stala dobava izolacijskih plošč, t. j. s 103.000 angleških funtov je podjetje nabavilo stroje z vso opremo za izdelavo izolacij in še 100 vagonov plute. Ta količina plute je zadoščala za vse potrebe po izolacijskih ploščah v državi, poleg tega pa se je postavila še tovarna za izdelavo plutovih izolacij.

Danes predstavljajo glavnino proizvodnje v podjetju kovinske zaporkе, kajti potrošnja vstekljenih pijač zlasti piva, sadnih sokov, mineralne vode in vina, iz leta v leto narašča ter podjetje s svojo proizvodnjo, katere vrednost znaša približno milijardo dinarjev, oskrbuje nad 1000 različnih podjetij v državi.

Podjetje ima danes tri obrate, in sicer:

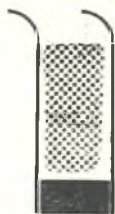
obrat za proizvodnjo kovinskih zamaškov, plutovinastih zamaškov in za izdelavo plutovih izolacij.

V letih po nacionalizaciji je podjetju uspelo iz obrtnega preiti na industrijski način proizvodnje in potrojitji proizvodnjo po količini in vrednosti. Iz lastnih sredstev je bil povečan obrat za izdelavo kovinskih zapork, uvaja se avtomatizacija in tipizacija, s katero upa podjetje z zmanjšano delovno silo povečati svojo proizvodnjo. Uveden je sistem nagrajevanja po delovnem učinku, katerega plod je presejanje planskih nalog, izboljšanje kvalitete in visoka delovna storilnost. Še nekaj je, kar odlikuje podjetje. Kljub temu, da je vezano na uvoz 80 % svojih surovin in se mora boriti z različnimi težavami, mu je uspelo ostati pri starih cenah, ki bodo z letom 1962 nekaterim masovnim izdelkom celo znižane.

GRADBENO PODJETJE

Vrhnika

Cesta gradenj 1

opravlja vsa v gradbeno stroko spadajoča dela.

Naprodaj umetni kamen in razni betonski izdelki.

Cementar

LJUBLJANA

Vodovodna cesta 3a

Telefon 30-735

podjetje za izdelovanje

umetnega kamna

in betonskih izdelkov

ter proizvodnjo peska

Okrajna kmetijsko- gozdarska zbornica

LJUBLJANA

Miklošičeva 4

JAVNA

Specializirano
podjetje
za razsvetljavo

Telefon 30-419, 32-836

LJUBLJANA
Poljanski nasip 42

Sporočamo vsem interesantom, podjetjem, projektivnim birojem in drugim, zlasti **občinskim ljudskim odborom**, da nudimo usluge pri izdelavi: **projektov**, gradenj, montaž in servisni službi za javno razsvetljavo cest, parkov, športnih prostorov, dvoran, izložb in reklamne razsvetljave; dalje osvetlitve spomenikov, zgradb, fasad in drugih monumentalnih objektov

Industrija parfumerijskih, kozmetičnih
in kemičnotehničnih izdelkov

Vedrog - veledrogerija

LAVRICA - LJUBLJANA

TELEFON: 23-336

LJUBLJANA, Miklošičeva c. 4

PAZITE, MADEŽI!

Madeže vedno čistimo z VEMAD-
RAPID kremo

SONCE SIJE POVSOD!

Zato pravočasno kupite VESONOL
olje za sončenje

MAMICI ZA DARILO?

Razne TOKALON kreme in pudre,
ustna črtala BEL-AMI in Vedro-
gove kolinske vode

IN OČETU?

A — vodico pred britjem in B —
vodico, najpriljubljenejšo vodico
po britju

KO UMIVATE GLAVO

Shampoo — jajčni, kopri, krem
— tekoči v polivinil vrečicah

IN SEDAJ NAJVAŽNEJSE!

Redno si umivajte zobe z GIBBS
zobno kremo in ustno vodo

PAZITE POVSOD NA ZAŠČITNI
ZNAK »VEDROG«

»VEDROG — VELEDROGERIJA«,
LJUBLJANA-LAVRICA

OBRTNI CENTER VRHNICA

Telefon 70-114

se ukvarja s pečarstvom
(keramičarstvom),
postavljanjem peči
in oblaganjem s ploščicami,
čevljarstvom, pekarskim,
slastičarstvom, moškim in
ženskim frizerstvom,
kozmetiko obraza, pedikuro,
dimnikarstvom, sobnim
slikarstvom in pleskarstvom,
elektro-inštalaterstvom,
radiomehaniko in
elektromehaniko

Za naročila se priporočamo!

Obrtno komunalno podjetje, Vrhnika

Telefon 70-071

opravljamo dela v naslednjih
dejavnostih: nizke gradnje, obrtno
gradbeništvo, vodovodne instalacije,
vzdrževanje cest 4. reda, peskokop,
pridobivanje črnega kamna ter pro-
daja črnega peska za teracerska dela

KLAVNICA Vrhnika

STARA CESTA 5

Ob 15-letnici svojega obstoja klavnica
Vrhnika čestita vsem odjemalcem
in državljanom FLRJ za 20-letnico
Ljudske revolucije. Svojim odjemal-
cem, ki smo jim ves čas nudili kvali-
tetno ceneno blago, se še posebej
priporočamo za nakup tudi v prihodnje

Splošno mizarstvo Vrhnika

opremlja stanovanja / šole /
trgovske lokale / banke / pi-
sarne in ladje. — Izdeluje če-
belne panje vseh vrst in še
druge čebelarске potrebščine.

*Kolektiv se priporoča
za naročila*

Elektrosignal

Podjetje za izvoz in uvoz, projektiranje,
montažo ter proizvodnjo elektroopreme in
elektronaprav jakega in šibkega toka,

LJUBLJANA, Parmova 33

Telefon: 31-461

Telegram: Elektrosignal Ljubljana
p. p. 315-VI

PROIZVODNJA

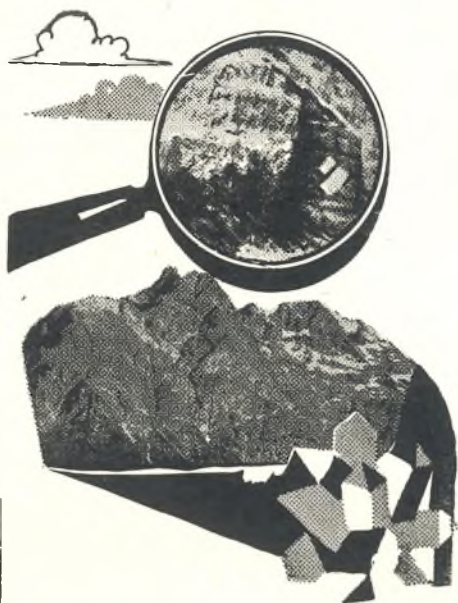
stikalne in komandne plošče, svetlobne
komandne tabloje, komandne omare za daljinsko
upravljanje žerjavov, U razdelilce, naprave
za avtomacijo proizvodnih procesov, razdelilne
omare po naročilu, kablovska vozlišča,
instalacijske zbiranke za luč in moč (buss-bar),
podometne razdelilce za stanovanjske zgradbe,
priključne omare za gradilišča, infra grelce,
elektroakustične naprave, svetlobno klične
naprave za hotele, bolnice in urade, skupinske
antene, posamezne TV antene, TV pretvornike,
tranzistorske megafone, tranzistorske interfone,
kapacitivne elektronske merilce nivoja,
požarnovarnostne naprave, naprave proti vlomni,
električne brenčace in razne signalne naprave
po naročilu

MONTAŽA

električne opreme jakega in šibkega toka
in kaloričnih mernih naprav za potrebe
industrije, stanovanjske izgradnje,
elektrifikacije, prometa, zdravstva
in gostinstva

PROJEKTIRA

celotno opremo jakega in šibkega toka
in kaloričnih mernih in regulacijskih naprav

Geološki zavod

v Ljubljani

Telefon: 30-165, 32-136

1. GEOLOŠKO KARTIRANJE,
RUDARSKO-GEOLOŠKA
RAZISKOVANJA IN USTREZNE
LABORATORIJSKE PREISKAVE
2. GEOFIZIČNA MERJENJA
3. RAZISKOVALNA VRTANJA
4. RUDARSKA RAZISKAVANJA

UVOZNO
TRGOVSKO PODJETJE
Z LABORATORIJSKIM
BLAGOM

Kemoservis

Telefon 21-550

Ljubljana

TRG REVOLUCIJE 15

vam nudi širok asortiment
laboratorijskih kemikalij,
steklovine, porcelana
in aparatov domače proizvodnje
in uvoza po najnižjih
dnevni cenah

PODJETJE

„Slikoplesk“ - Termoplast

obvešča vse svoje cenjene stranke, dobavitelje in poslovne prijatelje

da smo se v celoti preselili iz bivših prostorov na Gosposvet-ski cesti 16 v nove poslovne prostore Gornji trg 4/I nad bivšo gostilno Belokranjec, delavnica Termoplast pa je v Hrenovi ul. 8

Opozarjamo na naše nove telefonske številke:

Uprava: 23-404

Termoplastična delavnica: 21-237

Skladišče barv: 32-341

Uprava: »SLIKOPLESK«, LJUBLJANA, Gornji trg 4

AGROSTROJ

LJUBLJANA Draga 41

Telefoni: 33-981, 33-961, 33-052

Popravljamo traktorje, buldožerje, bagre in druga motorna vozila.

Opravljammo melioracijska dela.

Izdelujemo kmetijsko strojno opremo — serijsko in po naročilu.

Projektiramo in izdelujemo namakalne naprave.

Montiramo električne molzne naprave.

SLOVENIJA - SADJE

LJUBLJANA

Titova cesta 19/VIII

Poštni predal 85

Telefon: 23-301, 23-302, 23-303

Telex: Ljubljana 03-179

Hladilnica, Zalog pri Ljubljani

Predstavnostva in skladišča:

Maribor-Bohova

Volčja Draga-Kanal

Beograd

Skopje

Kolinska tovarna hranil

V LJUBLJANI

nudi potrošnikom svoje priznane prehranjevalne izdelke:

»PROJA«, odličem kavin nadomestek

»REGINA«, pecilni prašek in vaniljev sladkor

»METKA«, kakaove rezine in marmorni kolač

»ROYAL«, pudingi, izdelani v desetih okusih

»KA-BI«, mešanica kaka za otroke

»KROKA«, specialna mešanica za juhe, omake in podobno

»MIX«, snežni kolač, najnovejši izdelek

KINEMATOGRAFSKO PODJETJE

LJUBLJANA - CANKARJEVA CESTA ŠT. 1

TELEFONI:

UPRAVA

23-470

UNION

20-075

VIC

22-245

KOMUNA

23-470

SLOGA

30-730

SOCA

31-516

LETNI BEZIGRAD

30-415

KINEMATOGRAFSKO PODJETJE, LJUBLJANA, bo predvajalo v svojih kinematografih v prvih treh mesecih zimske sezone naslednje premierne filme:

ameriški barvni cinemascopski film »PRIJATELJ JOE«

nemški barvni cinemascopski film »PLANET SMRTI«

italijanski film »VOLARE«

ameriški glasbeni film »ZLATA TROBENTA«

ameriški film »BRATJE KARAMAZOVI«

sovjetski film »SERJOŽA«

zahodnonemški film »UKRADENA SREČA«

ameriški barvni cinemascopski film »NEKATERI SO PRITEKLI«

italijanski barvni film »ZELENA MAGIJA«

francoski barvni film »PRODAJALKA VIJOLIC«

ameriški barvni cinemascopski film »VLAK IZ GLANHILA«

nemški barvni film »KRALJ ČARDAŠA«

italijanski cinemascopski film »GREMO V SAN REMO«

francoski vistavisionski film »OČI LJUBEZNI«

italijanski barvni film »POLIKARPO«

Oglejte si filme v naših kinematografih in to v UNIONU, KOMUNI, VICU, SLOGI in ŠISKI

Triglav film

PODJETJE ZA SNEMANJE
FILMOV

LJUBLJANA

je dosedaj izdelalo
19 domačih igranih filmov,
več koprodukcij igranih filmov
in preko 200 kratkih filmov

Medtem ko je v prvih letih
po osvoboditvi prevladovala
tematika ljudske revolucije,
se je v zadnjem času izbor tem
razširil in vse bolj zajema
sodobne probleme današnjega
človeka in družbe

Največji uspehi »Triglav filma« so:

- »Na svoji zemlji« — II. nagrada za režijo v Beogradu (1948)
- »Kekec« — najboljši mladinski film v Benetkah (1952)
- »Vesna« — I. nagrada za film v Puli (1954)
- »Trenutki odločitve« — I. nagrada za film v Puli (1955)
- »Dolina miru« — »Zlata palma« za moško vlogo v Cannesu, John Kitzmiller (1957)
- »Tri četrtine sonca« — II. nagrado za film v Puli (1959)
- »Balada o trobenti in oblaku« — I. nagrada za film v Puli (1961)
- »Veselica« — II. nagrada za film v Puli (1961)

in še vrsta drugih nagrad in priznanj

Mnogi filmi podjetja

»Triglav film« so doživeli
tudi velik uspeh v inozemstvu
in so prodani v vrsto tujih dežel,
predvsem »Dolina miru«, »Trenutki odločitve«,
»Vesna« in »X-25« javlja

Tudi vnaprej bo podjetje

SKUSAJO DOSEČI ČIM USPEŠNEJŠE
FILMSKE STVARITVE
IN TAKO PRISPEVATI K RAZVOJU
DOMAČE FILMSKE UMETNOSTI
IN URESNICEVATI ŽELJE OBČINSTVA
PO KULTURNEM RAZVEDRILU

DOM EXPORT

Ljubljana, Mestni trg 24

Telefon: 21-520, 21-407, 21-240, 20-18
Teleprint: DOMEXIM

Centrala Ljubljana, Mestni trg 24

Trgovine v Ljubljani, Mestni trg 24,
Trg revolucije 5, Cankarjeva 6, Titova 4,
Kresija, »Pri žogi«, Miklošičeva cesta, »Na trgu«, Vodnikov
trg, Sezonska trgovina BLED

Odkupne postaje: Rašica, Žiri, Sovodenj, Cerkno, Lučine,
Hotavlje, Javorje, Poljane, Gorenja vas in Trebija

Zajema vso delavnost domače in umetne obrti Slovenije in
Jugoslavije. Izdelke nudi v bogati izbiri na domačem kakor
tudi na inozemskem tržišču

imex

EXPORT — IMPORT

KOPER — JUGOSLAVIJA

Telefon: glavni direktor 100 / komercialni sektor 43 /
finančno računski sektor 244 / Brzjavi: IMEX -
KOPER / telex: 035-11 / poštni predal 142 / NB Ko-
per 602-11-1-420 — P r e d s t a v n i š t v a : Beograd,
tel. 27-531 / Ljubljana, tel. 20-413, telex: 03-174 / Za-
greb, tel. 35-639 / Osijek, tel. 29-57 / Rijeka, tel. 42-74
/ Sarajevo / Skopje

EXPORT:

vseh prehranitvenih proizvodov / kmetij-
skih produktov / živine in divjačine / pro-
izvodov ribje industrije / izdelkov domače
obrti / lesa in lesnih proizvodov / kuriva
in goriva / gradbenega materiala / proiz-
vodov kovinske, kemične, tekstilne in
druge industrije

IMPORT:

vseh artiklov široke potrošnje / rezervnih
delov za vse vrste avtomobilov, traktor-
jev, ladijskih motorjev in za vse druge
stroje, naprave in opremo / tehničnega
materiala / strojev, opreme in potrebščin
za domačo industrijo / reprodukcijskega
materiala / ribiških potrebščin in vseh
drugih industrijskih proizvodov

Podjetje
Protektor

LJUBLJANA
Šmartinska cesta 64
Telefon 30-072

opravlja projektiranje
avto plaščev
raznih dimenzij

Za kvaliteto
naših izdelkov jamčimo

**Tovarna
kovinske
galanterije**

Ljubljana, Mariborska 4

izdeluje:

rinčice, zakovice, obročke
in zaponke vseh vrst,
okovje za konjsko opremo
ter drugo okovje
za usnjarsko in sedlarsko
obrt in industrijo

**Splošno
gradbeno
podjetje
Grosuplje**

Telefon 13

opravlja vse vrste
visokih, industrijskih
in nizkih gradenj

Gradimo solidno
in po ugodnih cenah

Imamo tudi lastne
pomožne obrate
za izvedbo obrtniških del

Kooperativa

Import - export

LJUBLJANA
Miklošičeva cesta 4

Telefon: h. c. 20-021,
21-051, 23-230

Izvaža:

mehak in trd rezan les,
gozdne sortimente
in finalne izdelke
ter izdelke domače obrti

Uvaža:

pluto
in izdelke iz plute

TOPLOVOD

MONTAŽNO PODJETJE

LJUBLJANA

Črtomirova ulica 6

PROJEKTIRA — MONTIRA:

centralne kurjave vseh vrst
vodovodne instalacije
instalacije sanitarij
ventilacijske naprave
klimatske naprave
elektroinstalacije jakega
in šibkega toka
strelovodne naprave

PROIZVAJA:

obtočne črpalke
temperaturne regulatorje
mavčne plošče
rebraste cevi

gasilska oprema

Ljubljana, Levstikov trg 7

Telefon 20-102

Nudimo: gasilske avtomobile, prevozne in prenosne gasilske aparate, spojke in prehodne komade, hidrantne nastavke, lestve in sesalne cevi, gasilske uniforme, reševalne vrvi kakor tudi električne in ročne sirene za protiletalsko zaščito ter vso opremo za gasilske edinice

KOVINARSKA IN MEHANIČNA DELAVNICA, VRHNIKA

Telefon 70-043

popravlja vse vrste motornih vozil, traktorje za poljedelske stroje, opravlja usluge vseh vrst na področju kovinske stroke.

Izdeluje karoserije za tovorne avtomobile po naročilu, gasilske priklopnike, natezne puše za kroglične ležaje, matice in podložnice.

Ob priložnosti, ko slavimo 20-letnico Ljudske vstaje, čestitamo vsem delovnim kolektivom in poslovnim prijateljem ter se priporočamo za nadaljnja naročila.

medex

LJUBLJANA

Miklošičeva 13/IV

IMPORT - EXPORT

Telefon 31-545 in 30-509, POB 13
Telegram »MEDEX«, Ljubljana

edino specializirano podjetje za promet s čebeljimi produkti in čebelarškim materialom v Jugoslaviji.

Tako to podjetje lahko v vaši službi IZVAŽA vse vrste medu. To so: hojev, smrekov, gozdni, akacijev, lipov, žajbljev, lavandin, rožmarinov, šetrajev, kostanjev, ajdov, kranjski planinski cvetlični in kranjski alpski med.

Med izvažamo v vseh najugodnejših in najpraktičnejših oblikah embalaže od 40 g do 300 kg.

Poleg medu izvažamo še matični mleček (Gelée Royale), cvetni prah v raznih oblikah in renomirano kranjsko matico »Apis mellifico Carniola«.

UVAŽA vse strojne naprave za sodobne čebelarske obrate kakor tudi vse potrebščine za potrebe čebelarstva.

NA DOMAČEM TRGU kupuje in prodaja vse čebelje produkte in čebelarski material.

Naš generalni trgovski partner za vse inozemske posle je: »CARNIOLA«, GmbH Graz, Bischofplatz 2, Avstrija.

TOVARNA
KEMIČNIH
IZDELKOV

A R B O

PODGRAD
p. Ljubljana-Polje
Telefon št. 383-166

izdeluje:

Destilate gazolina:
različnih frakcij

Sikative-naftenate:
Pb, Co, Mn, Ca, Cu, Zn
in Al

Detergente:
za potrebe mlekarstva
in plvovarstva

Izvršujemo različne usluge

Gradbeno podjetje
tehnograd

LJUBLJANA
Zbašnikova 26

Telefon 21-628, 22-393, 22-078

Opravljamo
gradbena
dela
vseh vrst,
visoke
in nizke
gradnje
ter
industrijske
objekte

t

PRESELILI SMO SE MASARYKOVA

17

»VELETEKSTIL« v novih prostorih na Masarykovi cesti v neposredni bližini glavnega kolodvora
Ugoden parkirni prostor za tovarne in osebne avtomobile | Nezmanjšan obseg poslovanja
Nove telefonske številke: Centrala 31-201, gl. direktor 33-868, direktor za zun. trg. 33-860, računov. 33-876, sekretariat 33-859

Trgovsko, uvozno in izvozno
podjetje z železnino,
tehničnim
in gradbenim materialom

Metalka

Ljubljana

Direkcija, uvoz, izvoz:

Titova 24, telefon 23-484
telegram: Metalka Ljubljana, telex.: 03-119
POB: 202 IV

Domače tržišče:

Titova 33, telefon 31-585, 32-794, 32-795

Finančni sektor:

Čufarjeva 3, telefon 30.900, 30-103

Skladišči:

Jarše, telefon 30-449, 31-354
Vižmarje, telefon 51-315

Predstavništva:

BEOGRAD, Studentski trg 11
telefon 24-294, telex: 01 278

ZAGREB Draškovićeve br. 35
telefon 39-449, 37-543

SARAJEVO, Obala 2/II, telefon 26-656

RIJEKA - OPATIJA
Pionirski prolaz br. 1, telefon 35-34

Izdelki črne in barvne
metalurgije

Vse vrste tehničnega
in pomožnega materiala,
stroji in rezervni deli

VELETRGOVINA Ljubljana, Bežigrad 6

specializirano trgovsko podjetje

z usnjem, gumo, plastičnimi masami, čevlarskimi, sedlarskimi in tapetniškimi potrebščinami ter orodjem, tehničnim tekstilom in zaščitnimi sredstvi — vas postreže iz svojih sortiranih zalog vedno po najnižjih konkurenčnih cenah.

Rudniki, tovarne, obrtna podjetja, trgovska podjetja, transportna podjetja, mlinska podjetja, gradbišča in ustanove, prepričajte se o solidni postrežbi in najnižjih cenah v veletrgovini »ASTRA«.

Vsa naročila: osebna, pismena ali naročila po naših potnikih izvršujemo solidno in hitro. Pri naročilih tehničnega materiala vas postrežemo tudi s strokovnimi nasveti.

TELEFONI:

Centrala	32-594
Direktor	33-315
Splošni sektor in računovodstvo	32-594
Komercialni sektor	32-470
Nabavno-prodajni oddelek	30-905
Engros oddelek usnja, čevlarskih, sedlarskih in tapetniških potrebščin, gumijevih izdelkov, plastičnih mas, tehničnega tekstila, zaščitnih sredstev, usnjene, plastične in tekstilne galanterije, Centralna skladišča, Šmartinska cesta 152/a	30-141 30-346 30-574
Poslovalnica za gumo in plastične mase, Titova 23	21-424
Poslovalnica za gumo, Trubarjeva cesta 30	20-101
Poslovalnica za tehnični tekstil, Moša Pijade 26	31-758
Poslovalnica za zaščitna sredstva, Trubarjeva 23	31-679
Poslovalnica »PLASTIK A« Jurčičev trg 2	21-247
Predstavništvo, Zagreb, Palmotičeva 29	33-415
Predstavništvo, Beograd, Njegoševa 31	48-105
Predstavništvo, Sarajevo, J. N. A. — Pasaž 43	22-071

USNJE IN KOVINSKA GALANTERIJA
GUMIJEVI IZDELKI IN PLASTIČNE MASE
TEHNIČNI TEKSTIL IN VRVARSKI IZDELKI

ZAŠČITNA SREDSTVA
USNJENA IN PLASTIČNA GALANTERIJA

